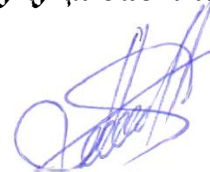

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
МДТ «ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ХУҶАНД БА НОМИ АКАДЕМИК
БОБОҶОН ҒАҒУРОВ»**

**ВБД – 372.8:809.155.0+373
ТКБ – 74.261:81.2 тоҷ+74.2
Р- 45**

Бо ҳуқуқи дастнавис

РАҲИМОВА МАНЗУРАХОН АҲМАДОВНА

**АСОСҲОИ ИЛМӢ - МЕТОДИИ ИСТИФОДАИ ОСОРИ КЛАССИКОН
ДАР ДАРСҲОИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ (СИНҒҲОИ 8-9) ВА МАВҒЕИ ОН
ДАР ИНКИШОФИ НУТҚИ МУРАТТАБИ ХОНАНДАҒОН**

ДИССЕРТАТСИЯ
барои дарёфти дараҷаи илмии
номзади илмҳои педагогӣ
Ихтисоси 5.3. – Педагогика
(5.3.5.3– Назария ва методикаи таълими забони тоҷикӣ)

Роҳбари илмӣ: Шербоев Саидбой,
доктори илмҳои педагогӣ,
узви вобастаи Академияи таҳсилоти
Тоҷикистон, профессори кафедраи методикаи
таълими Донишгоҳи байналмилалии
забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим
Улуғзода

ХУҶАНД – 2026

МУНДАРИЧА

МУҚАДДИМА	3
БОБИ I. АСОСҲОИ ЛИНГВОДИДАКТИКИ ИСТИФОДАИ ОСОРИ КЛАССИКОН ДАР ДАРСҲОИ ЗАБОНИ ТОЧИКИИ СИНФҲОИ VIII-IX ВА МАВҶЕИ ОН ДАР ИНКИШОФИ НУТҚИ МУРАТТАБИ ХОНАНДАГОН	18
1.1.Инкишофи нутқи мураттаби хонандагони синфҳои 8-9 дар раванди омӯзиши синтаксиси ҷумлаҳои сода ва мураккаб.....	18
1.2.Вазъи таълими синтаксиси забони тоҷикӣ дар доираи омӯзиши осори классикон: таҳлили китобҳои дарсӣ ва барномаҳои таълими забони тоҷикии синфҳои 8-9	41
1.3.Асосҳои назариявӣ-методии интихоби мисолҳо (ҷумлаҳо, байтҳо, матнҳо) дар дарсҳои забони тоҷикӣ бо мақсади инкишоф додани нутқи мураттаби хонандагон.....	61
Хулосаи боби якум	89
БОБИ II. ТАШКИЛИ ҚОРҲОИ МЕТОДИ ОИД БА ИНКИШОФИ НУТҚИ МУРАТТАБИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ 8-9 ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМИ ҶУМЛАҲОИ СОДА ВА МУРАККАБ	90
2.1.Истифодаи осори ибратомӯзи классикон дар дарсҳои забони тоҷикӣ дар раванди таълими ҷумлаҳои сода.....	90
2.2.Истифодаи осори ибратомӯзи классикон дар дарсҳои забони тоҷикӣ дар раванди омӯзиши ҷумлаҳои мураккаб	122
Хулосаи боби дуюм.....	148
БОБИ III. ҚОРҲОИ ОЗМОИШИЮ ТАҶРИБАВӢ ОИД БА ИСТИФОДАИ ОСОРИ АДИБОНИ КЛАССИКӢ ҲАМЧУН ВОСИТАИ ИНКИШОФИ НУТҚИ МУРАТТАБИ ХОНАНДАГОН	149
3.1. Озмоиши таълимӣ-методии истифодаи осори адибони классики тоҷик дар таълими инкишофи нутқи мураттаби хонандагони синфҳои 8-9.....	149
3.2. Таҳлили муқоисавӣ ва ҷамъбасти натиҷаҳои озмоиши педагогӣ.....	163
Хулосаи боби сеюм.....	171
ХУЛОСА	173
ТАВСИЯҲО	176
РӢҲАТИ АДАБИӢТИ ИСТИФОДАШУДА	178
ИНТИШОРОТ АЗ РӢИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ	198

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Дар замони муосир яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати давлату ҳукумати Тоҷикистон баланд бардоштани сатҳу сифати таълиму тарбия маҳсуб меёбад. Ислоҳоти соҳаи маориф, ташаккули салоҳиятҳои муҳассилин, рушди технологияҳои муосир аз омилҳои муҳимми татбиқи ин ҳадафҳо маҳсуб меёбад. Мусаллам аст, ки омӯзиши забони модарӣ дар байни фанҳое, ки дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ таълим дода мешаванд, нақши махсус дорад. Хонандае, ки фанни забони модариро ба хубӣ аз худ кардааст, дар омӯзиши фанҳои дигар низ муваффақ мегардад. Забоншинос Қосимова М. масъалаи мазкурро чунин шарҳ додааст: «Забони миллӣ алифбои ҳама илму фан ва фарҳанг аст. Ба туфайли забони модарӣ дигар забонҳо, илмҳои ватанию ҷаҳонӣ омӯхта мешаванд. Маҳз забон хонандагонро ҳунарманду тавоно ва иқтидорманд мегардонад, имкон медиҳад, ки онон тибқи меъёр ҷавоб гуфтан, фасеҳ сухан гуфтан, покию тозагӣ ва ҳусну таъсирбахшоии забонро шукуҳманд ифода карда тавонанд» [154:12]. Доктори илмҳои педагогӣ, методист С. Шербоев ин нуктаро ба таври зайл арзёбӣ намудааст: «... забони модарӣ дар мактабҳои ибтидоиву миёнаи тамоми давлатҳои ҷаҳон ҳамеша дорои ду хусусият аст, ки якеро бе дигаре ҳеҷ гоҳ наметавон тасаввур намуд: он, аз як тараф, агар предмети таълим маҳсуб ёбад, аз тарафи дигар, воситаи таълим ба шумор меравад» [108:233]. Аз ин лиҳоз, дар муассисаҳои таҳсилоти ҳамагонӣ ба забони тоҷикӣ ҳамчун яке аз фанҳои меҳварӣ бояд бештар тавачҷуҳ зоҳир гардад.

Аммо мушоҳидаҳои мо ва маълумоти дар расонаҳо баррасишаванда гувоҳӣ аз он медиҳанд, ки солҳои охир савияи забондонии хонандагони мактабҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ дар ҳоли андаке ташвишовар қарор дорад. Бинобар ин, омӯзиши масъалаи мазкур аҳаммиятнокии мавзуи таҳқиқотиро тақвият мебахшад.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Президенти кишвар, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон таъкид менамоянд, ки «Усули таълими забони модарӣ бар

асоси шеваҳои кӯҳна қобили истифода набуда, ин сабки равиши таълим бояд таҷдиди назар карда шавад, зеро чунин усули таълими забони модарӣ барои соҳибзабонон ва намояндагони забонҳои дигар, ки сокини кишвар мебошанд, чандон самарабахш нест» [165:2].

Ба таври кофӣ донишҷӯи забони тоҷикӣ маданияти суҳанвари шахсро баланд бардошта, боиси густариши ҳисси ифтихори миллӣ мегардад. Ба ифодаи дигар, таълими забони тоҷикӣ хонандагонро ба мустақилона дониш омӯختан водор намуда, тарзу равиши мутолиаи китоб ва усули хониши ифоданокро талқин менамояд. Забони тоҷикӣ на танҳо фанни таълимӣ, балки воситаи муҳимми омӯзиш буда, тавассути он фанҳои дигари таълимӣ низ омӯзонидани мешавад. Бахусус, тайи солҳои охир дар раванди таълими фанҳо, аз ҷумла, дар равиши фанни забони модарӣ методу усулҳои наву фаъоли зиёде роҳандозӣ гардида, дарсҳои омӯзгорон бо истифода аз фановариҳои замони муосир таъсис дода шаванд ҳам, вале ҳамоно муаммои мазкур, яъне ноогоҳии шогирдон аз нутқи салису равон, озодона баён карда натавонистани афкори андешаи худ, идрок накардани шевоиву фасоҳати забон боқӣ мемонад.

Масъалаи парвариши таъби баланд, омӯзишу маърифати забони миллӣ нишони аввалини худшиносии шахс аст. Муҳимтарин талабот ва аввалин меъёри саводнокӣ баёну муоширати адабиву маданӣ мебошад. Аз мушоҳидаҳои бисёрсолаи таҷрибаи педагогии банда ва фаъолияти касбии омӯзгорон бармеояд, ки барномаи таълими забони тоҷикӣ мувофиқи талабот таҳия ва китобҳои дарсии хуб ҳам таълиф гардида, барои муҳассилин шароити хуби таҳсил муҳайё шудааст. Вале, мутаассифона, хонандагон қоидаҳои грамматикиро меомӯзанду аз рӯйи он амал карда наметавонанд, яъне сатҳи салоҳиятнокии онҳо баланд нест. Дар натиҷа, на ҳамаи хонандагон фикри худро озодона баён карда метавонанд, захираи луғавиашон ноқис ва заиф аст. “Таълими забон, аз худ кардани тарзи баён аз мактаби ибтидоӣ ва миёна суст аст. Баъд аз таълими қоидаҳои грамматика мувофиқи савияи дониши бача (дар синфҳои 3, 4, 5, 6) омӯзонидани

порчаҳои насрӣ ва назмии шавқовару диққатрабо зарур ва ҳатмӣ мебошад. Ин равиш барои тарбияи бадеии бача низ аҳаммият дорад» [40:100].

Нависандаи тавонои тоҷик Сотим Улуғзода дар яке аз суҳбатҳои воқеъбинона дар ин мавзӯ чунин ибрози ақида намудааст: «Аз афташ, сабаби ин ҳама камбудие, ки дар омӯзиши забон дар мактабҳо ҳаст, аз набудани услубшиносист. Грамматикаро тамоман об карда хӯред ҳам, як ҷумлаи дуруст сохта натавонистанатон ҳам мумкин. Охир, дар замони Саъдию Ҷомӣ грамматикаи забони форсӣ набуд. Синтаксис ҳам набуд. Онҳо ба воситаи услуб ин забонро аз худ кардаанд» [175:27].

Аз ин рӯй, дар иртибот ба ин масъала пешниҳод мекардем, ки барои ноил шудан ба натиҷаҳои назаррас забонмӯзӣ дар мактабҳо на дар асоси қоидаҳои грамматикӣ, балки қоидаҳои грамматикӣ дар асоси маводди забон омӯзонда шавад, самарани беҳтар хоҳад дод. Мутаассифона, андешаҳои Камол Насрулло бозгӯӣ вазъи имрӯзаи таълими забони тоҷикӣ дар муассисаҳои таълимии мост: «Имрӯз дар мактабҳои миёнаи мо бачагон забон намеомӯзанд, балки қоидаҳои онро меомӯзанд, адабиёт намеомӯзанд, балки муҳокимаҳоро дар атрофи адабиёт меомӯзанд, таърих намеомӯзанд, балки қиссаҳоеро дар атрофи таърих меомӯзанд». [162:130].

Қобили зикр аст, ки дар таҳқиқоти зерин тавачҷуҳи мо ба ташаккули маданияти нутқи хонандагони синфи 8-9-и муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ҳанומи таълим ва омӯзиши синтаксиси забони тоҷикӣ равона шуда, баррасӣ ва ҳаллу фасли роҳҳои самарабахши масъаларо дарбар гирифтааст. Мо ба ақидаи кулли муҳаққиқон ва донишмандони соҳаи методикаи забони тоҷикӣ дар хусуси он, ки таълими синтаксис на танҳо омили бозғайимодии ташаккули салоҳияти лингвистии хонандагон аст, балки василаи муассири рушди зеҳнӣ, маҳорат ва малакаи гуфтор, маданияти нутқ, ҳусни баён, вусъати тафаккур дар муошират ва муносибат, ташаккули маърифат ва тарбияи ахлоқӣ мебошад, ҳамфикр ва ҳамсадо ҳастем.

Мусаллам аст, ки ҷўстучў ва пайгириҳо бобати беҳтар ба роҳ мондани низоми муносири таҳсилот, минҷумла, омӯзиши фанни забони тоҷикӣ дар

муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ дар назди аҳли мактабу маориф ба иҷро расонидани ҳадаф ва вазифаҳои мушаххасро мегузорад. Ба қабилӣ чунин талаботҳои ҳаётан муҳим ва зарур ташаккули муҳассили соҳибзабон, ашхоси дорои нутқи мураттаб ва пурмантик, фарогири тафаккури таҳлилий-интиқодӣ ва салоҳияти эҷодӣ ногузир буда, дар замони муосир ва муҳити иҷтимоӣ иқтисодӣ аз вазифаҳои аввалиндараҷаи мактабу маориф аст. Дар радифи фанҳои зиёди мактабӣ мақоми забони тоҷикӣ дар пояи баланди ифтихор ва омӯзиш қарор ёфта, тавассути он мероси бузурги ниёкон ва намояндагони барҷастаи адабиёти оламшумули тоҷик ҳамчун хазинаи беназири олами маънавий-маърифатӣ омӯхтаю ҳифз ва эҳтиёт мегардад. Маҳз ҳамин ғояи баланди масъала моро водор кард, ки дар таҳқиқи таълими грамматикаи забони тоҷикӣ, бахусус, қисмати муҳимми он - синтаксис ба эҷодиёти адибони классики тоҷику форс назар андозем ва зимни мисолҳои зиёд аҳаммияти омӯзиши ҳам забони тоҷикӣ ва ҳам фарҳангу маданияти волои халқи тоҷик таъкид ва имконпазир гардад.

Дараҷаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ

Методикаи таълими забони тоҷикӣ имрӯзҳо ҳамчун самт ва равияи маҳсули илми педагогика дар шароити муосири рушди лингводидактикаи ватанӣ дар ҳоли инкишофёбӣ буда, солҳои охир ҳам дар самти муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва ҳам дар заминаи муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ силсилаи тадқиқоти илмӣ рӯйи қор омадааст. Пажӯҳишоти интишорёфта перомуни қорқарди бунёдӣ ва рушди методологии масъалаҳои мухталифи методикаи таълими забони тоҷикӣ қадамҳои устувор гузоштааст. Бахусус, дар таҳқиқоти методистони тоҷик, узвҳои М. Лутфуллоев [59, 60] ва Ф. Шарифзода [104, 105], узвҳои вобастаи Академияи таҳсилоти Тоҷикистон С. Шербоев [107, 108, 109] ва С. Аминов [115], профессорон Ф. Зикриёев [41], С. Негматов [69, 70], Д. Хочаев [91] ва муҳаққиқони шинохтаи ҷумҳурӣ, А.Эшонҷонов [183], С.Ҳочиев [99,100] ва боз чанде дигар дар иртибот ба масъалаҳои гуногуни таълими забони тоҷикӣ тавсия ва мулоҳизаҳои ҷолиб пешниҳод шудаанд. Чунончи, С. Шербоев дар рисолаи докторӣ таҳти унвони

«Асосҳои илмию методии таълими синтаксиси ҷумлаҳои содаи забони тоҷикӣ дар синфҳои V ва VIII», асосан, роҳу усулҳои таълими «Ибора», «Ҷумла» ва «Сараъзоҳои ҷумла»-ро дар иртибот ба мавзӯҳои қисмати наҳви «Барномаи забони тоҷикӣ (Барои синфҳои 5-11)» (Душанбе, 2006) баррасӣ намуда, андешаҳои пурмояву ҷолиби таваҷҷуҳро зимни таъя афқору ақидаҳои методистони рус иброз доштааст.

Дар рисолаи номзодии С. Аминов «Методикаи таълими матнсозӣ дар дарсҳои забони тоҷикӣ» (1995) ва фишурдаи он «Матн ва таълими он дар мактаб» (2002) доир ба матн ҳамчун як воҳиди синтаксисӣ, хусусиятҳои ҷудогонаи алоқа ва муносибатҳои мухталифи байни ҷумлаҳои таркиби матни яқлухт, аломатҳои хоси матн ва тафовути онҳо аз дигар воҳидҳои забонӣ бо мисолҳои фаровон ва баҳсу баррасиҳои судманд анҷом додааст. Мавсуф ҷунин аломатҳои барҷастаи матнро муайян намудааст: «а) аз ҷиҳати мантику мавзӯ ба ҳамдигар алоқаманд будани ҷумлаҳо; б) мақсади асосӣ ва мавзӯи муайян доштан; в) дорои мустақилияти нисбӣ будан; г) ба воситаҳои грамматикӣ ташаккул ёфтани, вазифаи пайвандакҳо, ҷонишин, пешояндҳо, аъзои туфайлӣ, воҳидҳои эзоҳӣ; ғ) пай дар пай пайваст шудани ҷумлаҳо; д) баёни ботартиби фикр риоя мешавад; е) ҷумлаҳо робитаи муттасилӣ ва мантиқӣ доранд; ё) оғозу анҷом доштани матн» [115:16]. Масъалаи инкишофи нутқи мурағтаб, пеш аз ҳама, ба омӯхтани қонунҳо, роҳҳо ва воситаҳои алоқаи ҷумлаҳои мустақили матн вобаста аст. Дар раванди таълими фанни забони тоҷикӣ баррасии ҷумлаҳои мурағтаби матн ҳам аз ҷиҳати шакл ва ҳам аз лиҳози маъно сурат мегирад.

Профессор С. Э.Негматов бори нахуст дар қаламрави собиқ Иттиҳоди Шуравӣ ба пажӯҳиши таълими забони давлатӣ дар макотиби миёнаи таҳсилоташон ба забони русӣ машғул гашта, рисолаи доктории «Асосҳои илмии таълими лексикаи забони тоҷикӣ дар шароити дузабонии русӣ ва тоҷикӣ»-ро дар шароити билингвизм манзури аҳли илму маориф намудааст. Муаллиф асосҳои назариявӣ-методологии таълими луғатро дар ҳамбастагӣ бо воҳидҳои забон таҳқиқ намуда, ҳамзамон, роҳу усулҳои судманди такмили

таркиби луғавии хонандагони русзабонро дар чараёни омӯзиши забони тоҷикӣ пешниҳод кардааст.

Бо оғози фаъолияти Шурои диссертационӣ дар назди Донишгоҳи миллии Тоҷикистон ва Академияи таҳсилоти Тоҷикистон (с.2010) аз рӯйи ихтисоси назария ва методикаи таълими забонҳои русӣ, тоҷикӣ ва хориҷӣ силсила корҳои илмӣ оид ба методикаи таълими ин фанҳо бомуваффақият ба дифоъ расида, барои пешрафт ва рушди методикаи таълими забонҳо, аз ҷумла, забони тоҷикӣ дар муассисаҳои таълимии Тоҷикистон заминаи мусоид фароҳам намудаанд. Бахусус, рисолаҳои доктории муҳаққиқон Г. Ҳочиматова, Л. Рӯзиева ва рисолаҳои номзодии М. Товбаева, Т. Ашӯрова, Н. Мачидова, М. Тағоева, К. Гадоев, М. Камолова, А. Ёқубова, А. Иноятбекова, М. Сафарова, Н. Партов, Ҳ. Сатторова, Ш. Котибова, С. Зоиров ва чанд нафари дигар дар самти пажӯҳиши масъалаҳои мубрами таълими забонҳо муҳим маҳсуб меёбанд.

Аз ҷумла, дар рисолаи номзодии Н. Партов «Методикаи таълими фасли муқаддимавии «Синтаксис (наҳв) ва аломатҳои китобат» дар синфҳои 5 таҳсилашон ба забони тоҷикӣ» дар заминаи таълиму таҳлилу хулосабарорӣ коркарди методии равиши ҳар як дарси ба таълими курси муқаддимавии синтаксис баррасӣ карда шудааст. Аниқтараш дар заминаи истифода аз методу усулҳои баргузида коркарди методии мавзӯҳои боби синтаксис дар заминаи муносибати босалоҳият ба таълим пешниҳод карда шудааст.

Осори гаронарзиши Б.Камолитдинов [45,46], М. Н.Қосимова [153, 154, 155], Ш.Рустамов [82], ба таҳқиқи масоили синтаксис бахшида шуда, муҳаққиқони варзидаи тоҷик М.Қурбонов [53, 54], Д.Ҳочаев [91], С.Шербоев [107, 109], Б. И. Казаков [151], М. Давлатова [144], М. Набиев [159, 160], Ҷ.Розиқов [167], М.Ҳошимов [175] перомуни таълими забони тоҷикӣ, махсусан, таълими синтаксис, дар заминаи осори классикон андешаҳои муфид пешниҳод кардаанд.

Илова бар ин, муҳаққиқони хориҷӣ, аз қабили Е. И. Никитина [73], Т. А. Ладигенская [21], В. В. Бабайтсева [140], Л. Ф. Казакова [152], Т.Триандафилиди [129], А. А. Сисолятина [128], О. А. Романенкова [127], А.

Б. Лойченко [122], Р. Р. Рамазанова [125] низ ба ин масъала рӯй оварда, дар ҳалли муаммоҳои таълими синтаксис саҳми босазо гузоштаанд.

Аммо, то ҳол асосҳои илмӣ-методиҳои таълими синтаксиси забони тоҷикӣ дар синфҳои 8-9-ум дар заминаи матнҳои осори классикон, ки вижагиҳои хос дорад, мавриди омӯзиш ва ҳалли фаъли махсус қарор нагирифтааст. Маълум аст, ки таълими ҷумлаҳои сода дар синфи 8-ум ва ҷумлаҳои мураккаб дар синфи 9-ум мушкилоти зиёд дошта, бояд бо метод ва роҳи усулҳои хос ба роҳ монда шавад. Ҳамчунин, ташаккули салоҳиятҳои забониву иртиботии хонандагон, ташаккули нутқи шифоҳию хаттӣ, қор бо матни осори классикон, луғатомӯзӣ дар асоси вожаҳои душворфаҳм ва роиҷи забони тоҷикӣ, иҷрои маҷмуи машқҳо, супоришҳои шифоҳӣ, хаттӣ ва амсоли он низ тавҷам анҷом пазирад. Аз ин дидгоҳ, таҳқиқи омӯзиши масъалаи асосҳои илмӣ-методиҳои истифодаи осори классикон дар дарсҳои забони тоҷикӣ (синфҳои 8-9) ва мавқеи он дар инкишофи нутқи мурағтаби хонандагон дорои арзиши назариявӣ амалӣ буда, муҳрамии таҳқиқоти моро собит месозад.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ

Таҳқиқоти мазкур бо барномаи дурнамои илмии кафедраи методикаи таълими забон ва адабиёти тоҷики Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» таҳти унвони «Масъалаҳои таълими забон ва адабиёти тоҷик, услубиносӣ» робитаи қавӣ дорад. Мавзӯи таҳқиқии мавриди назар як ҷузъи қорҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи мазкур буда, бобати қорқарди низоми мурағтаби таълими забони тоҷикӣ дар раванди методологияи илмӣ ва таҷрибаи пешқадами аз ҷиҳати илмӣ асоснок ва дар таҷриба санҷидашуда саҳми босазо хоҳад гузошт.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот қорқарди низоми мурағтабу мукаммали таълими забони тоҷикӣ дар асоси методологияи илмӣ ва таҷрибаи пешрафтаи аз

чиҳати илмӣ асоснок ва дар амал санҷидашуда бо назардошти махсусиятҳои таълими синтаксис дар синфҳои 8-9-уми муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ маҳсуб меёбад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Дар асоси мақсади гузошташуда ҳалли вазифаҳои зерин дар мадди назар аст:

1. Таҳқиқи асосҳои илмӣ-методии таълими забони тоҷикӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, аз ҷумла, бозёфти роҳу усулҳои ташаккули нутқи алоқаманди хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ (синфҳои 8-9) дар раванди таълими қисмати синтаксис дар заминаи эҷодиёти классикони форсу тоҷик.

2. Асоснок намудани ҷанбаҳои лингвистӣ ва методии интиҳоби мисолҳо (ҷумлаҳо, байтҳо, матнҳо) бо мақсад ва мароми таъмини нутқи мурағбаи хонандагон дар машғулиятҳои забони тоҷикӣ.

3. Таҳлили вазъи таълими синтаксиси забони тоҷикӣ дар заминаи матҳо аз осори классикон (таҳлили китобҳои дарсӣ ва барномаҳои таълими забони тоҷикии синфҳои 8-9, стандарт ва барномаи таълимӣ);

4. Роҳу равиши истифода аз осори ибратомӯзи классикони форсу тоҷик дар раванди омӯзиши синтаксиси ҷумлаҳои сода ва мураккаб.

5. Таҳияи маҷмӯи машку супоришҳо дар раванди таълим ва омӯзиши синтаксиси забони тоҷикӣ дар синфҳои 8-9 бо мақсади ташаккули салоҳияти иртиботӣ-иттилоотии хонандагон.

6. Ташкили озмоиши таълимӣ-методӣ дар рафти истифода аз осори адибони классики форсу тоҷик дар инкишофи нутқи мурағбаи хонандагони синфҳои 8-9.

7. Таҳлили муқоисавӣ ва ҷамъбасти натиҷаҳои озмоиши педагогӣ.

Объекти таҳқиқот асосҳои илмӣ-методии таълими синтаксиси забони тоҷикӣ дар муассисаҳои таълимӣ зимни осори пандомӯзи классикон ба шумор меравад.

Мавзӯи (предмет) таҳқиқот роҳу усулҳои таълими синтаксиси забони тоҷикӣ дар муассисаҳои таълимӣ, аз ҷумла, қор бо осори классикон,

маънидод ва ё тафсири абёт, шиносӣ бо сохтори нахвии забони классикӣ дар иртибот ба таълими синтаксиси ҷумлаҳои сода дар синфи 8 ва ҷумлаҳои мураккаб дар синфи 9 мебошад.

Фарзияи таҳқиқот. Таълими самараноки масъалаҳои асосии синтаксиси забони тоҷикӣ, такмили фарҳанги нутқ, инкишофи нутқи мурағтаби муҳассилин дар раванди таълими ҳамаҷонибаи забони тоҷикӣ барои хонандагони синфҳои 8-9 дар сурате имконпазир мегардад, ки, агар раванди омӯзиши муҳимтарин қисмати забоншиносии тоҷик – синтаксис дар заминаи осори классикон роҳандозӣ шуда, таъмини салоҳиятҳои забонӣ ва коммуникативӣ (иртиботӣ), ташаккули маҳорат ва малакаи нутқи мурағтаби хонандагон дастрас гардад.

Асосҳои назариявии таҳқиқотро осори олимони забоншинос ва методистони маъруфи ватанӣ ва хориҷи кишвар аз қабили Ш. Рустамов [82], М. Лутфуллоев [158], С. Аминов [115], А. Эшонҷонов [183], Б. Камолитдинов [45, 46], М. Қосимова [153, 154, 155], Ф. Шарифзода [104, 105], Т. А. Дейкина [145, 146], В. В. Виноградов [142], Е. И. Никитина [73], Ю. А. Стрелникова [192], А. С. Каримова [120], Е. А. Баримова [22], М. Т. Баранов [21], Т. А. Ладиженская [55], В. П. Озерская [76] ташкил менамоянд.

Асоси методологии таҳқиқотро муқаррароти мавҷуда дар иртибот ба методҳои таълими забони модарӣ, равишҳои муосир ва ҷанбаҳои гуногуни назария ва амалияи таълими синтаксиси забони тоҷикӣ ташкил доданд, ки ин ҳама, дар асарҳои асарҳои С. Шербоев [107, 108, 109], С. Аминов [115], С.Ҳочиев [99, 100], С. Негматов [69,70], М. Норматов [74, 75], М.Қурбонов [54], Ф. Ниёзов [71], А. Байзоев [19] ва дигарон ба тасвиб расидааст.

Дар раванди омӯзишу таълифоти қор аз методи машқ ва аёнӣ дар таълим, усулҳои проблемавӣ (масъалагузорӣ)-и таълим, озмунҳои муқарраркунӣ ва таълимӣ, ниҳоят, аз усули таҳлили статистикӣ бобати ҷамъбасту хулосабарорӣ аз натиҷаи экспериментҳои таъсисдодашуда истифода шудаанд.

Сарчашмаи маълумот. Ба сифати сарчашма (пойгоҳ) ва маълумотҳои муътамад осори педагогӣ, методӣ, психологӣ, дидактикӣ, лингвистӣ ва фарҳангшиносии олимон доир ба масъалаҳои таълими забони тоҷикӣ, методикаи таълими синтаксис, истифодаи маводди ибратомӯзи осори классикон дар таълими забони тоҷикӣ, муносибати босалоҳият, ташаккули салоҳияти забониву коммуникативӣ, моделҳои таҷрибавӣ, санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ ва ғайра истифода гардиданд.

Ҳамчунин асарҳо ва баромадҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон, асарҳои шоиру нависандагони классики форс-тоҷик, санадҳои меъёриву ҳуқуқии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи таҳсилот, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф», «Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2030» ва ғайра низ мавриди истифода ва баҳрабардорӣ қарор гирифтаанд.

Заминаҳои эмпирикӣ. Асоси эмпирикии таҳқиқоти мавриди назарро омӯзиши адабиёти илмӣ-методи марбут ба мавзӯ, таҳлили Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ, маводди китобҳои дарсӣ, озмоишҳои педагогии муқарраркуниву таълимӣ-методӣ барои муайян намудани мазмуни таҳсилот, вазъи таълими синтаксис ва сатҳи саводу дониши хонандагон, методи омории таҳқиқот ташкил медиҳад. Инчунин барои ҳалли вазифаҳои гузошташуда **методҳои таҳқиқотии зерин** истифода гаштанд:

- **бунёдӣ-назариявӣ** (таҳлили лингвистӣ, психологӣ-педагогӣ, илмӣ-методӣ, таҳлили муқоисавии китобҳои дарсӣ ва дастурҳои таълимӣ);

- **эмпирикӣ** (мушоҳида, озмоиш, таҷриба, таҳлили сифативу миқдории натиҷаҳои эксперимент, чамъбасти оморӣ ва ҳулосабандӣ).

- **методи мушоҳида** – мушоҳидаҳои дарозмуддат, мустақим, ғайримустақим;
- **методи ҷустуҷӯӣ** - қор бо муаллимон дар ҷустуҷӯӣи методҳои самаранок ва мақсаднок, ҳамкорӣ;

- **методи озмоишӣ (эксперименталӣ)** – озмоиш ва экспериментҳои педагогии муқарраркунанда ва ташаккулдиҳанда;
- **методи математикӣ** - омори математикӣ, саволнома-анкетаҳо ва ғ.

Методҳо вобаста ба мантиқи таҳқиқот ва вазифаҳо, ки дар ҳар марҳила зарурат доштанд, интихоб гардида, таҳлилу ҷамъбасти натиҷаҳои муқоисашудаи далелу маълумоти дар ҷараёни озмоиш бадастомада дар шакли маълумоти оморӣ ва қорқарди илмию амалии онҳо дар қолаби ҷадвалҳо низ пешниҳод гардидаанд.

Пойгоҳҳои таҳқиқотро гимназияи № 2, муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии №12 ва №24-и ноҳияи Б. Ғафуров ва муассисаи таҳсилоти миёнаи умумии № 6-и шаҳри Хучанд ташкил медиҳад.

Навгонии илмӣ:

1. Дар рисолаи мазкур асосҳои илмӣ-методии таълими синтаксиси ҷумлаҳои сода ва мураккаби забони тоҷикӣ дар заминаи матнҳо аз адабиёти классикии тоҷику форс мавриди таҳқиқ ва назар қарор гирифта, дар ҳамбастагии омӯзиши ҳам забон ва ҳам ташакули нутқи алоқаманд ва мурағабҳои хонандагони синфҳои 8-9 пешниҳод гардид.

2. Дар рафти таҳқиқ таълим ва омӯзиши қисмати синтаксиси грамматикаи забони тоҷикӣ дар заминаи муносибати босалоҳият ба таълим роҳандозӣ гардида, моҳияти ин роҳу усули босамар ба хонандагон барои дарки ҳам масъалаҳои назариявии забон ва ҳам амалии он дар партави ташакули фарҳанги нутқи мурағаб шароити мусоид фароҳам овард.

3. Дар рисола ташакули нутқи мурағабҳои хонандагони синфҳои 8-9-и муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ дар заминаи матнҳо аз эҷодиёти классикони тоҷику форс тавассути амсилаи педагогӣ, ҳамбастагӣ бо ҳадаф ва вазифаҳои мушаххаси илми методикаи забон – таъмини раванди муоширати муҳассилин бо дарназардошти риояи принципҳои маъмули дидактикӣ, ки хусусиятҳои барҷастаи таҳлилий-интиқодӣ, иртиботӣ-иттилоотӣ, тарбиявӣ ва рушдро дороанд, ба амал оварда шуд.

4. Таҳия, таҳлил ва ҷамъбасти муқоисавии натиҷаи корҳои озмоишӣ-таҷрибавӣ бо иштироки хонандагони синфҳои 8-9 дар ҷараёни таълим ва омӯзиши синтаксиси забони тоҷикӣ дар заминаи матнҳо аз осори классикони тоҷику форс асоснокӣ ва афзалиятнокии амсилаи пешниҳодшударо собит сохт ва муҳассилинро ба фазои салоҳияти забонӣ ва иртиботии мутобиқ ба талаботи Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ ворид намуд.

5. Дар рафти таҳияи низоми нави омӯзиши синтаксиси забони тоҷикӣ афзалияти муносибати босалоҳият ба таълим дар муқоиса бо роҳу усули анъанавии ин қисмати грамматика санҷида ва ошкор гардида, сатҳу сифати донишандӯзӣ ва фаъолияти амалии хонандагон дар доираи рушди амалҳои таҳлилий-интиқодӣ ва эҷодӣ мусбӣ арзёбӣ гардид.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Муайян намудани аҳаммияти таълими синтаксиси забони тоҷикӣ, аз ҷумла ҷумлаҳои сода ва мураккаб, дар ташаккули салоҳияти забонӣ, фарҳангӣ, иртиботӣ ва нутқи мураббаи хонандагони синфҳои 8-9.

2. Асоснок намудани имкониятҳои лингводидактикии истифодаи осори классикон дар таълими синтаксис ҳамчун воситаи самараноки дарки мавзӯҳои грамматикӣ, ғанӣ гардонидани захираи луғавӣ ва рушди тафаккури хонандагон.

3. Таҳия ва татбиқи низоми машқҳо, супоришҳо ва корҳои мустақилона дар заминаи матнҳои классикӣ барои омӯзиши ҷумлаҳои сода ва мураккаб, инчунин ташаккули малакаи истифодаи дурусти онҳо дар нутқи шифоҳӣ ва хаттии хонандагон.

4. Санҷиш ва асоснок намудани самаранокии методикаи пешниҳодшуда дар раванди озмоиши таълимӣ бо мақсади инкишофи нутқи мурабба, баланд бардоштани фаъолияти маърифатии хонандагон ва таҳкими арзишҳои ахлоқӣ-маънавий ва миллии онҳо тавассути осори классикон.

Аҳаммияти назариявӣ ва амалии таҳқиқотро, пеш аз ҳама, рӯй овардан ба ақидаҳои пешқадами забоншиносони маъруфи ватаниву бурунмарзӣ, андешаҳои педагогҳо ва методистони шинохтаи тоҷику рус,

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф» қарору фармоишҳои Вазорати маориф ва илми Тоҷикистон ва пешниҳоду дастур ва супоришҳои дар Паёмҳои ҳарсолаи худ баррасинамудаи Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Маҷлиси миллий ва Маҷлиси намоёндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон тақвият бахшидаанд.

Маводди назариявӣ ва дидактикии дар рисола пешниҳодшуда ба омӯзгорон дар ташкили бонизомии дарс ва баланд бардоштани самаранокии машғулиятҳо ёрии амалӣ хоҳад расонд. Дар диссертатсия намунаи методҳои барои таълими босамари синтаксис, системаи машқҳо, супоришҳо, намунаи таҳлилҳои синтаксисӣ дар синфи 8-9 пешниҳод шудааст. Баррасӣ ва самаранокии онҳо на танҳо барои фаҳмидани синтаксиси ҷумлаҳои сода ва мураккаб, ҳамчунин, идроки маъноҳои барҷаставу баланди осори адабӣ ба хонандагон имкон хоҳад дод.

Боварӣ дорем, ки истифодаи системаи машқу супоришҳо, ки барои санҷиши дониши хонандагон дар озмоиши таълимӣ дар таҷриба санҷида шудаанд, дар факултетҳои филологии мактабҳои олии ҳангоми таълими фанни методикаи таълими забони тоҷикӣ, забони адабии ҳозираи тоҷик ва дар курсҳои тақмили ихтисоси омӯзгорони фанни забон ва адабиёти тоҷик метавонад мавриди истифода қарор гирад. Шиносоӣ бо натиҷаҳои таҳқиқ дар семинару мизҳои муваҷҷаб ва конференсияҳо ва баррасӣ намудани маърузаҳо низ барои шунавандагон басо шавқовар хоҳад буд.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои диссертатсия. Дақиқ будани асосҳои методологӣ ва назариявӣ, истифодаи методу машқҳои ба эҷодкорӣ водоркунандаи хонандагон, тасдиқ гардидани фарзияи дар муқаддимаи кор пешниҳодшуда, бахусус, дар раванди озмоиши таълимӣ дар ҷаҳор муассисаи таълимии вилояти Суғд, коркарди маълумоти озмоишҳо ва эътироф гардидани маърузаҳои қироатшуда дар семинару конференсияҳо ва интишори мақолаҳои марбут ба мавзӯ далели эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот мебошанд.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ.

Таҳқиқоти диссертатсионии мазкур ба рамзи ихтисоси тасдиқнамудаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон 5.3.5.3–Назария ва методикаи таълими забони тоҷикӣ мувофиқат менамояд.

Саҳми шахсии доктарабони дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот аз асоснок гардонидани ғояҳои асосии рисола, коркарди амсилаи концептуалие, ки дар асоси муносибати босалоҳият ба таълими забони тоҷикӣ дар заминаи осори пандомези классикон дар синфҳои 8-9, ташкили озмоишҳои педагогии муқарраркунанда ва таълимӣ (ё худ ташаккулдиҳанда) ва, албатта, бобати омӯзиш ва таҳлилу баррасии маводди илмиву методӣ назаррас аст.

Тасвиб ва амалисозӣ. Натиҷаҳои таҳқиқоти илмӣ мунтазам дар маҷлис ва семинарҳои илмӣ-методии кафедраи методикаи таълими забон ва адабиёти тоҷик ва маҷлисҳои Шурои илмии факултети филологияи тоҷик, конференсияҳои илмиву амалии МДТ «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б.Ғафуров» ва дар дигар конференсияҳои байналмилалӣ ва ҷумҳуриявӣ оид ба методикаи таълими забон ва адабиёти тоҷик, ки дар шаҳрҳои Хучанд ва Душанбе баргузор гаштаанд, қироат шуда, мавриди муҳокима қарор гирифтаанду натиҷаҳои асосии он ҳангоми таъсиси озмоишҳои педагогӣ дар муассисаҳои таълимии давлатии гимназияи №2, муассисаи таҳсилоти миёнаи умумии №12 ва №24-и ноҳияи Б. Ғафуров, инчунин, дар муассисаи таҳсилоти миёнаи умумии №6-уми шаҳри Хучанд, ки пойгоҳҳои методии кафедраи методикаи таълими забон ва адабиёти тоҷики МДТ «ДДХ ба номи академик Б. Ғафуров» ба ҳисоб мераванд, санҷида шудаанд.

Интишорот аз рӯи мавзӯи диссертатсия. Нуктаҳо ва хулосаҳои асосии диссертатсия дар 24 мақола, аз ҷумла, 5 мақола дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 16 мақола дар маҷмаӯҳои гуногуни илмӣ ба ҷоп расидааст.

Соҳтор ва ҳаҷми рисола. Рисола дар доираи муқаддима, тавсифи умумии тадқиқот, се бобу ҳафт зербоб, хулоса, тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот ва рӯйхати адабиёт фароҳам омадааст.

БОБИ 1. АСОСҲОИ ЛИНГВОДИДАКТИКИИ ИСТИФОДАИ ОСОРИ КЛАССИКОН ДАР ДАРСҲОИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ (СИНФҲОИ 8-9-УМ) ВА МАВҶЕИ ОН ДАР ИНКИШОФИ НУТҚИ МУРАТТАБИ ХОНАНДАГОН

1.1. Инкишофи нутқи мурааттаби хонандагони синфҳои 8-9-ум дар раванди омӯзиши синтаксиси ҷумлаҳои сода ва мураккаб

Навгониҳои соҳаи маориф, таҷдиди назар гардидани принципҳо ва усулҳои инкишофи нутқи мурааттаби мактаббачагон яке аз масъалаҳои мубрами лингвометодии таълими муосири забони тоҷикӣ мебошад. Вале курси мактабии забони тоҷикӣ ва масъалаи инкишофи нутқи хонандагон ҳамчун механизми таъмини салоҳияти иртиботӣ, мутобиқшавии иҷтимоӣ ва воситаи рушди фарҳангии хатмкунандагон ба қадри кофӣ назаррас нест. Бинобар он, дар қарорҳои перомунӣ фаъолияти муассисаҳои таълимӣ ва маориф дар даҳсолаи охир қабулшуда ба масъалаи тайёр кардани кадрҳои баландихтисоси педагогӣ тавачҷуҳи зарурӣ равон гаштааст.

Нуктаи асосӣ дар ин маврид иборат аз он аст, ки хонандагон бояд босавод, салоҳиятнок, бомаъсулияту ташаббускор ва худшинос ба воя расанд. Ҳамчунин, барои ташаккули сифатҳои мазкур ва баланд бардоштани сатҳи таълиму тарбия ва дараҷаи баланди илмиву методии ҳар як фан, зарур аст, ки такмили нақшаву барномаҳо, китобҳои дарсӣ ва воситаҳои ёрирасон, роҳу усулҳои истифодаи омӯзишу парвариш тавассути корбурди иттилоот ва фановариҳои муосир бояд роҳандозӣ карда шавад.

Зарур ба таъкид аст, ки барои ҳалли масъалаҳои номбаршуда дар шароити имрӯзаи Тоҷикистон, пеш аз ҳама, баланд бардоштани сифати таълими забони тоҷикӣ ва тарбияи кадрҳои баландихтисос нақши ҳалкунанда дорад. Инчунин, масъалаи рушди забони тоҷикӣ ба ҳайси забони давлатӣ ва забони русӣ ба ҳайси забони муоширати байни миллатҳо аз самтҳои афзалиятноки сиёсати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад, ки ин нукта дар Конститутсия ва Қонуни Ҷумҳурии

Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» таъкид гардидааст.

Дар воқеъ, нишондодҳои дар ҷавоб баррасишуда гувоҳӣ аз он медиҳанд, ки сатҳи сифати таълими забони тоҷикӣ (давлатӣ) ва роҳи усулҳои судманди омӯзиши забонҳои русиву англисӣ аз ҷониби муҳассилини муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ҷиҳати рушди таълими забонҳо мусоидат хоҳад кард. Аз ин лиҳоз, роҳҳои баланд бардоштани сифати таълими забони тоҷикӣ дар синфҳои V-IX, ки дар раванди он асосҳои меъёрии фонетика, лексика ва грамматика омӯхта мешаванд, бояд ҷустуҷӯ ва беҳтар карда шавад.

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, Вазорати маориф ва илми ҶТ пайваستا кӯшиш менамоянд, ки низоми таълим таҷдиди назар гардад ва яке аз чунин тадбирҳои мушаххас ба тасвиб расидани «Стратегияи миллии рушди маориф то давраи солҳои 2030» маҳсуб меёбад. Тибқи ин ҳуҷҷат пешниҳод мешавад, ки то соли 2030-юм стандарту барнома ва китобҳои дарсӣ ҳамчун асоси донишомӯзӣ, сарчашмаи боэътимоди тарбияи насли наврас ва ҷавон дар руҳияи баланди худшиносии миллӣ, садоқат ба арзишҳои умумибашарӣ ва инсонӣ, парвариши ҳисси ватандӯстӣ ва меҳанпарастӣ таҳия ва таълиф гардида, дар асоси низоми ҷадиди «муносибати босалоҳият ба таълим» ба роҳ монда шавад.

Бояд таъкид намуд, ки сатҳи саводнокӣ ва маданияти сухани шахс яке аз нишонаҳои салоҳиятнокӣ буда, ин нуқта аз тарзи гуфтору баёни ӯ зоҳир мешавад. Чунон ки академик М. Шакурӣ қайд менамояд: «Ба вучуд овардани ҷомеае, ки аз ҷеҳраи инсонии он нури маънавият меборад, аз саводи баланд ва хушсаводӣ шуруъ мешавад, ки низ бо аз худ кардани адабиёти классикии тоҷику-форс даст хоҳад дод. Агар хушсаводии маънавий дар ҷомеа реша давонад, бесаводон низ аз он бебаҳра нахоҳанд монд, тамоми ҷомеа нур хоҳад гирифт» [112:17].

Ташаккули салоҳиятҳои забонии хонандагон дар раванди таълими забони тоҷикӣ, аз ҷумла, синтаксис сурат мегирад ва он яке аз қисматҳои

муҳимми омӯзиши фанни забони тоҷикӣ дар муассисаҳои таълимист. Ҷумла дар ҷараёни нутқ воситаи асосӣ ва хурдтарини робитаи (алоқаи) байни одамон ба шумор меравад. Омӯзиши наҳви забони тоҷикӣ аз ибора шуруъ мешавад. Дар ин бобат профессор С. Шербоев чунин таъкид мекунад: «Синтаксис илмест, ки дар он, ба ҷуз ҷумла, аз охири солҳои 60-ум ва ибтидои солҳои 70-уми асри XX хусусиятҳои гуногуни ибора низ (дар забоншиносии тоҷик) мавриди омӯзиш қарор дорад. Бинобар ҳамин, дар барнома ва китобҳои дарсии синтаксиси забони тоҷикии мактабӣ дар муқоиса бо таълими, умуман, ҷумла... ба масъалаи таълими ибора низ эътибори зарурӣ дода шудааст» [108:302].

Аснои таълими синтаксис бояд ду нукта дар мадди назар қарор дошта бошад:

- а) инкишоф додани мустақилияти тафаккури абстрактии муҳассилин;
- б) такмил додани нутқи шифоҳиву хаттии мурағабу босаводонаи онҳо.

Барои ноил шудан ба мақсадҳои зикршуда лозим аст, ки қорҳои зерин анҷом дода шаванд:

1. Хонандагон роҳҳои асосии алоқаи калимаву ҷумлаҳоро аз худ намоянд;
2. Муносибати сохторӣ ва семантикии ҷузъҳои таркиби калима ва ибораҳои ҷумлаҳои сода ва инчунин таркиби ҷумлаҳои мураккабро дарк ва шарҳ дода тавонанд.
3. Шуурона тафҳум қардани хелҳои гуногуни алоқаи калимаҳо дар нутқи шифоҳӣ ва хаттӣ, дар мавридҳои зарурӣ гузошта тавонистани аломатҳои китобат, иҷрои машқу супоришоти марбут ба намудҳои гуногуни ҷумлаҳо (сода ва мураккаб), мустақилона тартиб додани ҷумлаҳо ва матнҳо ва амсоли он.

Ҳадафи асосии таълим ва омӯзиши синтаксиси забони тоҷикӣ ба низом даровардани сатҳи баланди нутқи мурағаб, қобилияти баёни фикр тавассути ҷумлаҳои сода ва мураккаб маҳсуб меёбад. Таълими системаноки синтаксис дар синфҳои VIII-IX идомаи курси муқаддимагии «Синтаксис (наҳв) ва аломатҳои китобат» мебошад, ки дар синфи V дар ҳаҷми 14 соат омӯзонида

мешавад. Маълумоти назарӣ доир ба ҷумла ва сараъзоҳои ҷумла дар синфҳои ибтидоӣ пешкаш мегардад. Аз ин лиҳоз, вазифа ва мақсади таълими курси системаноки синтаксиси забони тоҷикӣ дар синфи VIII-IX мустаҳкам намудани донишҳои муқаддимавии хонандагон мебошад.

Омӯзиши ҷумла, сохтори он ва истифодаи бомавриди он барои ибрази ақида, ташаккули салоҳияти муоширату муносибати иҷтимоӣ ва табодули афкор чун воситаи асосӣ хидмат мекунад ва ба инкишофи нутқи хонандагон, ки яке аз масъалаҳои калидии методикаи таълим ва мақсади ниҳоии таълими синтаксис маҳсуб меёбад, мусоидат менамояд.

Аз ин вачҳ, дар муассисаҳои таълимӣ вазифаи корҳои таълимиву тарбиявии муаллимон иборат аз он аст, ки нутқи хонандагон давра ба давра такмилу инкишоф дода шавад, то ки дар онҳо малакаи баёни нутқи мураттаб, чи дар нутқи шифоҳӣ ва чи дар нутқи хаттӣ, ҳосил карда шавад. Ҷанбаи таълимӣ ва методии китобҳои дарсӣ на дар таърифоту қоидаҳои грамматикӣ, балки дар машқҳо ва мазмуну моҳияти супоришҳо зоҳир мегардад. Агар супоришҳо ба инкишофи нутқ ва маданияти сухан нигаронида шаванд, ҳам барои забонмӯзӣ ва ҳам такмили фарҳанги нутқ мусоидат менамоянд. Маърифатнокӣ, суханшиносӣ ва тавачҷуҳ ба арзишҳои миллӣ тавассути китобҳои дарсӣ ва таҳсил дар муассисаҳои таҳсилоти миёна имконпазир аст.

Доир ба ин масъала андешаронии А.М Пешковский қобили тавачҷуҳ мебошад: “Маҳорати асосии ба забони адабӣ сухан гуфтан дар мактаб ҳосил мегардад. Ҳаёт ниҳоят кам ба донишҳои дар мактаб бадастоварда илова карда метавонад. Аз ин ҷо, тавачҷуҳи зиёди ҳукумати кишвар нисбат ба мактаб ва мавқеи омӯзиши меъёрҳои забон равшан мегардад. Ҷое ки бачагон ҷиддан сухангӯӣ меомӯзанд, калонсолон вақти ниҳоят зиёд ба ҷустуҷӯӣ мусоҳиби ҳамфикр сарф намекунанд, он ҷо ба таҳқири ҳамдигар намебардозанд, зеро якдигарро хуб мефаҳманд, камтар касеро маҳкум менамоянд, барои он ки иртиботи нисбатан равшан доранд” [78:238]

Тазаккур бояд дод, ки яке аз талаботҳои асосии «Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ барои синфҳои V-XI» аз он иборат аст, ки дар раванди таълими синтаксис инкишофи нутқи шифоҳӣ ва хаттӣ хонандагон чун вазифаи асосии омӯзиши ин қисмати грамматика муқаррар шудааст. Аз ин лиҳоз, омӯзгори фанни забони тоҷикӣ вазифадор аст, ки маҷмуи матнҳо, машқу супоришот дар доираи рушди нутқи мураббаи хонандагон бояд сурат гирад. Дар хусуси масъалаи мазкур методист М. Қурбонов чунин мулоҳизаронӣ кардааст: «Мақсади таълими грамматика фақат иборат аз ҳифз намудани қонуну қоидаҳои забон нест. Мақсади омӯзонидани грамматика, пеш аз ҳама, аз он иборат аст, ки хонандагон дар нутқи хаттӣ ва даҳонии худ ин ва ё он шаклҳои грамматикӣ, ин ва ё он қолабҳои забониро дуруст кор фармуда тавонанд, фикрашонро мувофиқи нормаҳои забон ифода кунанд» [53:3].

Заминаҳои ташаккули нутқи мураббаи хонандагон, қабл аз ҳама, ба асосҳои лингвистӣ ва дидактикии омӯзиши синтаксиси забони тоҷикӣ таъяс мекунад. Аз ҷониби омӯзгор дуруст интихоб кардани матнҳо ба омилҳои босамари рушди нутқи алоқаманд ва мураббаи хонандагон табдил ёфта, ташаккули нерӯи зеҳнӣ-маърифатии онҳоро таъмин ва таъмин месозад.

Дар ин росто андешаҳои методисти рус Е.А.Баринава ва дигаронро ҷонибдорӣ менамоем. Ў қайд менамояд, ки «...омӯзиши синтаксис барои дарки ягонагии забон ва тафаккур, ногузирии мутобиқати табиӣи машғулиятҳо оид ба инкишофи нутқ ва тафаккур шароити мусоид фароҳам меорад: Ин мутобиқат (нутқ ва тафаккур – Р.М.) асноӣ аҳаммияти бештар зоҳир намудан ба методикаи таълим пурмаҳсул мешавад, зеро дар ин вақт диққати хонандагон ба он равона мешавад, ки чаро ва бо кадом мақсад чунин сохтори ҷумларо дар нутқ истифода мебаранд» [21: 313].

Бояд тазаккур дод, ки инкишофи нутқи шифоҳӣ ва хаттӣ, тарбияи малакаи ибораю ҷумласозӣ ва содаю равон ифода кардани фикр, дар маҷмуъ, дарси инкишофи тафаккур, хотира, малака ва маҳорати суҳанварӣ ба шумор меравад. Ақидаи мазкурро методист Казаков Б.И. чунин изҳор доштааст:

«Яке аз камбудихои забоншиносии имрӯза ва таълими забон дар мактабҳои маълумоти умумӣ ҳам дар он аст, ки ба мукамал омӯхтани табиат, хислату хусусият ва вазифаҳои нутқ эътибори лозима дода намешавад. Дар таълими забон фақат ба сохти забон ва грамматикаи он маҳз диққат дода, ба чиҳати амалии он, яъне инкишофи нутқи хаттиву шифоҳӣ кам машғул шудан боиси он гардидааст, ки талабагони мактаб солҳои охир аз одоби сухан, фазилатҳо, кайфияти лутфу зарофатҳои он бебаҳра монда, баъзан фикри худро ҳам мурағаб бамаъни баён карда наметавонанд ва нуктаи мазкур дар мақолаҳои бархе аз методистон низ ба назар мерасад» [150:18].

Бояд таъкид кард, ки ин гуфтаҳо ҳанӯз оғози солҳои 80-уми асри гузашта рӯйи чоп омада буданд. Аммо мушоҳидаҳо аз чараёни таҷрибаи педагогӣ нишон медиҳад, ки, қатъи назар аз муҳим будани маданияти нутқи шифоҳӣ дар мактаб, ба масъалаи риояи забони адабӣ ва инкишофи нутқи шифоҳии талабагон эътибори дуруст дода намешавад. Аниқтараш як идда муаллимоне ҳастанд, ки дар хонандагон роҳҳои бартараф намудани монетаҳои инкишофи нутқро нағз наметавонанд. Пас, чӣ бояд кард?...

Ба андешаи мо, яке аз омилҳои муҳимми инкишоф додани нутқи муҳассилин хониши бадеӣ ва азёд кардани матн ба шумор меравад. Чунки дар раванди хониши ифоданок ва дар чараёни азёдкунии матн, талабагон бо ибораву ҷумлаҳои тайёри нутқи зебову пурмаъно шинос шуда, сохти ҷумлаву ибораҳои образнок ва маҳорати бадеии нависандаро мушоҳида менамоянд. Дар ин бобат, пеш аз ҳама, азбаркунии панду андарзҳо аз осори классикон ҷавобгӯии саволи пешниҳодшуда ва аввалин талабот буда метавонад. Масалан, методист Ю. Стрелникова ба таври боварибахш чунин афзудааст: «Бо боварӣ метавон гуфт, ки азхудкунии комили забон бидуни мутолиаи бадеӣ, аз ҷумла, адабиёти классикӣ ғайриимкон аст» [192:112].

Ба ифодаи дигар, таъкиди мазкур омӯзгоронро хушдор медиҳад, ки ба хонандагон дар алоқамандӣ бо мисолҳои хуби аз услубҳои гуногуни забони адабии хаттӣ, махсусан, аз осори баргузидаи классикӣ таълим додани таърифу қоидаҳои грамматикӣ забони тоҷикӣ барои инкишофи нутқи

шифоҳиву хаттӣ, баҳусус, тафаккури мантиқии онҳо манбаи асосӣ маҳсуб меёбад.

Тақвият ва ҷонибдории гуфтаҳои болоро метавон дар таъкидҳои зерини методистон Ш. Котибова ва Л. Иматова дучор омад: «Ҳар як таърифу қоидаи дар асоси чанд мисоли маҳсус интихобшуда танҳо нишонаи аз ҷиҳати назариявӣ забондон будани хонандагонро далолат мекунад ба с. Дар ин ҳолат забондонӣ маҳдуд ва соҳавӣ гардида, танҳо дар мавридҳои зарурӣ дар синфи аудиторияҳои гуногун барои ҷавоб додан ба саволу супоришҳои марбут ба масъалаҳои гуногун... (доир ба фонетика, лексика, морфология, синтаксис, аломатҳои китобат ва ғ.) аз тарафи муаллим назорат ва натиҷагирӣ карда мешавад» [156:268].

Бо назардошти гуфтаҳои ин методистон зарур аст, ки барои минбаъд бо роҳи усулҳои нав рушду ташаккул додани нутқи хаттӣ ва шифоҳии хонандагон вазъи кунунии таълими забони тоҷикиро таҳлилу баррасӣ намоем. Баҳусус, муайянсозии муаммоҳои ҷойдошта дар таълими синтаксис дар синфҳои 8-9-ум ба ташаккули усули таълими мавзуи мавриди назари мо роҳнамои арзишманде хоҳад буд ва он ба омилҳои зерин иртиботи ногусастанӣ дорад:

1. На ҳамаи методҳои мавҷудаи таълим, ки ба инкишофи нутқи хаттиву даҳонии мураттаб нигаронидашудаанд, ба талабот ҷавобгӯянд. Ба ибораи дигар, он роҳи усулҳо ба таъмин намудани равобити иртиботиву коммуникатсионӣ, мақсаднок истифода бурдани воситаҳои гуногуни нутқ равона нагардидааст. Маҳз аз ҳамин сабаб дар нутқи хонандагон нуқсон ва ё норасоии зиёд ба мушоҳида мерасад.

2. Аксари методҳои таълимие, ки имрӯз мавриди истифода қарор доранд, хусусияти маълумотдиҳӣ доранд. Аниқтараш, хонандагон бо ҳодисаҳои гуногуни нутқ (ҳиссаҳои нутқ, аъзоҳои ҷумла, услубҳои забон ва ғайра) ошно мешаванду бо роҳи аз бар намудани қоидаҳо дар бораи он маълумот пайдо мекунанд, вале имкон намеёбанд, ки чизи омӯхташонро амалан татбиқ намоянд. Аз ин вачҳ, беаҳаммиятӣ зоҳир намудан нисбат ба

инкишофи нутқи мураттаби хонандагон ва сайқал надодани қобилияти суханронии онҳо ба он оварда расонидааст, ки хонанда, новобаста аз он ки маълумоти назариявӣ дорад ва ё қоидаҳоро медонад, фикрашро озод ва саҳеҳ баён карда наметавонад: Масалан, таърифи пурқунанда ва ҳолро гуфта метавонад, яъне аз ҷиҳати назарӣ мусаллаҳ аст, аммо онро дар нутқ моҳирона истифода карда наметавонад .

3. Дикқати омӯзгорону хонандагон, асосан, ба азхудкунии қоидаҳо, омӯзиши имлов ва истифодаи аломатҳои китобатӣ равона гардида, масъалаи ташаккули фарҳанги нутқ мавқеи дуҷумдараҷа дорад. Ҳол он ки масъалаи инкишофи нутқи мураттаб кори ҳаррӯзаи омӯзгор буда, таълими он набояд ба таври ҷудоғона сурат мегирад.

Методҳое, ки дар таълими наҳв ба кор мераванд, дар асл, ба инкишофи нутқ тавассути забонмӯзӣ, баён карда тавонистани фикр равона нагардидаанд. Баъзе аз омӯзгорон дар чунин ақидаи нодуруст қарор доранд, ки, агар хонанда соҳиби қобилияти фитрӣ набошад, наметавон мураттаббаёниро дар ӯ ташаккул дод.

Дар усули анъанавии таълими синтаксис зимни мафҳуми инкишофи нутқ, пеш аз ҳама, инкишофи нутқи хаттӣ дар мадди назар аст. Яъне, таҳти мафҳуми нутқи мураттаб дар мактаб бештар навиштани корҳои хаттӣ дар назар дошта мешавад.

Аслан инкишофи нутқи мураттаб бояд дар ҷараёни таълими ҳамаи фанҳо роҳандозӣ гардад, вале дар макотиби муосир ин кор чандон мушоҳида намешавад. Дар ин бобат ба фикри методистони ватанӣ Т. Мирон, Қ. Ҳочаев, Ш. Исломов метавон розӣ шуд, ки таъкид кардаанд: «Дар байни омӯзгорони гуногун нисбати инкишофи нутқи шифоҳию хаттии хонандагон талаботи ягона вучуд надорад. Аксари... омӯзгорон ғалатҳои лафзии шогирдонро нодида мегиранд» [64, 204].

Усулҳои анъанавии таълим бештар ба самти ташаккули нутқи монологӣ таъя намуда, имкониятҳои фароҳ ва самараноки рушди нутқи хонандагонро дар доираи муқолама маҳдуд мегардонад. Воқеан, дар муқоиса

бо нутқи монологӣ афзалияти муколама бештар ба чашм мерасад, зеро хонандаи мактаб дар рафти суҳбат бо ҳамсабақ ва ҳамсоли хеш баробари шунидани ин ё он иттилоъ ва маълумот барои ибрози фикр омода мегардад. Дар ин росто, дарки иттилоот ба қобилият ва рушди тафаккури хонанда таъя мекунад, то дарёфти равиши мувофиқи муколама ва суҳбат имконпазир гардад. Ин раванд маҳсули фаъолияти таҳлилии хонанда буда, ба инкишофи нутқи алоқаманд ва мурағаб роҳи васеъ мекушояд.

Таълими синтаксиси забони тоҷикӣ аз омилҳои муассири саҳеҳбаёнӣ низ мебошад. Он дар заминаи фаъолиятҳои зерини инсон ба роҳ монда мешавад: шунидан; дарк кардан ва татбиқ намудан. Аммо дар раванди кунунии таълим ин тарафи масъала чандон афзалияту бартариӣ комил надорад ва боиси ба дараҷаи кофӣ инкишоф наёфтани нутқи мурағаб, хоса, шифоҳӣ мегардад.

Масъалаи мазкурро академик М. Лутфуллоев таҳлилу баррасӣ карда, вазъи омӯзгоронро бозгӯй мекунад: «Агар аз муаллимони... фанҳо пурсед, ки чаро дониши бачаҳо аз фанни шумо бо ҳар ду по мелангад, тахминан, ҷавоб медиҳанд, ки: «Намедонам, ман дарс медиҳам, дарсҳоямро бо тайёрии пухта ва асбобҳои аёнӣ мегузаронам». Бале, муаллим дарс медиҳад ва шояд тайёрии пухта ҳам бинад. Ана, касодии кори мо ҳам дар ҳамин аст. Мо дарс медиҳем ва ҳар рӯз мактаб меоему меравем. Вале, оё дарси моро, мазмуни мавзӯи дарси моро, моҳияти назарию амалии дарси моро бачаҳо мефаҳманд ё не, ба ин коре надорем» [59:76].

Дар ҷараёни таълим бештар ба он таваҷҷуҳ мекунем, ки кадом мавзӯро бо кадом роҳу усул таълим диҳем. Аммо масъалаи муҳимтар аз он: мақсаду ҳадафи мавзӯи таълим аз назар дур мемонад. Ҳол он ки дуруст муайян кардани мақсади таълими мавзӯи дарс яке аз аввалин корҳо дар раванди таълим маҳсуб меёбад. Дар ин бобат, методист Ҳакимова Ш. қайд менамояд: «Мақсад меёерест, ки шахс дар назди худ мегузорад ва барои расидан ба он мекушад... Мақсад на танҳо натиҷаро нишон медиҳад, балки шахсро барои расидан ба ин натиҷаҳо ҳидоят менамояд [174:247].

Аз норасоихои дигар дар фаъолияти омӯзгорон равона намудани диққати асосӣ ба хотира аст, на ба инкишофи тафаккур. Масалан, хонанда хар чизи дар раванди дарс мавриди баҳрабардорӣ қарордодаро дар хона тақрор менамояд ва бо ин иктифо меварзад ва дар ин ҳолат ташаккули қобилиятҳои эҷодӣ, мустақилӣ ва фаъолнокии ӯ камтар рушд мекунад.

Ҳамин тавр, интихоби роҳу усулҳои мувофиқи гузаронидани машғулиятҳо ҳам дар синф ва ҳам дар корҳои беруназсинфӣ аз унсури муҳим ба шумор меравад ва ин талабот дар «Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2030» низ таъкид шудааст. Мутобиқи Стратегияи мазкур: «Низоми нави маориф, ки мутобиқи тамоюлоти ҷаҳони муосир на ба дониш, балки ба салоҳиятноки асос ёфтааст, бояд ба донишомӯзон имконияти аз худ намудани салоҳияту малакаҳои асосии иҷтимоиро, ба монанди қабули масъулиятнокии қарорҳо ва банақшагирии пешравӣ дар касб, илмомӯзӣ дар давоми тамоми ҳаёт, тайёрии касбии дар бозори меҳнат талаботдошта, донишу малакаи барои худтакмилдиҳӣ зарур, малакаи тарзи ҳаёти солим, арзишҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ таъмин намояд» [6:18].

Бо ишораи ин нукта равшан мегардад, ки ҳадафи таълими фанни забони тоҷикӣ ташаккул додани қобилияти дарккунӣ, тафаккури эҷодӣ ва фикрронии мустақилонаи хонандагон буда, ҳамзамон, ба рушди салоҳиятҳои забониву иртиботии толибилмон мусоидат кунад. Ин омил ба ақидаи муаллифи китоби «Таксономияи мақсадҳои таълим»-и Б. Блум низ метавонад ҳамвазн шавад. Яъне муаллиф иброз доштааст, ки яке аз вазифаҳои асосии таълим дар он аст, ки малакаи фикрронии эҷодкорона, салоҳияти ҳалли муаммо ва мустақилона қабул карда тавонистани қарорҳои мақсаднок дар хонандагон ташаккул дода шавад.

Пас, чунин саволе ба миён меояд, ки талабот нисбат ба нутқи мурағаб чӣ гуна бояд бошад?

Ба андешаи мо, барои самаранокии таълим ва ташаккул додани нутқи мурағаб, пеш аз ҳама, ба масъалаҳои зерин диққат додан лозим меояд:

1. Байни хонандагон бештар аз тариқи шифохӣ ташкил кардани муколама зарурат дорад. Онҳо бояд аз дороиву имконоти забони модарӣ огоҳ бошанд, муоширати озодона бо ҳамдигар ва ба таври суфтаву раво баён намудани фикрро омӯзанд.

2. Машқу супоришот барои инкишофи нутқи хонандагон на танҳо хусусияти шиносӣ маълумотгирӣ, балки бештар хусусияти амаливу эҷодкорӣ дошта бошанд. Дар ин раванд хонандагон донанд, ки забонро на аз рӯйи қоидаву таърифҳо, балки қоидаҳои забонро дар асоси маводди забон аз худ намудан зарурат дорад.

3. Инкишоф додани нутқи хонандагон, ки вазифаи асосии дарсҳои забони тоҷикӣ, бояд дар алоқамандӣ бо дигар фанҳо, пеш аз ҳама, бо фанни адабиёт ба роҳ монда шавад. Зарур аст, ки омӯзгорон дар баробари омӯзонидани қоидаву назарияҳои забон инкишоф додани нутқи хаттию шифоҳии шогирдонро ҳамеша чун мақсади асосӣ ба эътибор гиранд.

4. Маълум аст, ки нутқ фаъолияти асосӣ ва ҳам мураккаби эҷодии инсон аст. Он танҳо аз сухан гуфтан иборат нест, балки мушоҳида, тафаккур ва таҳайюлотро ҳам фаро мегирад, қобилияти шунидан низ як ҷузъи нутқ аст. Аз ин рӯ, дар хонандагон бояд тарзи дуруст ва эҷодии ибрази ақида ва ба таври фаҳмову нишонрас ҷавоб гуфтан ба суолҳои ҳамсуҳбат такмил дода шавад. Ў бояд донанд, ки фасоҳати сухан дар кӯтоҳбаёнӣ, мӯҷазӣ, истифодаи санъатҳои бадеӣ унсурҳои фолклор аст.

5. Ҳалли муаммову мушкилоти зиндагӣ тавассути ҳам нутқи шифоҳӣ ва ҳам хаттӣ сурат мегирад. Аз ин сабаб, лозим меояд, ки ҳам ба нутқи хаттӣ ва ҳам ба нутқи даҳонӣ як гуна афзалият дода, роҳҳои ташаккул додани ин ҳар ду ба таври доимӣ ва дар сатҳи баробар роҳандозӣ карда шавад.

6. Дар дарсҳои забони тоҷикӣ ҷиҳати инкишофи нутқи мурағабӣ хонандагон дар муқоиса бо нутқи монологӣ ба нутқи муқоламавӣ афзалияти бештар дода, бояд омӯзгори забон ва адабиёт бомантиқ, бурро, бомаврид сухан гуфтанро, сараввал, худашон ҳамчун пешоҳанг тарбия намоянд, баъдан аз шогирдон талаб намоянд.

Гуфтан ҷоиз аст, ки талабот дар дарсҳои забони тоҷикӣ нисбат ба инкишофи нутқи мураттаби хонандагон дар раванди таълими синтаксис бояд хеле бештар сурат бигирад. Зеро дар чараҳои таълими синтаксис, ки хонандагон зиёдтар ба ҷумла ва хусусиятҳои он сарувор доранд, имконияти рушди нутқи шифоҳию хаттиашон ба ҳадди лозима даст хоҳад дод.

Дар иртибот ба ин нукта, профессор С. Шербоев дуруст қайд менамояд: «Дарси инкишофи нутқи мураттабро аз дарсҳои муқаррарие, ки зимни онҳо таърифу қоидаҳои грамматикӣ, фонетикӣ, лексикӣ ва орфографию пунктуатсия, ки дар заминаи калима, ибора ва ҷумлаҳои интихобшуда таълим дода мешаванд, фарқ бояд намуд. Албатта, ба хонандагон дар алоқамандӣ бо мисолҳои мувофиқи аз услубҳои гуногуни забони адабии хатӣ гирдоварда таълим додани ҳодисаҳои забон – назария, пеш аз ҳама, таърифу қоидаҳои грамматикаи забони тоҷикӣ барои инкишофи нутқи шифоҳиву хатӣ, баҳусус, тафаккури мантиқии онҳо манбаи асосӣ ҳисоб меёбад» [110:436].

Инчунин, мафҳуми нутқи мураттабро профессор С. Шербоев чунин таъриф кардааст: «Нутқи мураттаб - ин мувофиқи меъёрҳои орфоэпиви орфографияи (ҳамчунин, аломатҳои китобат) забони адабии ҳозираи тоҷик ба тарзи ҳам шифоҳӣ ва ҳам хатӣ озодона баён карда тавонистани фикр – андешаву мулоҳиза ва ё ҳаёлотӣ фардӣ аст» [108, 462].

Олимони-методистон истифодаи ду методро дар таълими забони тоҷикӣ зимни инкишофи нутқи хонандагон таъкид намудаанд:

I. Методҳои назариявӣ, ки фарогири масъалаҳои зерин мебошад:

- 1) Омӯхтани асосҳои методологии илмҳо (мавқеи алоқии нутқ ва тафаккур дар ошкор сохтани роҳҳои самарабахши инкишофи нутқ).
- 2) Омӯхтани таҷрибаи бои гузаштагонанон – усули меросӣ ва дар заминаи онҳо пеш бурдани усули таълими забон, ҳамчун фанни таълимии муосир.

- 3) Омӯхтани тадқиқоти олимони шинохтаи ҷумҳурӣ ва бурунмарзӣ, омӯзиши фанҳои ба ҳам алоқаи мантиқидошта: лингвистика, педагогика, психология ва методикаи таълими ҳама гуна фанҳо.

II. Усулҳои эмпирикӣ (таҷрибавӣ), ки фарогири нуктаҳои зерин мебошанд:

1. Омӯхтани таҷрибаи омӯзгорони ҷуртаҷираву эҷодкор, таҳлил ва омӯхтани маводе, ки дар заминаи фаъолият ва ё таҷрибаи кории онҳо доир ба роҳҳои рушд додани инкишофи нутқи хонандагон гирд оварда шудааст.
2. Омӯхтани натиҷаи корҳои хаттии хонандагон, ҳамчунин, дар байни хонандагони синфҳо таъсис додани анкетаҳо бо мақсади санҷидани сатҳи ташаккули нутқи шифоҳиву хаттии онҳо.
3. Таъсис додани озмоишҳои педагогӣ (муқарраркунанда ва ташаккулдиҳанда) ва дар ин раванд таҳлил ва ҷамъбасти намудани сатҳи донишҳои назариявӣ ва инкишофи нутқи мурағабҳои онҳо.

Бояд тазаққур дод, ки ин се метод ва нукоти ба онҳо иртиботдошта талаботи меъёриеанд, ки риояшон дар раванди таълими синтаксиси забони тоҷикӣ зарурат дорад. Талаби асосӣ нисбат ба нутқи шифоҳиву хаттии хонандагон - равшану пурмазмун ва мантиқан дурусту возеҳ ифода кардани фикр дар раванди таълими синтаксис дар синфҳои 8-9 мебошад. Зарур аст, ки дар ин раванд нутқи шифоҳӣ бо нутқи хатӣ алоқаи амиқ дошта, яке барои инкишофи навъи дигаре мусоидат намояд.

Дар мавриди масъалаи инкишофи нутқ, ҳатман ҳолати китобхонию луғатомӯзии хонандагонро ба эътибор гирифтани зарур аст. Дар ин самт хониши берун аз синф ва мутолиаи асарҳои гуногун аз тарафи хонандагон аз ҷанҷ чихат муфид аст, ки дар ин раванд дониш ва захираи луғавии хонанда бояд ба ҳаҷонбинияш васеъ мешавад; хонандаи ботаваҷҷуҳ зимни мутолиа бо қоидаҳои сухангӯӣ ва имло бештар шиносӣ пайдо намуда, тарзи дурусти истифодаи калимаю ибораҳоро ба хотир мегирад. Хонандагони синфи 8-9-ро лозим аст, ки мунтазам ба хониши асарҳои бадеӣ, аз ҷумла осори классикон

рӯй оварда, тавассути чунин амал вежагиҳои беҳтарин намунаҳои нутқи зебову солим, адабиву маданияро омӯзанд.

Барои ин омӯзгор метавонад, дар дарсҳои забони тоҷикӣ низ аз матнҳои бадеии дар китобҳои дарсии фанни адабиёт омада истифода барад. Ҳамчунин, истифодаи порчаҳо аз асарҳои хусусияти тарбиявидошта, шеър ва ҳикояҳои аз ҷониби ровиёни касбӣ қироатгардида низ ба мақсад мувофиқ аст.

Ба назари мо, яке аз чунин роҳҳо ин аст, ки хонандагон баъзан фикрашонро доир ба мавзӯи нақл ё иншо шифоҳӣ баён намуда, баъд хаттӣ ба қалам диҳанд, ба манфиати қор аст. Масалан, дар машқи 3 китоби дарсии «Забони тоҷикӣ» барои синфи 8 (дар саҳ. 80) вобаста ба матни аз осори Муҳаммад Ғаззоли интихобшуда чунин талаб гузошта шудааст:

«**Машқи 3.** Матнро хонед ва мазмуни онро мухтасар нависед. Сипас, пурқунандаҳои бевоситара аз матни навиштаи худ ёбед ва ба ҳар қадам савол гузоред:

Подшоҳро нарду шатранҷ бохтан ва май хӯрдану гӯй задан ва шикор кардан пайваста набояд, зеро ки ўро аз қорҳо боздорад. Ҳар қореро вақтест. Чун вақт набошад, суд зиён гардаду шодӣ ғам гардад. Аммо хусравони пешин рӯзро ба ҷаҳор қисмат кардандӣ: як баҳра Эзидро парастидандӣ ва тоат кардандӣ, як баҳра андар подшоҳиву мулки хеш назар кардандӣ ва мазлумонро дод бидодандӣ ва доноёну хирадмандон тадбир карданд ва фармонҳо додандиву номаҳо навиштандӣ ва расулон фиристодандӣ. Ва баҳри севум аз хӯрдану хуфтани ва аз ин ҷаҳон баҳра баргирифтани ва шодию хуррамай будандӣ. Ва баҳраи ҷаҳорум ба шикору ҷавгон задан ва он ҷӣ бад-ин монад машғул гаштандӣ.

Баҳроми Гӯр рӯзгори хеш ба ду ним кардӣ: як ними рӯз қори мардумон гузоридӣ ва як ними рӯз биосудӣ ва андар ҳама подшоҳии ў қасе рӯзи тамоми қор накардӣ.

Нӯшервони одил фармуда буд, то бар баландӣ рафтандӣ ва аз хонаҳое, ки дуд барнаомандӣ, бипурсидандӣ, ки ҷӣ будааст. Агар андак ғаме будандӣ, он аз эшон баргирифтӣ.

Ва набояд ки ҳеҷ подшоҳе раво дорад, ки омилони вай аз раият чизе ба ноҳақ биситонанд» [13:80].

Машқи мазкур ба инкишофи нутқи хаттиву даҳонии хонандагон нигаронида шуда, азбар намудани луғатҳои он таркиби луғавии хонандагонро ғанӣ мегардонад. Савол ва супоришоти зермашқ салоҳияти коммуникативии хонандагонро ташаккул медиҳад. Чунончи:

1. «Кадам номро ба матн мувофиқ медонед? Чаро?

2. Шумо, аз он ки подшоҳони пешин рӯзро ба чаҳор қисмат чудо кардаанд, розиед? Шумо, агар подшоҳ мебудед, вақтро чӣ тавр истифода мебудед?

Машғул гаштандӣ, қисмат кардандӣ ва ба ин монанд ифодаҳоро дар забони имрӯза дар кадом шакл баён мекунанд?» [13:80].

Дар синф хонандагоне ёфт мешаванд, ки онҳо маънои калимаҳои **шатранҷ, гӯй, суд, хусрав, Эзид, мазлум** ва чанди дигарро, ки дар луғатномаҳои китобҳои синфҳои поёни шарҳ ёфта бошанд ҳам, дар луғати матни мазкур оварда нашудааст, намедонанд. Аз ин рӯ, мазмуни ин қабил матро возеҳ баён карда наметавонанд. Бинобар он, бори дигар ба хотир овардану шарҳ додани он луғатҳо ба манфиати кор аст. Аз ин лиҳоз, бино ба таъкиди муҳаққиқон, барои инкишофи нутқи мураббӣ баъзан рӯчу кардан ба масоили қаблан баррасигардида аз манфиат холи нахоҳад буд. Масалан, он намунаҳои осори классикон, ки дар дарсҳои адабиёт таҳлил мешаванд, дар дарсҳои забони тоҷикӣ низ мавриди таҳлили лингвистӣ қарор додан натиҷаҳои хуб ба бор меорад. Бартариин усул аз он иборат аст, ки ин дафъа хонандагон кӯшиш мекунанд, ки аз ҳисоби маълумоту далелҳои нав матро дақиқтар сарфаҳм раванд, бадеияти онро тавассути истифода аз қолабҳои нави ҷумлаҳо баландтар бардоранд. Маҳз, дар рафти иҷрои чунин амалҳо нутқ ва тафаккури хонандагон инкишоф хоҳад ёфт.

Равишшиносон маслиҳат медиҳанд, ки «айни як матро дар дарсҳои забони модарӣ ду-се маротиба барои таҳлил истифода кардан мумкин аст, ба

шарте ки ҳар навбат он матн аз диди нав, яъне барои намоиш додани ҳодисаи дигари забон истифода шавад» [181:42].

Аснои интиҳоб аҳаммияти тарбиявии матнҳо низ бояд ба эътибор гирифта шавад. «Аксарияти муаллимон дар таълими забони тоҷикӣ танҳо бо шарҳи мавзӯи дарс қаноат варзида, ҷиҳатҳои тарбиявии дарсро ба назар намегиранд. Ин ҷо аз як тараф, муаллимон камҳавсала бошанд, аз тарафи дигар айби китобҳои дарсӣ низ ҳаст, зеро дар онҳо барои таълими на ҳама мавзӯҳо мисолу машқҳои содаи ахлоқӣ оварда шудаанд. Аз ин сабаб ба муаллимон лозим меояд, ки дар доираи китоби дарсӣ банд нашуда, аз адабиёти гуногун низ истифода баранд» [167:24].

Дар ин бобат муаллим метавонад матнҳоро доир ба мавзӯҳои ватандӯстӣ, инсондӯстӣ, нақҷорӣ, таҳаммулпазирӣ, эҳтироми калонсолон, ҳурмати волидайн, аҳду вафо, худшиносии миллӣ ва амсоли инҳо интиҳоб намояд, ки чунин намунаҳо, хусусан, дар осори адибони классик зиёданд.

Корбурди чунин равишҳои таълим имкон фароҳам меорад, ки фаъолнокии хонандагон на танҳо дар дарсҳои забони тоҷикӣ, балки дар дигар дарсҳо ҳам таъмин гардад, яъне дар онҳо малаки озодона баён кардани фикр пайдо мешавад. Муҳассилин қолабу қоидаҳои ҷумлабандии омӯхташон, тарзи ифодаи дурусти фикрро дар раванди омӯзиши фанҳои дигар, умуман, дар фаъолияти минбаъдаи таълимӣ ва амалии худ низ пурсамар истифода хоҳанд намуд.

Мисоли дигар. Дар синфи нуҳум оид ба матни ҳикояи Хусайн Воизи Кошифӣ иҷрои чунин супориш дар китоби дарсӣ омадааст:

Ҳикояро хонда, мазмунашро нақл кунед ва ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркибро ҷудо намуда, таҳлил кунед [95:196].

Ба ғайр аз супориши дар матни мазкур омада бо мақсади муайян кардани ҷанбаи тарбиявии мазмуни матн, хонандагонро метавон ба иҷрои супоришҳои зерин низ ҳидоят намуд. Чунончи, аз онҳо:

- баҳо додан ба кирдору рафтори қаҳрамонҳо, муайян кардани муносибати худ нисбат ба қаҳрамонҳои ҳикоя;

- таҳияи нақша ва аз рӯйи он мухтасар нақл кардани мазмуни матни хондашуда;
- мустақилона тавзеҳ додани мақсади асосии муаллиф;
- шарҳи маъноҳои асливу маҷозии ибораҳо аз матн (масалан, оташи гуруснагӣ фурӯ нишондан);
- аз матн ёфтани калима ва ибораҳои кушояндаи образи қаҳрамонро талаб кардан.

Нақли шифоҳии чунин ҳикояҳои шавқовари ба қобилият ва синну соли талабагон мувофиқ, ки мазмунан баландгоя ва шаклан муъҷазу зебо буда, талабагонро ба қаноатпешагӣ тарбия менамоянд, ба манфиати кор аст. Умуман, хонандагонро пайваста ба нақли матну порчаҳои хондашуда водор намудан яке аз воситаҳои инкишофи нутқи алоқаманд маҳсуб ёфта, ба ташаккули малакаҳои нутқи шифоҳии онҳо нақши назаррас доранд ва ба инкишофи чунин малакаҳои хонандагон мусоидат мекунад:

а) шунидан, дар хотир нигоҳ доштан ва ба таври шифоҳӣ ва ё хаттӣ ифода кардани фикр;

б) ташаккули тафаккури мантиқӣ, малакаҳои ҷудо намудани нуктаҳои асосӣ аз ғайриасосӣ, хулоса бароварда ва бо далелҳо исбот карда тавоништан;

в) баёни пайдарпайи фикр, фасеҳбаёнӣ, ғановати таркиби луғавӣ.

Умуман, забон, услуб ва мазмуни матнҳо, ки барои таҳлили масоили забон интихоб карда мешаванд, бешубҳа, ба забон ва услуби баёни хонандагон бетаъсир нахоҳанд монд.

Инкишофи маданияти нутқи шифоҳии талабагон аз ҳар як муаллим кори мунтазаму дарозмуддат бурданро тақозо мекунад. Дар раванди машғулиятҳои фанни забони тоҷикӣ дар синфи 8-9 баробари эътибор додан ба таҳлилу баррасии қоидаҳои грамматикӣ, тавачҷуҳи пайваста ба баёни мазмуну маънии матнҳое, ки барои муаррифии ин қоидаҳо истифода мешаванд, низ лозим мебошад ва он ба такмили маданияти нутқи талабагон мусоидат мекунад. Андешаҳои зерини методист Б.И.Казаков фикри моро тақвият мебахшад: «Дар таълими забони модарӣ коре, ки муаллим барои

инкишофи нутқ мегузаронад, ба лаҳзаи ночизи барои исботи ин ё он қоида истифодашаванда табдил наёбад. Вай (инкишофи нутқ- Р.М.) бояд мавқеи сазовор дошта бошад. Фаромӯш набояд кард, ки талаба забони модарашро медонад ва ба он сару кор дорад, на бо забони ғайр. Агар ў бо забони ғайр кор медошт, лозим буд, ки аввал қоидаеро аз бар карда, фикри худро то замони малакаву маҳорати муайян ҳосил шудан мувофиқи чорчўбаи он ифода кунад» [151:19]. Мутаассифона, риоя накардани асосҳои дидактикии таълим сабаби халал дар ташаккули нутқ ва салоҳияти иртиботии хонандагон мегардад, ки масъала на танҳо дар доираи илми равишшиносӣ, балки фаротар аз он рафтааст: «...дар мактаби миёна, барои гуфтори адабиरो ёд додан, илми забоншиносиро меомӯзонанд. Ва ин усули таълим боис мегардад, ки хонандагон на забонро ёд мегиранд ва на илми мураккаберо чун забоншиносӣ аз бар менамоянд. Ин усул забонро ҳамчун сохтор меомӯзонад ва вақти зиёди омӯзандаро сарфи ҳамаҷониба фаро гирифтани сарфу наҳв (грамматика) мекунад. Дар натиҷа, мактабхон дониши назариявии забонро ёд мегирад, аммо худи забонро не. Вай ҳиссаҳои нутқро медонад, вале дар худи нутқ заиф аст ва наметавонад ба забони адабӣ, ҳамон тавре ки бо забони лаҳча озод сухан мегӯяд, ҳарф занад» [86:119].

Аз ин лиҳоз, зарур аст, ки дар хонандагон нутқи шифоҳиву хаттии ҳаматарафа инкишофёфта тарбия карда шавад, яъне “онҳо ҳангоми муошират бо ҳамаи ашхоси касбу кораш гуногун мувофиқи меъёрҳои забони адабии имрӯзаи тоҷик муттасилу пайдарпай, фаҳмову саҳеҳ, ифоданок ё худ буррову нишонрас гуфтугу карда тавонанд, тарзи баёнашон дар нутқи хаттӣ низ дар заминаи талаботи меъёрҳои забони адабӣ, вале бо риояи қоидаҳои қабулшудаи имлову мавридҳои маъмули истифодаи аломатҳои китобат сурат гирифта бошад» [59:267].

Аз роҳҳои муҳими инкишофи нутқи мураттаби хонандагон намоиш додан ва ба онҳо шунавонидани намунаҳои беҳтарини нутқи суфтаю равон мебошад, ки дар ин раванд барояшон ҷанбаҳои тарбиявии матни адабӣ, обуранги бадеии онҳо тавассути хониши ифоданок, талаффузи дурусти

калимаю ибораҳо ва риояи қоидаҳои суҳангуӣ равшан мегардад. Дар ин чода ҳар чӣ бештар истифода намудан аз осори адабӣ, махсусан, аз адибони классики тоҷику форс дар раванди дарсҳои забони тоҷикӣ усули беҳтарин маҳсуб меёбад. Зеро «ҷараёни таълими забони модарӣ бояд чунон бошад, ки ба такмили суфта гардидани нутқ ва вусъати боигарӣ, аниқӣ, ҷаззобӣ ва одоби он хизмат кунад; дар талабагон ҳислатҳои эҳтиёткор будан нисбат ба калом, хушзеҳнӣ, зуд дарк кардани моҳияти фикри мусоҳиб, мавридшиносӣ ва одоби суҳанро тарбия намояд» [151:19].

Дар ин чода, бахусус, интиҳоби матнҳои кӯтоҳ аз осори классикон: ҳикояҳои пандомӯз аз «Бӯстон»-у «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ, «Маснави маънавӣ»-и Ҷалолуддини Балхӣ, «Баҳористон»-и Ҷомӣ, «Рисолаи дилкушо»-и Убайди Зоконӣ, «Қобуснома»-и Кайковус ва амсоли инҳо намунаҳои беҳтарин маҳсуб меёбанд.

Албатта, дар чодаи мураттаб намудани нутқи хонандагон эътибор додан ба корҳои хаттии онҳо бештар зарурат дорад. Чунки ҳангоми хатӣ баён кардани фикр, ё ки навиштани нақли хатӣ, иншо ва ё эссеҳои гуногун иддае аз талабагон як андоза имкониятҳоро дар ихтиёр доранд: Онҳо метавонанд дар корҳои хаттиашон фикри худро дар шаклҳои гуногун ва бонизом ифода намоянд. Дар варақаи сиёҳнавис имкон дорад, ки ҷумлаҳоро гаштаву баргашта таҳрир намоянд. Ба ифодаи дигар, онҳо барои истифодаи нутқи коммуникативии худ дар раванди иҷрои корҳои хаттии мустақилона дастрасии бештарро доро хоҳанд буд.

Ҳамин тавр, агар муаллим дар раванди таълими мавзӯҳои синтаксисӣ корҳои хаттиро низ мунтазам ташкил намояд, бешубҳа, ба хонандагон додани маълумоти назарӣ, боло бардоштани дараҷаи саводи хатӣ ва вусъати ҷаҳонбиниву тарбияи ахлоқиву маънавии онҳо низ метавонад, ба комёбиҳо соҳиб гардад. Масалан, дар робита бо мавзӯи ҳар дарс аз рӯи маводди осори классикӣ гузаронидани диктантҳои таълимиро ба роҳ мондан муфид аст, зеро асоси инкишофи нутқи мураттаби хонандагонро бештар нутқи хатӣ ташкил медиҳад.

Аммо, чунон ки методистон таъкид намудаанд, «нутқи хаттии шогирдони мактаб нисбатан дар сатҳи паст аст. Афзуда аз ин, аксарияти хонандагон таассурот, эҳсос ва дониши ҳосилкардаи худро ба таври шифоҳӣ баён карда тавонанд ҳам, онро ба тариқи хаттӣ беғалат ва бо низоми муайян рӯйи қоғаз оварда наметавонанд. Дар навиштаҷоти онҳо ғалатҳои ниҳоят зиёди услубӣ, имлоӣ, китобатӣ ва ғайра ба мушоҳида мерасанд. Феълан, осонгӯйӣ ва хушкбаёнӣ ҳосияти асосӣ ва чорчӯбаи анъанавии услуби баёни хонандагон аст» [64:204].

Нуктаи дар боло иқтибосшуда беасос нест, зеро бино ба қайди мураттибони Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ, ба инкишофи нутқи мураттаб дар муассисаҳои таҳсилоти миёна ба таври зарурӣ тавачҷуҳ дода намешавад. Таъкид мегардад, ки: «Таҳлили вазъи таълими забони тоҷикӣ нишон медиҳад, ки дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ малакаю маҳорати нутқи шифоҳӣ ва хаттӣ ба таври зарурӣ ташаккул дода намешавад. Маълумотҳои назарии забони тоҷикӣ барои ташаккул додани фаъолияти амалии нутқ пурра истифода намешаванд» [7:13].

Омили асосии инро равишшиносон ба он вобаста медонанд, ки «роҳу усулҳои самараноки омӯзиши каломӣ модарӣ мавриди тадқиқи ҳаматарафа қарор нагирифтааст; омӯзгорон фардияти нутқи хонандагонро пурра ба ҳисоб намегиранд; шеваҳо аз забони адабӣ, ки ҳоло ниҳоят дуранд, дар ифодаи фикри мактабиён таъсири номатлуб мерасонанд; хонандагон меъёри забони адабиро ба таври бояду шояд аз худ намекунанд; дар дарсҳои забон ва адабиёт омӯзгорон аз намудҳои гуногуни корҳои хаттӣ ниҳоят кам истифода мекунанд ва ғ.» [64: 204].

Салоҳиятҳои забониву коммуникативии хонандагон дар синфҳои 8-9 дар сурате ташаккул меёбад, ки дар ҳар як дарси омӯзиши маводди нав мақсадҳои дарс муҳокима ва мушқилоти он муайян карда шавад ва ниҳоят, яққоя бо омӯзгор роҳҳои ҳалли онро ҷустуҷӯ карда шавад. Ба ифодаи дигар, мақсади дар хонандагон рушд додани салоҳиятҳо онҳоро ба дарку фаҳмидан ва азхудкунии маълумоти босифат ҳидоят намудан мебошад.

Омилҳо дар зер овардашуда низ аз роҳҳои беҳтарини ноил шудан ба инкишофи нутқи хаттӣ ва шифоҳии хонандагон маҳсуб меёбад:

I. Луғатомӯзӣ. Дарвоқеъ, луғатомӯзӣ дар инкишофи нутқи хаттию даҳонии хонандагон аҳаммияти басо калон дорад. Он, ҳамчун қисми таркибии дарсҳои забони тоҷикӣ, бо тамоми қисматҳои омӯзиши забон алоқаманд аст. Мутолиаи осори адабӣ, бахусус, аз осори намояндагони барҷастаи адабиёти классикии форсу тоҷик, ки калимаҳои камистеъмол, бадеъ ва шарҳталаб фаровон дучор мешаванд, захираи луғавии нутқи талабагон ғайр гардида, онҳоро бо маънӯву сохти калимаву ибораҳо ва сохтори ҷумлаҳои нав шинос мекунад. Омӯзгор низ, ҳар гоҳ ки ба машғулияти навбатӣ тайёри мебинад, микдор, хусусият ва тарзи эзоҳи луғатҳоро муайян менамояд. Аз асарҳои шоирони классикӣ бо ширкати ғаболонии хонандагон калимаҳои нофаҳморо ҷудо карда, шарҳу эзоҳ медиҳад. Инчунин, муаллим аз китоби дарсӣ луғатҳои дар поварақи китоб додашударо низ бояд ба хонандагон муаррифӣ намояд. Ин навъи кор малакаи мантиқии тафаккур ва баҳамалоқамандии нутқи шифоҳию хаттиро таъмин менамояд. Масалан, дар синфи 8 барои мустаҳкамкунии мавзӯи «Пурқунанда» машқи 15 [13:90] пешниҳод шудааст, ки матни он ҳикояте аз «Баҳористон»-и Абдурахмони Ҷомӣ мебошад. Дар супориши машқи мазкур чунин омадааст:

«Ҳикояро хонед ва гӯед, ки ҳикмати он дар чист? Пурқунандаҳои онро ёбед ва кадом навъ буданашонро шарҳ диҳед:

Кабӯтарро гуфтанд:

- Чун аст, ки ту ду бача беш барнаёри ва чун мурғи хонагӣ бар бештар аз он қудрат надорӣ?

Гуфт:

- Бачаи кабӯтар ғизо аз ҳавсалаи модару падар меҳӯрад ва чӯчаи мурғи хонагӣ аз мазбала бар ҳар роҳгузар. Аз як ҳавсала ғизои ду бача беш натвон дод ва аз ним мазбала дари рӯзии ҳазор чӯча тавон кушод.

Қитъа:

Хохӣ, ки шавӣ ҳалолрӯзӣ,
Ҳамхона макун аёли бисёр.
Донӣ, ки дар ин сарочаи танг,
Ҳосил нашавад ҳалоли бисёр!» [13, 93]

Пас, дар поёни ҳикоят шарҳи калимаҳои зерини адабии китобӣ бо мақсади луғатомӯзӣ пешниҳод гаштааст:

«**мазбала**– пасафкандаҳо

хавсала– чинадон, чигилдони мурғ, меъдаи парандагон

аёл(иёл) – оила, хонавода, зану фарзанд

сароча– хонаи хурд(киноятан дунё)» [13, 93].

Дар раванди омӯзиши матнҳои адабӣ хонандагон на танҳо бо мазмуну ғояи асар, балки бо воҳидҳои гуногуни луғавӣ, истилоҳҳо ва калимаҳои камистеъмол низ шинос мегарданд. Бисёре аз чунин калимаҳо ба даврони муайяни таърихӣ, муҳити иҷтимоӣ ва хусусиятҳои забони замони эҷоди асар вобастаанд. Аз ин рӯй, омӯзгор бояд ҳангоми таҳлили матн танҳо ба шарҳи воқеаву образҳо маҳдуд нашуда, маънои калимаҳои душворфаҳм ва истилоҳоти барои хонандагон ноошноро низ равшан созад. Чунин тарзи кор ба дарки дурусти мазмуни асар, ғанӣ гардидани захираи луғавии хонандагон ва ташаккули маҳорати истифодаи бамавриди калимаҳо дар нутқи шифоҳӣ ва хаттии онҳо мусоидат менамояд.

Умуман, луғатомӯзӣ ҳамчун яке аз қисматҳои муҳимми омӯзиши забон ба ташаккули фарҳанги нутқи шогирдон таъсири мусбат мерасонад. Он метавонад бевосита дар чараёни дарс вобаста ба матни машқҳо роҳандозӣ мегардад. Зеро дар матнҳо, баҳусус, манҳо аз осори классикон, калимаю ибораҳо ва истилоҳоти душворфаҳм ба таври фаровон ба кор рафтаанд. Табиист, ки дар давоми машғулият маънидод ва эзоҳ додани онҳо ба маърифат намудан ва бой гардидани таркиби луғавии муҳассилин мусоидат мекунад.

II. Таҳлили сохтори ҷумлаҳо низ яке аз усулҳои самараноки инкишофи нутқи хаттии хонандагон маҳсуб меёбад. Зеро таҳлил дар раванди таълими

забони тоҷикӣ, ҳамчун яке аз усулҳои сермаҳсул, барои омӯхтани грамматика, фонетика, лексика ва забони асарҳои бадеӣ нақши муҳимро мебозад. «Дар асоси ин усул (таҳлил - Р.М.) ҳодисаҳои забонӣ ва нишонаҳои асосии он, монанди категорияҳои грамматикӣ, шаклҳои грамматикӣ, гурӯҳҳо ва сохти калимаҳо ва орфограммаҳо, таснифоти овозҳо аз диди фонетикӣ, хусусиятҳои лексикӣ забони тоҷикӣ ва услубҳои гуногуни дар забони тоҷикӣ роиҷбуда шарҳу эзоҳ дода мешаванд» [101:3].

Дар таҳлили ҷумла, пеш аз ҳама, муайян кардани сохтори он, робитаи маъноиву грамматикӣ байни аъзои ҷумла ва ҷойгоҳи ҳар як ҷузъи таркибӣ аҳаммияти махсус дорад. Чунин таҳлил ба хонандагон имкон медиҳад, ки на танҳо таркиби ҷумла, балки тарзи ифодаи фикр, хусусиятҳои забонии матн бадеӣ ва маҳорати услубии нависандаро амиқтар дарк намоянд. Таҳлили ҳодисаҳои забонӣ намуди машқест, ки ҳангоми иҷрои он хонандагон бо нишондоди муаллим аз матн ҷумлаю ибораҳои ҷудоғонаро интиҳоб намуда, мансубияти онҳоро тибқи талаботи пешниҳодшуда ба ин ё он ҳодисаҳои забон муайян менамояд. Чунин амал, бино ба ақидаи методист С. Ҳочиев, дар раванди таҳлили ҷумла дорои чунин бартарихо мебошад:

«а) воситаи пурқимати дар амалия ба хонандагон фаҳмонидани қоидаҳои грамматикӣ ва маълумоти нави грамматикӣ мебошад;

б) ба хонандагон имконият медиҳад, ки таърифоти грамматикиро бошуурона дар амал татбиқ намоянд;

в) дар инкишофи фикри эҷодии хонандагон ба як нуқта муттаҳид намудани афкори хонандагон ва кори мустақилонаи онҳо кумак мерасонад;

г) воситаи муҳимми мустаҳкам намудан ва санҷиши дониши хонандагон аз грамматика ва қисмҳои забон мебошад;

ғ) дар мустаҳкам намудани малакаҳои орфографӣ ва пунктуатсионии хонандагон ёрии амалӣ мерасонад» [101: 4].

Таҳлили ҳодисаҳои забон он ҳама донишҳоеро, ки хонандагон дар марҳилаҳои гуногун аз забон гирифтаанд, бо ҳам алоқаманд мекунад ва ба онҳо ёрӣ мерасонад, ки донишҳои пештараашонро беҳтар ва амиқтар азхуд

намоянд. Таҳлил на танҳо барои фаҳмонидани маънои ҳар як ҷумла, сохти калима ва таркибу ибораҳо аҳаммият дорад, балки барои аз забон ба тарзи эҷодӣ истифода бурдан низ ба хонандагон кумак мерасонад.

Ҳамин тариқ, роҳҳои инкишоф додани нутқи мурағабӣ хонандагон яке аз рукҳои асосии раванди таълими забони модарӣ дар ҳамаи синфҳо, аз ҷумла, дар синфҳои 8-9 махсуб меёбад ва, сараввал, вазифаҳои ба таври амалӣ аз худ кардани меъёрҳои забони адабӣ, ва такмил додани маданияти нутқи хонандагон меистад. Ба ибори дигар, мақсаду вазифаи ҳамешагӣ ва ниҳии омӯзгорони забон ва адабиёти тоҷик аст, ки маҳорати озод, дуруст ва бошуурона хондан, алоқамандона ва пайдарпай баён кардани фикрро талқин намоянд.

1.2. Вазъи таълими синтаксиси забони тоҷикӣ дар доираи омӯзиши осори классикон: таҳлили китобҳои дарсӣ ва барномаҳои таълими забони тоҷикии синфҳои 8-9

Таълими системаноки курси синтаксис, ки дар синфҳои VIII - IX ба роҳ монда мешавад, идомаи курси муқаддимавии «Синтаксис (наҳв) ва аломатҳои китобат» аст, ки дар синфи V дар ҳаҷми 14 соат омӯзонида мешавад.

Доир ба ҷумла ва сараъзоҳои ҷумла хонандагон дар синфҳои ибтидоӣ ҳам баъзе маълумоти назарӣ пайдо намудаанд. Аз ин лиҳоз, вазифа ва мақсади дигари таълими курси системаноки синтаксиси забони тоҷикӣ дар синфи VIII - IX ин аст, ки донишу маърифати қаблии хонандагон мустаҳкамтар ва бо маълумотҳои нав такмилу инкишоф дода шавад.

Наҳв пойдеворест, ки дар асоси он тафаккури хонандагон ташаккул меёбад, нутқашон шакл гирифта, алоқамандона бо он донишашон мукамалтар мегардад. Аз ин нуқтаи назар, аз худ кардани қонуну қоидаҳои наҳв, воҳидҳои он аҳаммияти калони амалӣ дорад.

Воҳидҳои синтаксисӣ - ибора ва ҷумларо дар ҳаёти ҳаррӯза одамон барои мубодилаи афкор истифода мебаранд, бинобар ин, равонию суфтагии

баёни шахс, шукуҳмандии гуфтори ӯ ва фарҳанги нутқ аз бисёр ҷиҳат ба риояи қонуну қоидаҳои наҳв вобаста мебошад. Донистану дарк кардани он ба ҳар як одами бомаълумот, сарфи назар аз касбу соҳаи фаъолият зарур аст, зеро бе дониستاني он дар гуфтор ва навиштор дуруст сохтани воҳидҳои синтаксисӣ имкон надорад. Қонуну қоидаҳои синтаксис имконият медиҳад, ки бо кадом тарзу воситаҳо алоқаманд гардидани калимаҳоро дар ибораю ҷумла донем, аз ҷӣ ва ҷӣ тавр сохтани воҳидҳои синтаксисиро сарфаҳм равам.

Маълум аст, ки воҳидҳои синтаксисӣ ибора, ҷумла ва матн буда, азбар намудани аломатҳои муҳимми сохторӣ ва маъноии ин воҳидҳои синтаксисӣ, на танҳо барои дар нутқи хаттӣ бамаврид истифода намудани аломатҳои китобат ба шахс мадад мерасонанд, инчунин, барои фаҳмидани мазмуни аниқи гуфтору тарзи дурусти баёни нутқи хаттӣ кумак мерасонад. Ғайр аз ин, дуруст азбар кардани тарзҳои гуногуни ифодаи фикр барои баён намудани ҳама гуна ахбору саҳеҳии матлаб аҳаммияти калон дорад.

Лозим ба таъкид аст, ки барои ҳар шахс на фақат истифодаи бамавриди воҳиди асосии синтаксис – ҷумла, ки воситаи муҳимми мубодилаи байни аҳли ҷомеа аст, зарурат дорад, балки бамаврид ё дуруст истифода карда тавоништан аз воҳидҳои дигари забон: калима, таркиб, ибора низ зарурати маҳзро доро мебошад. Он калимаю таркиб ва ибораҳо вобаста ба мавзӯи ахбор ва ё мазмуну матлабе, ки гуянда ё нависанда баён мекунад, ҳангоми гуфтору навишт бо ин ё он воситаҳои грамматикӣ ба ҳам алоқа пайдо карда, қолаби (тарзи) ифодаи фикр, яъне ҷумларо ба вучуд меоранд. Дар ин росто хонандагонро бо қолабҳои дурусти ифодаи фикр ошно сохта, қонунҳои маъмулу зарурии синтаксисии ҷумлаофариро омӯзондан зарур аст. Барои ҳамин ҳам, хонандагон бояд бо хусусиятҳои ҷумла, ҳамчун воҳиди асосии синтаксис ва ибора, ки рукни асосии ҷумла маҳсуб меёбад, ҳарҷониба шинос шаванду тарзи ташаккули онро донанд.

Омӯзгорони забони тоҷикӣ бояд бо талабот ва масъалаҳои, ки дар Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ барои синфҳои 5–11 пешбинӣ

шудаанд, хуб ошно бошанд. Санади мазкур бо қарори Шурои миллии таҳсилоти Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 июли соли 2017, №06, ба чоп тавсия гардидааст. Ин стандарт бо назардошти зарурати ворид намудани дигаргуниҳои ҷиддӣ ба низоми таълими забони тоҷикӣ таҳия шуда, ҳамчун яке аз ҷузъҳои муҳимми ислоҳоти умумии соҳаи маориф арзёбӣ мегардад. Он ҳуҷҷатест, ки дар асоси талаботи «Стратегияи миллии рушди таҳсилоти Ҷумҳурии Тоҷикистон то солҳои 2030» ва бо назардошти вазъи таълим дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ таҳия шудаасту талаботи дар доираи муносибати салоҳиятнокӣ ба таълим гузаштанро тақозо менамояд, ки ин нуқта айна ҳол дар муассисаҳои таҳсилоти бархе аз давлатҳо роиҷ буда, характери ҷаҳонишавиро ҳам гирифта истодааст.

Аз ин рӯ, Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ ба аксари талаботи зарурии таълими забони тоҷикӣ дар марҳилаи ҳозираи тараққиёти маориф ҷавобгу мебошад. Меҳвари асосии таълимро дар барномаи мазкур мафҳуми салоҳиятнокӣ фаро гирифта, талаб карда мешавад, ки ҳалли масъалаҳои амалии таълими забони тоҷикӣ дар доираи салоҳиятнокӣ баррасӣ карда шаванд.

Роҷеъ ба арзишу аҳаммияти барнома оид ба қисмати синтаксис ва маводди китобҳои дарсии забони тоҷикии муассисаҳои таҳсилоти миёна, ки солҳои мухталиф интишор ёфтаанд, дар рисолаву мақолаҳои методистони тоҷик С.Аминов, М.Лутфуллоев, С.Шербоев, С.Неъматов, С.Ҳоҷиев, Ф.Шарифзода ва дигарон дар иртибот ба таълими он базе мулоҳиза ва пешниҳодҳо рӯйи чоп омадаанд. Дар рисола ва қорҳои методии мутахассисони бурунмарзӣ аз қабили В. В. Виноградов, М. И. Гореликова, Т. К.Донченко, Е.И.Никитина, О.А.Романенко, А. А. Сисолятина ва дигарон дар иртибот ба омӯзиши синтаксис дар асоси матнҳо дар муассисаҳои таҳсилоти миёна андешаҳои ҷолиб низ пешниҳод шудааст.

Дар ҳаллу фасли ин масъала рисолаи доктории профессор С. Шербоев «Асосҳои илмию методии таълими синтаксиси ҷумлаҳои дар забони тоҷикӣ дар синфҳои V-VIII», ки ба таълими мавзӯҳои «Ибора», «Сараъзоҳои

чумла», ва «Чумлаҳои сода» бахшида шудааст, нақши махсус дорад. Дар китоби дарсии ӯ «Методикаи таълими забони тоҷикӣ» низ дар фаслҳои алоҳида дар иртибот ба асосҳои назариявӣ амалии таълими чумлаҳои мураккаб як идда муаммоҳо ба таври ҷолиб баррасӣ гардидааст. Аз ин лиҳоз, мо кӯшиш кардем, ки дар фасли навбатии рисолаи хеш мушаххасан доир ба мавқеи таълими синтаксиси чумлаҳои содаву мураккаб дар китобҳои дарсӣ ва барномаҳои забони тоҷикии синфҳои 8-9 дар иртибот ба осори классикони форсу тоҷик ва ҷанбаҳои тарбиявии онҳо ибрази андеша намоем.

Бояд дар назар дошт, ки амалӣ гардидани талаботи Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ ва муносибатҳои қомилан нав дар раванди таълими грамматика замоне самарабахш мегардад, агар хонандагон ба омӯхтани забони модарӣ шавқу рағбат намуда, малакаҳои босаводона гуфтани навиштанро аз худ намоянд. Барои ба даст овардани ин натиҷа он чиро бояд ба хонандагон омӯзонд, ки дар амалия, дар баёну ифода зарурат дошта бошад.

Донишҳои дар синфҳои ибтидоӣ аз забони тоҷикӣ азхуднамудаи хонандагон ва ё маҳорату малакаҳои амалии дар синфҳои ибтидоӣ ҳосилнамуда таҳкурсии инкишофи минбаъдаи нутқи онҳо хоҳад гашт. Зеро онҳо ҳанӯз дар синфҳои ибтидоӣ ва дар синфи 5-ум доир ба нуқтаҳои зерини чумла ва қолабҳои зерини он шинос мешаванд: «Шинохтан ва дар матн чудо карда тавонистани ибора, чумла, навъҳои чумла, аъзоҳои чумла. Шинохтан ва чудо кардани ҳелҳои чумла. Дар матн ибора ва чумларо аз ҳам фарқ кардан» [7:35]. Вале дар синфи 8-ум хонандагон дар раванди таълими ибора ва чумлаҳои сода метавонанд, соҳиби чунин салоҳиятҳо гарданд: «Навъҳои чумлаи содаро аз рӯйи оҳангу мақсад шинохтан ва фарқ кардан, тартиби қалимаро дар чумла ба назар гирифтани, задаи мантиқиро бамаврид гузоштан» [7:47]. Аз ин лиҳоз, зимни андешаҳои олимони соҳа ва методистони ватанӣ метавон гуфт, ки айни ҳол раванди таълим аз омӯзгорон масъулиятнокиро ва аз таҳиягарони барномаҳо низ боз ҳам дақиққигориро тақозо мекунад.

Низоми имрӯзаи таълими забони тоҷикӣ дар назди муаллимон низ вазифаҳои нав мегузорад. Таълими забони тоҷикӣ, аз ҷумла, қисмати синтаксис бештар бояд дар ҳамбастагӣ бо фанни адабиёти тоҷик сурат гирад, зеро дар раванди баррасии масоили грамматикӣ тарбияи маънавии инсон - фарди замони имрӯз яке аз муаммоҳои аввалиндараҷа маҳсуб меёбад.

Ба воситаи осори барҷастаи бадеӣ маънавиёти шогирдонро ғанӣ гардонида, дар ниҳоди онҳо муҳаббату самимиятро ба инсон, ба ҷомеа, ба кишвару буми хеш парвариш додан имконпазир аст. Бо назардошти ҷойгоҳи арзишманди эҷодиёти намояндагони бузурги адабиёти классикии форсу тоҷик дар тарбияи насли наврас, истифодаи чунин мавод дар раванди таълим аҳаммияти хос дорад. Омӯзгор бояд ҳангоми таълими таърифиҳо ва қоидаҳои синтаксисӣ на танҳо ба ҷанбаи назариявии мавзӯ, балки ба мазмуну ғояҳои тарбиявии матнҳои интихобшуда низ диққати хонандагонро ҷалб намояд. Ба ибораи дигар, масъалаи тарбияи маънавиву ахлоқии муҳассилин бояд дар ҳамаи машғулиятҳои забони модарӣ мавқеи муносиби худро дошта бошад.

Агар ба китоби дарсии синфҳои 8-ум [12] ва 9-ум [94] мувоҷеҳ гардем, маълум мегардад, ки маводди ҷолиби диққат аз осори классикони форсу тоҷик, ки ҷанбаи тарбиявӣ доранд, бо мақсади бозомӯзии синтаксиси ҷумлаҳои сода ва мураккаб манзур гаштааст. Дар ҷадвали зер мавридҳои истифодаи намунаҳои осори классикон дар дохили машқҳо барои таълими маводди назариявии синтаксис дар синфҳои 8–9-ум интихоб гардидаанд.

Ҷадвали 1.

№	Ном ва насаби адибони классик	а) дар синфи 8	б) дар синфи 9
1	Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ	2	8
2	Абушақури Балхӣ	1	3
3	Асадии Тӯсӣ	-	1
4	Абулқосим Фирдавӣ	11	5
5	Носири Хусрав	6	6
6	Низомии Ғанҷавӣ	1	7
7	Саъдии Шерозӣ	12	19
8	Ҳофизии Шерозӣ	-	3

9	Абдурахмони Ҷомӣ	6	15
10	Сайидои Насафӣ	1	1
11	Ҳусайн Воизи Кошифӣ		7
12	Бедили Деҳлавӣ		2
13	Хусрави Деҳлавӣ		1
14	Авҳадии Мароғайӣ		2
15	Самандархоҷаи Тирмизӣ		5
16	Фаридаддуни Аттор		1
17	Камолиддин Биноӣ		1
18	Аҳмади Дониш		2
19	Унсуралмаолии Кайковус	1	2
20	Ҷалолуддини Балхӣ		1
21	Муҳаммад Авфии Бухорӣ	1	
Ҷамағ ӣ	21 нафар намояндагони адабиёти классикӣ	43	92

Аз ҷадвали мазкур маълум мегардад, ки дар китобҳои дарсии забони тоҷикӣ муаллифони ғояҳои ба таври умумӣ ба амал баровардани ҷанбаҳои тарбиявии дарсхоро дар раванди таълими забони тоҷикӣ то андозае ба инобат гирифтаанд. Ҳадафи асосии мураттибон тибқи чунин амал дар заминаи маводди классикӣ на фақат намоишу баррасии таърифу қавоиди наҳвӣ, балки хонандагонро бо ғояҳои баланди осори классикон ошно кардан мебошад. Дар китобҳои дарсии забони тоҷикӣ, аз ҷумла, дар синфҳои 8-9 машқҳое, ки комилан барои омӯзиши масоили грамматикӣ нигаронида шуда бошанд, басо кам назаррасанд, балки дар онҳо машқҳои инкишофдиҳандаи нутқ (коммуникатсионӣ – монологӣ ва диалогӣ) бештар бартарӣ доранд. Масалан, доир ба китоби дарсии синфи 8-ум дар иртибот ба ҷумлаҳои сода, дар супориши машқи 13-ум чунин омадааст:

«Байтхоро ифоданок хонед ва шарҳ диҳед. Сипас, мубтадохоро ёфта, таркиби онҳоро муайян созед.

1. Ҷавонони донандаи боҳунар

Нагиранд беозмоиш ҳунар (Абулқосим Фирдавӣ).

2. Наяндешӣ аввал чу дар пешаҳо,

Саранҷом пеш ояд андешаҳо (Хусрави Дехлавӣ).

3. Яке пеши Сом омадӣ з - он ду мард,

Забон баркушодӣ ба гуфтори сард (Абулқосим Фирдавсӣ)

4. Ҷамоли мардумӣ дар ҳилм бошад,

Камоли одамӣ дар илм бошад» (Носири Хусрав) [13:67].

Таълими мавзӯҳои грамматикӣ дар алоқамандӣ бо матнҳои аз классикон ва ё адибони муосир интихобшуда, ки дорои аҳаммияти ахлоқию маърифатӣ мебошанд, дар китобҳои дарсии забони тоҷикӣ синфҳои 8 ва 9 фаровон ба мушоҳида мерасанд. Мавҷудияти чунин матнҳо дар ин китобҳо дар раванди кироат ва азбаркунӣ нутқи шифоҳӣ хонандагонро инкишоф медиҳанд, ба иҷрои супоришҳои эҷодӣ барояшон заминаҳои нав ба навро муҳайё месозанд, ки дар ин чода бобати роҳандозии шогирдон нақши асосиро омӯзгор мебозад.

Ба хотири дақиқ баррасӣ намудани масъалаи мавриди назар дар зер номгӯи мавзӯҳои таълимӣ забони тоҷикӣ дар синфи 8 ва 9 баррасишавандаро пешниҳод мекунем назар (ниг.: Ҷадвали 2), ки дар сутунҳои он ҳам шумораи умумии машқ барои ҳар як мавзӯ ва аз ин теъдод чанд машқ аз осори классикон интихоб шуданаш муайян карда шудааст:

Ҷадвали 2.

№	Номгӯи мавзӯҳои таълимӣ дар синфи 8	Теъдоди умумии машқҳо	Аз адабиёти классикӣ
1	Забон ва сухан	4	3
2	Такрор ва ҷамъбаст	33	6
3	Ибора ва ҷумла	22	-
4	Ҷумла. Хелҳои ҷумлаи	39	4
5	Ҷумлаҳои содаи дутаркиба Сараъзоҳо-асоси грамматикӣ ҷумла	38	4
6	Аъзоҳои пайрави ҷумла	72	11
7	Ҷумлаи и яктаркиба	48	7
8	Ҷумлаи чидааъзо	27	3

9	Мухотаб	14	2
10	Калима ва ибораҳои туфайлӣ	22	-
11	Аъзоҳои истисноии ҷумла	14	-
12	Нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда	12	1
13	Такрор	19	2
14	Ҳамагӣ	364	43 (12%)

Ҷадвали 3

№	Номгӯи мавзӯҳои таълимӣ дар синфи 9	Теъдоди умумии машқҳо	Аз адабиёти классикӣ
1	Забон ва суҳан	3	3
2	Такрори маводди синфи 8	31	3
3	Ҷумлаи мураккаб. Маълумоти умумӣ дар бораи ҷумлаи мураккаб	3	-
4	Ҷумлаи мураккаби пайваст	11	1
5	Ҷумлаи мураккаби тобеъ	87	20
6	Ҷумлаи мураккаби бепайвандак	8	-
7	Ҷумлаи мураккаби омехта	4	1
8	Ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркиб	7	-
9	Хат ва пайдоиши он	14	8
10	Такрори маводди синфи 9	31	8
11	Ҳамагӣ	211	44 (20%)

Ҷунонки мебинем, теъдоди намунаҳо аз осори классикон дар нашрҳои охиринаи китобҳои дарсӣ дар синфи VIII 12 % ва дар синфи IX 20% -ро ташкил медиҳанд, ки ин назар ба солҳои қаблӣ зиёдтар ба назар мерасад.

Мо дар зер ҷадвали навбатиро пешниҳод карданием, ки дар онҳо теъдоди намунаҳо аз осори классикон дар нашрҳои солҳои гуногун таҳлил ва тариқи фоиз нишон дода шудааст:

Ҷадвали 4

Синф	Муаллифон	Соли нашр	Ҷойи Нашр	Теъдоди умумии машқ	Аз осори класси- кон	Бо ҳисоби Ҷоиз
VII-VIII (VIII-IX)	Б.Ниёзмухаммадов, Ш.Ниёзӣ, А.Каримов	1964	Душанбе «Ирфон»	258	1	0,4
VII-VIII (VIII-IX)	Б.Ниёзмухаммадов Ш.Рустамов	1977, 1983	Душанбе «Маориф»	451	4	0,9
VII VIII)	Ш.Рустамов А.Каримов С.Аминов	1985	Душанбе «Маориф»	260	7	2,6
VIII (IX)	Ш.Рустамов А.Каримов С.Аминов	1986	Душанбе «Маориф»	228	4	1,7
VIII	С.Аминов	2007	Душанбе «Собириён»	355	35	9,9
VIII	С.Аминов	2015	Душанбе «Маориф»	363	43	11,8
VIII	С.Аминов	2020	Душанбе «Маориф»	396	34	8,5
IX	Д.Ҳоҷаев Ф.Зикриёев А.Муллохонов	2007	Душанбе «Собириён»	200	24	12
IX	Д.Ҳоҷаев Ф.Зикриёев	2013	Душанбе «Маориф ва фарҳанг»	205	32	15,6
IX	Д.Ҳоҷаев Ф.Зикриёев М.Саломов	2018	Душанбе «Маориф»	211	44	20

Ҷунон ки мушоҳида шуд, теъдоди машқҳо аз осори классикон дар китобҳои дарсӣ сол ба сол зиёд гардидааст, ки аз таваҷҷуҳи муаллифон ба

қимати дидактикии осори классикон дарак медиҳад. Умед мебандем, ки ин равиш дар нашрҳои ояндаи китобҳои дарсӣ идома ёфта, теъдоди намунаҳо ва матнҳо аз осори пандомӯзи классикон бештар мегардад.

Ҳамин тавр, зимни интихоби матнҳо аз эҷодиёти классикон бояд бо принсипу меъёрҳои дидактикӣ - ҳам таълимиву ҳам тарбиявӣ риоя карда шаванд. Яъне, дар баробари баррасии ин гуна мавод аснои муаррифии маводди назариявии синтаксиси забони тоҷикӣ аз ҷиҳати тарбиявӣ низ мавриди таҳлилу омӯзиш қарор гиранд. Масалан, пас аз таҳлили синтаксисии рубоии машҳури Рӯдакӣ «Гар бар сари нафси худ амирӣ, мардӣ», ки дар китоби дарсӣ барои таълими ҷумлаи пайрави шарт оварда шудааст [96:86], омӯзгор бояд афзояд: Рӯдакӣ дар ин рубоӣ оид ба мардиву одамият андешаҳои ҷолиб баён кардааст. Таъкид намудааст, ки инсон бояд амири қувваҳои ботинии худ бошад. Дар вучуди ҳар инсон қувваҳои ақлонӣ, ҳашму ғазаб ва шаҳвонӣ вучуд дорад. Вай бояд онҳоро идора намояд, ҳирсу ғазабро ҳамеша зер тасарруфи ақли худ нигоҳ дорад. Ҳамчун инсонии комил, нисбат ба нотавону маъубон раҳму шафқат доштан, дасти ёрӣ дароз намудан ба онҳо нишонаи мардӣ ё худ одамии ҳар як инсон бошад. Ниҳоят, бояд таъкид кунад, ки одамияти инсон, аввалан, дар муносибати вай нисбати корафтадагон, муҳтоҷон, бекасу бечорагон зоҳир мегардад.

Рубоии мазкур барои омӯзонидани бисёр ҳодисаҳои забонӣ намунаи хуб ба шумор меравад: Чунончи, аз диди морфологӣ: калимаҳои мустақилмаъно (**мардӣ** се маротиба) ва ҳам воситаҳои ёрирасони нутқ (**гар** ду маротиба) такрор шудаанд. Феъли «гирифтани» бо қабули пешванд (на-, би-) ва пасванд (-ӣ) ба сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ иртибот дораду дар мисраи дуюм бо калимаи «нукта»-эрод ва дар мисраи охир бо вожаи «даст» якҷоя феълҳои таркибӣ сохтааст.

Калимаи «фитода» аз асоси замони гузаштаи феъли **фитод** ё худ **афтод** бо ҳамроҳ кардани пасванди «а» сифати феълӣ (фитода, афтода) сохта, дар ҳар ду маврид метавонад ду маъноро ифода кунад: 1. ғалтидан (маънои аслӣ) ва 2. дармондаву нотавон будан (маънои маҷозӣ). Вожаи «мардӣ» шакли

мухтасари чумлаи «мард ҳастӣ» буда, вазифаи сарчумларо доро мебошад. Дар мисраи сеюм калимаи мазкур (мардӣ) на ҳамчун чумла, балки ҳамчун исм - мубтадо бо феъли **набувад** (**намебошад**) истифода шудааст. Барои дарки дурусти вожаҳои мардӣ (мард ҳастӣ) ва мардӣ(маронагӣ) диққати хонандагон бояд ба ҷойи зада дар ин калимаҳо ҷалб карда шавад.

Дар мавриди пайвандакҳои «гар» ва «ар», ки дар забони ҳозираи тоҷик ба шакли «агар» маъмул аст, низ истода гузашта, аз ҳодисаи забонии ҳазфи овозҳо ёдовар шудан қимати таҳлилро меафзояд.

Тазаккур бояд кард, ки дар рубоии мазкур барои муайян кардани хислатҳои муҳимми инсонӣ корбурди шарҳу маънидоди чоркаратаи вожаи «мардӣ» басо созгор афтадааст. Махсусан, шарҳи таркибу ибораҳои рехтаи «**сари нафс**», «**нукта гирифтани**» (айбҷуиву хурдагирӣ кардан) ва таркибҳои «**кӯру кар**, **фитодаро пой задан**» ба ҳиссиёти хонанда нохун зада, яъне таъсир расонда, дар вучуди онҳо баҳри иҷрои корҳои нек ва дастгири мададрасони муҳтоҷону ниёзмандон будан барин нишонаҳои ахлоқро талқин менамоянд. Азбаски рубоии мазкур дар иртибот ба чумлаи мураккаби тобеъ мавриди таҳлил қарор мегирад, агар миқдори чумлаҳои содаи таркиби онро ба инобат гирем, чунин аст:

Гар бар сари нафси худ амирӣ (1), мардӣ (2),

Бар кӯру кар ар нукта нагирӣ (3), мардӣ (4).

Мардӣ набувад фитодаро пой задан (5),

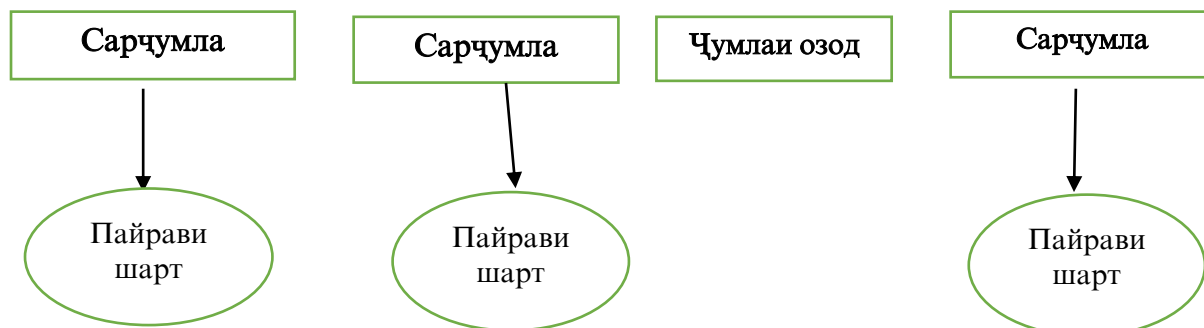
Гар дасти фитодае бигирӣ (6), мардӣ (7). [96, 86]

Аз муоинаи рақамҳо бармеояд, ки чумлаи мураккаби мазкур дорои се сарчумла (2,4,7), се чумлаи пайрави шарт (1,3,6) ва як чумлаи озод (5) мебошад. Чумлаҳои пайрав (1,3,6) ҳар кадом ба сарчумлаи худ (2,4,7) тавассути шаклҳои гуногуни як пайвандаки тобеъкунандаи шартӣ (гар, ар, гар) тобеъ шуда, шартӣ ба нишонаҳои мардӣ расидан, яъне инсон буданро таъкид кардаанд.

Рубоии мазкур шаклан ба чумлаи мураккаби омехта иртибот дорад, зеро дар байни чумлаҳои содаи он ҳам алоқаи пайваст ва ҳам алоқаи тобеъ ба

мушоҳида мерасад. Ин нуктаро дар зер бо пешниҳоди ҷадвали мазкур амалан баррасӣ менамоем:

Ҷадвали 5

Умуман, устод Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ дар рубоии худ бо корбасти тобишҳои нозуки маъноии калимаҳо ба дарёфти мазмунҳои ҷолибу баланд муваффақ гардидаасту дар он таносуби беҳалали вожаҳо барои ифодаи ҳиссиёту ҳаяҷон ва тарғиби ҳислатҳои неки инсонӣ барҷаставу таъсиргузор хидмат кардаанд. Ибораҳои рехтаи истифодакардаи шоир аз қабилӣ **даст гирифта**, **нукта гирифта** то ба имрӯз дар забони ҳам адабӣ ва ҳам гуфтугӯии мо роиҷ мебошанд.

Баробари муаррифии ҳодисаҳои забон, афзун намудани ҳисси забондонӣ, ғанӣ гардонидани таркиби луғавӣ ва инкишофи нутқи хонандагон дар заминаи осори бадеӣ зарур аст. Ин нукта бо роҳи ҳамгирии фанни забони тоҷикӣ бо фанҳои дигар, махсусан, бо фанни адабиёти тоҷик зиёда муяссар мегардад ва дар ин маврид мо фикри профессор С. Шербоевро ҷонибдорӣ менамоем, ки фармудааст: «Адабиёти бадеӣ дар бобати беҳтару хубтар омӯхтан ва забондон шудани хонандагон маводди аввалиндараҷа буда, ҳамзамон неруӣ бузурги тарбиявиро низ дорост. Ин нукта низ яке аз талаботи интихоби матн барои таҳлили грамматикӣ дониста мешавад, хусусан, агар он мисолҳои баргузида мазмуну ғояҳои тарбиявиро фарогир бошанд. Бинобар ин, муаллифон аз эҷодиёти адибон намунаҳоеро ба китобҳои дарсӣ ворид кардаанд, ки аксари онҳо ҳодисаҳои забониро барҷаста ифода намуда, мазмунҳои тарбиявиро ҳам моликанд» [180:83].

Дар китоби дарсии забони тоҷикӣ машқҳое низ ҳастанд, ки талаби онҳо бе овардани матн пешниҳод шудааст. Ҳадафи иҷрои талаби ин гуна машқҳо низ баланд бардоштани малакаи мустақилонаи хонандагон мебошад. Тартиб додани калима ва ибораву ҷумлаҳо ва аз матнҳо дарёфт намуда, навиштани мисолҳо доир ба мавзӯи дарс боиси инкишофи қобилияти суҳангӯии хонандагон гардида, дар чунин мавридҳо барои мустақилона рӯй овардани онҳо ба китоби дарсии фанни адабиёт ва ё ба адабиёти бадеӣ хоҳад гашт. Маданияти нутқи хонандагон бо инкишофи ҳамачониба ва рушди тафаккури онҳо робитаи ногусастанӣ дорад.

Зарур аст, ки дар раванди интихоби ҷумлаҳо таваҷҷуҳи онҳо ба ҷанбаҳои тарбиявии мисолҳои интихобшуда равона карда шавад, ки ин нуқтаро таъкид намудани омӯзгор зарурат дорад. Масалан дар иртибот ба таълими ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар китоби забони тоҷикӣ синфи 9-ум машқи 75 пешниҳод шудааст, ки талаби он чунин аст: “Аз асари бадеӣ 4 ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунандаро навишта гиред, ки дар дутояш ҷумлаи пайрав пас аз сарҷумла омада бошад. Онҳоро ба ҷумлаи сода баргардонда, кӯшиш кунед, ки маънӣ халал набинад” [95:53]. Омӯзгор метавонад, ба шогирдонаш тавсия диҳад, ки барои дарёфти чунин ҷумлаҳо ба осори классикон низ рӯй оранд.

Дар таълими ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар синфи 9-ум аз фанни адабиёти тоҷик таълими ҳаёт ва фаъолияти эҷодии Убайди Законӣ низ рост меояд. Муаллим метавонад, барои намуна аз рисолаи «Ахлоқ-ул-ашроф»-и Убайди Законӣ ҷумлаҳоро барои таҳлил дар иртибот ба ҷумлаи пайрави муайянкунанда манзур намояд, ки ба ин васила робитаи фанҳо, мустаҳкамкунии масоили назариявӣ, луғатомӯзӣ, инкишофи нутқ ва дар ин раванд тарбияи ахлоқии муҳассилин низ аз мадди назар дур нахоҳад монд. Масалан: «Ҳокиме одил ва қозие, ки ришват наситонад ва зоҳиде, ки суҳан ба риё нагуяд ва ҳочие, ки бодӣёнат бошад..., дар ин рӯзгор маталабед» [205:181].

Ба ҳам мувофиқ омадани мавридҳои таълими мавзӯҳои фанни адабиёти тоҷик бо мавзӯҳои фанни забони тоҷикӣ дар синфҳои 8-9 тибқи нақшаи тақвими (календар) бештар ба назар мерасад, ки аз ин моҳирона истифода карда тавонистани ҳар як омӯзгор зарурати амалиро доро хоҳад буд ва ин нуқтаро, яъне ба ҳам мувофиқ омадани мавзӯҳои таълимии фанҳои забон ва адабиётро дар зер ҳам дар синфи 8-ум ва ҳам 9-ум дар ҷадвалҳои 6-ум ва 7-ум баррасӣ намоем.

Ҷадвали 6.

№	Мавзӯҳо аз фанни адабиёти тоҷик дар синфи 8	Мавзӯҳо аз фанни забони тоҷикӣ дар синфи 8
1	Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ: Қасидаи «Шикоят аз пирӣ», «Модари май», шеърҳои «Шод зӣ», «Зиндагӣ», панду андарзҳои Рӯдакӣ, васфи табиат дар ашъори Рӯдакӣ	Навъҳои ҷумлаи сода: хабарӣ, саволи, амрӣ, хитобӣ Ҷумлаҳои дутаркиба Сараъзоҳои ҷумла: Мубтадо ва хабар. Мубтадо аз ҷиҳати сохт. Хабар ва ифода шудани он. Хелҳои хабар. Мувофиқати хабар бо мубтадо
2	Абумансур Дақиқӣ: Қасида ва ғазалҳои Дақиқӣ	Аъзоҳои пайрави ҷумла: Пурқунанда ва ифодашавии он. Navъҳои пурқунанда
3	Абулқосим Фирдавӣ: Достонҳои «Рустам ва Сӯҳроб», ва «Ҷанги Рустам бо Исфандиёр». Панду андарзҳои Фирдавӣ.	Муайянқунанда ва ифода шудани он. Муайянқунандаи изофӣ ва беизофӣ. Баёнӣ ва фарқи он аз муайянқунанда.
4	Абуалӣ ибни Сино: Таҳлили рӯбиёти шоир	Ҳол ва навъҳои он
5	Асадии Тӯсӣ: Гаршоснома	Ҷумлаҳои содаи яктаркиба: сараъзоҳо дар ҷумлаҳои содаи яктаркиба.
	Унсуралмаолии Кайковус: Қобуснома	Хелҳои ҷумлаҳои содаи яктаркиба: муайяншаҳс, номуайяншаҳс, умумишаҳс, бешаҳс, унвонӣ

6	Носири Хусрав	Љумлаҳои пурра ва нопурра,
7	Умари Хайём	Љумлаҳои чидааъзо
8	Саноии Ғазнавӣ	Мухотаб ва вазифаи он
9	Абулмаолии Насруллоҳ Фаромарз ибни Худодод	Кор бо матни лутф. Калима ва ибораҳои туфайлӣ
10	Фаридаддини Аттор, Ҳоқонии Шервонӣ	Аъзоҳои истисноии ҷумла
11	Низомии Ғанҷавӣ: Достонҳои «Ҳамса»	Нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда

Ҷадвали 7.

№	Мавзӯҳо аз фанни адабиёт дар синфи 9	Мавзӯҳо аз фанни забони тоҷикӣ дар синфи 9
	Адабиёти асрҳои 13-14	Забон ва суҳан
1	Саъдии Шерозӣ	Такрори боби «Аъзоҳои ҷумла», «Љумлаҳои чидааъзо», «Мухотаб», «Нутқи айнан ва мазмунан нақлшуда», «Калима ва ибораҳои туфайлӣ», қисман «Љумлаҳои мураккаб».
2	Ҷалолуддини Балхӣ	Љумлаҳои мураккаби пайваст, хилофӣ ва ҷудой
3	Хусрави Деҳлавӣ: Достони «Дувалронӣ ва Хизрхон»	Маълумоти умумӣ дар бораи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ
4	Ҳофизии Шерозӣ	Сарҷумла ва ҷумлаҳои пайрав. Хелҳои ҷумлаҳои пайрав
5	Қамоли Хуҷандӣ	Љумлаҳои пайрави хабар ва пурқунанда
6	Убайди Зоконӣ	Љумлаи пайрави муайянқунанда
7	Ибни Ямин, Муҳаммад Авфии Бухороӣ, Зиёуддини Наҳшабӣ	Љумлаҳои пайрави ҳол
8	Абдураҳмони Ҷомӣ	Таҳлили наҳвии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ. Машқҳои амалӣ доир ба ҷумлаҳои мураккаб. Љумлаҳои мураккаби сертаркиб ва омехта.

9	Алишер Навоӣ	Ҷумлаҳои мураккаби бепайвандак
10	К.Биной, Б.Ҳилолӣ, Ҳ.В.Кошифӣ ва Восифӣ	Хат ва пайдоиши он. Такрори мавзӯҳо

Хулоса, истифода аз ҷадвалҳои мазкур ба омӯзгорон имконият медиҳад, ки дар интихоби намунаҳои беҳтарини мисолҳо барои таълими мавзӯҳои забони модарӣ саргардон нашуда, бо истифода аз маводди беҳтарин аз осори классикон таълими мавзӯҳои забони тоҷикиро дар синфҳои 8-9 ба роҳ монанд. Ин амал ҳамгироии таълими фанҳои забон ва адабиёти тоҷикро, бешубҳа, таъмин хоҳад намуд. Яке аз воситаҳои дуруст ба роҳ мондани таълими ҳамгиро ва ё муштарак ба маҳорат ва тайёрии касбии ҳуди муаллим иртибот дорад. Гузашта аз ин, бояд таъкид намуд, ки на ҳамаи муаллимон аз уҳдаи дуруст ба роҳ мондани таълими ҳамгиро баромада метавонанд. Ин навъи таълим дар илми методика усули нав маҳсуб ёфта, дорои нозуқиҳои мебошад, ки ҳанӯз на ҳамаи махсусиятҳои он дастраси омӯзгорон гардидааст.

Ғайр аз ин, бо роҳи каму зиёд намудани соатҳои таълимӣ, тартиб додани барномаҳои нави таълим ва ё бо зиёд намудани муҳлати таълим тадриси ҳамгиро ё худ муштаракро низ амалӣ намудан мумкин нест. Балки лозим аст, ки дар ин ҷода тағйироти сифатӣ дар мазмуни мундариҷаи маълумот ва ҷараёни таълим роиҷ карда шавад. Дар бобати таълими ҳамгиро аз методистон академик М. Лутфуллоев таъкид мекунад, ки «Маҳз ҳамон шахсе аз уҳдаи ба роҳ мондани таълими ҳамгиро баромада метавонад, ки баробари донишҳои хуби фанӣ доштан, баъни таълими муштарак ва алоқаи баъни фанҳо ҳад гузорад, нисбати таълим диди нав дошта, мустақилфикр ва кавиירוа бошад. Инчунин, аз методикаи муштаракгардонии фанҳо дар ҷараёни таълим бархурдор бошад» [60:76].

Воқеан ҳам, таълими ҳамгиро дар мактаб мақсаду вазифа, талабот ва хусусиятҳои хос дошта, роҳу усулҳои мушаххасро тақозо менамояд. Дар ҷараёни таълими интегратсионӣ ё худ ҳамгиро на танҳо сохти дарсҳо,

инчунин, лаҳзаҳои он низ ба табаддулот дучор омаданаш мумкин аст. Аз ин нуктаи назар, қисмҳои дарс дар асоси методҳои хусусӣ дигар мешаванд ва шояд вобаста ба ҳаҷми мавзӯҳо ин ё он қисми дарс вақти бештарро талаб намояд.

Ба чуз аз таъкидҳои дар бастҳои охир омада, дар раванди машғулиятҳои забони тоҷикӣ ва ё дар доираи таълими синтаксис аз осори шоиру нависандагони классик матнҳои интихоб карда шаванд, ки мақсаднок буда, дар доираи он матнҳо қоидаҳои грамматикӣ имконпазир бошанд ва ба маҳорату малакаи забондонӣ ва ташаккули салоҳияти коммуникатсионии онҳо мусоидат ҳам кунанд. Аз ин рӯй, барои рушди малакаи гуфтории хонандагон интихоби матнҳои дорои арзишҳои коммуникативӣ ва тарбиявӣ заруранд, то татбиқи ҷанбаҳои маърифатии хонандагон дар раванди таълими забони тоҷикӣ дар робита бо рушди тафаккури мантиқнашон таъмин карда шавад. Дар ин маврид мо бо гуфтаҳои Ш. Раҳмонов ҳамраӣ ҳастем, ки ин тавр афзудааст: «Матнҳои ҷолибу хушгӯвор бо қоидаҳои забон тавҷам шуда, ҷаҳонфаҳмии наврасонро меафзоянд» [168:15].

Ҷойи таъкид аст, ки интихоби мисолҳо ҳам барои таҳлил ва ҳам машқҳои китоби дарсӣ дар таълими забони тоҷикӣ дар заминаи меъёрҳои муайяни илмиву методӣ сурат гирад. Дар ин раванд ба эътибор гирифтани омилҳои ҳам беруна (субъективӣ) ва ҳам дохилӣ (объективӣ) аҳаммияти меҳварӣ дорад. Омилҳои беруна, пеш аз ҳама аз қабилӣ ба назар гирифтани қобилиятҳо ва ниёзҳои коммуникатсионии хонандагон, шавқу рағбатнашон ба осори адабӣ, захираи дониши онҳо доир ба сохтори матн, тарзи таҳияи қорҳои хатӣ, қоидаҳои баёни шифоҳӣ ва хатӣ, инчунин дараҷаи тавоноии онҳо дар истифодаи воҳидҳои забонӣ дар нутқи мустақил дохил мешавад. Омилҳои дохилӣ бошанд, ба хусусияти маъноӣ ва сохтори матн, мансубияти он ба жанри муайян, дорои хусусияти проблемавӣ будан ва имкониятҳои тарбиявии он вобастагӣ дорад.

Он матнҳои, ки аз осори классикон ҳамчун маводди таълимӣ дар ҷараёни дарсҳои забони тоҷикӣ истифода мешаванд, бояд дар ҳалли

вазифаҳои методӣ, забоншиносӣ, равоншиносӣ, маърифатӣ ва монанди инҳо ҷавобгӯ бошанд. Ба ибораи дигар, матнҳои интихобшуда барои таҳлил дар раванди таълими забони тоҷикӣ ҷавобгӯ ба талаботи зерин бошанд:

- I. Ба талаботи методологӣ: иттилоотӣ, проблемавӣ, муоширатӣ ва, зиёда аз ин, бо маводди китобҳои дарсии адабиёти тоҷик ҳамоҳангӣ дошта бошанд;
- II. Ба талаботи равонӣ-забонӣ: қобилияти ташаккул додани нутқи хонандагонро дар гуфтор, хондан, гӯш кардан ва навиштан дошта бошанд;
- III. Ба забоншиносӣ: баҳусус, дар таҳлили масоили назариявие, ки бояд мувофиқи стандарт ва барнома дар ҷараён дарсҳои забони тоҷикӣ аз худ карда мешаванд. Маводди таҳлилии лингвистии матн имкон медиҳад, то ки дар заминаи он бо мафҳумҳои забони модарӣ таҳлил, баррасӣ ва муқоисаи он дар шаклҳои гуногуни муошират (монологӣ ва муколама), дар навъҳои ифодаи нутқ (тасвир, нақл, баён) истифода карда шавад.
- IV. Ба равоншиносӣ, ки омилҳои ҳавасмандкунӣ ва шавқу рағбати хонандагонро ба забони тоҷикӣ бештар намуда, дар ташаккул додани шахсияти ҳамаҷониба рушдкардаи онҳо, баҳусус, дар инкишоф додани малакаҳои муошират бо забони модарӣ, ниҳоят, бобати ба низом даровардани чизҳои омӯхташуда дар шуури онҳо нақши волоро доро хоҳад буд.

Мусаллам аст, ки яке аз омилҳои мусбат таваҷҷуҳ ба талаботи маънавии хонандагон, ғояҳои ахлоқӣ ва воқеияти ҳаёти муосири насли наврас мебошад. Ин масъала дар раванди дарси забони тоҷикӣ, баҳусус, дар мавридҳои истифода бурдани матнҳо аз адабиёти классикӣ бояд бештар дар мадди назар бошад. Сарфи назар аз ин, вобаста ба салоҳиятҳои забондонии хонандагон дар интихоби матнҳо аз адабиёти бадеии классикӣ маҳдудиятҳои муайяне ҳам ҷой дорад. Забони насри классикӣ аз ҷиҳати мазмун ва сохтор (таъсири лаҳҷаҳо, захираи луғавии насри таърихӣ, фаровонии вожаҳои

архаистӣ ва монанди инҳо) то андозае мураккаб аст. Гоҳо муаллифони китобҳои дарсӣ ба хоҳири дастрас гардонидани мазмуни асари бадеӣ дар мисолҳои аз осори классикӣ интихобшуда забони онро то дараҷае фаҳмо мегардонанд, то ки ба фаҳмиши хонандагон мувофиқ карда тавонанд. Методистон ин амалро чунин тавзеҳ додаанд: «Ин гуна мувофиқгардонӣ дар забон ва услуби асарҳои эпикӣ, махсусан, дар забон ва услуби асарҳои адабиёти классикӣ ба назар мерасад. Мураттибон аз баъзе ҷумлаҳои мураккаб, душворфаҳм ва калимаҳои арабии матн аслии асарҳо сарфи назар кардаанд ва ё аз муродифоти он истифода намудаанд. Ин тарзи ихтисоркунӣ ва мувофиқгардонии забону услуби асарҳои классикон дар зарфи 50 соли мавҷудияти мактабҳои ҷумҳуриамон амали нек ҳисобида шудааст» [64:161].

Бинобар сарчашмаи ғановати маънавӣ, манбаи луғатомӯзӣ ва василаи ғанӣ гардонидани захираи луғавии талабагон будан, матнҳои асари бадеии барои омӯзиш дар китобҳои дарсӣ интихобшуда, ба андешаи мо, бояд бе ягон тағйирдиҳии қолаби онҳо пешниҳод карда шаванд. Ин амал ҳам омӯзгорон ва ҳам хонандагонро ба ҷустуҷӯӣ, маъникушоӣ ва рӯй овардан ба луғатномаҳо водор сохта, имкон медиҳад, ки бо забону услуби осори классикон аз наздик ошно гарданд ва барои дарку фаҳми осори классикон дар дарсҳои адабиёти тоҷик низ замина мегузорад.

Ҳамин тавр, мазмуни матнҳо ва калимаҳои душворфаҳми дар онҳо буда, бояд ба хонандагон бо ёрии омӯзгор дастрас карда шаванду аз ҷиҳати дорои таҷрибаи ҳаётӣ будан ба онҳо кумак ҳам расонанд. Чунин дарки матн аз ҷониби хонандагон бевосита дар доираи шарҳу тафсири маъно ва масоили синтаксисии дар матн мавҷуда ва ба дараҷаи як андоза мураккабии он вобаста аст. Аз ин рӯй, фаҳмидани матн асари бадеӣ раванди мураккаб ва эҷодии фаъолияти хонандагон мебошад. Ин имкон медиҳад, ки таълими забони тоҷикӣ бояд боиси баланд шудани дараҷаи саводнокии хонандагон ва амиқтар фаҳмидани забони асарҳои адабии классикии тоҷику форс гардида, шавқу рағбати омӯзиши забони тоҷикиро ба таври ҳамешагӣ дар ниҳоди онҳо парвариш диҳад.

Порчаҳои барҷастаи назмиву насрӣ аз осори суханварони классики тоҷику форс барои фаългардонӣ, мустақилият, ҷустуҷӯ ва эҷодкориҳои шогирдон мусоидат хоҳанд кард.

Аз таҳлили матнҳои китобҳои дарсии синфҳои 8-9 ва хусусияти супоришҳои алоқаманд аён мегардад, ки маводди дидактикӣ ба ташаккули салоҳияти коммуникативии хонандагон на ҳамеша мувофиқат дорад, зеро шартҳои баъзе машқҳои китобҳои дарсӣ танҳо ба мавзӯи грамматикӣ иртибот дошта, машқу матнҳо бештар ба иҷрои талаботи забонӣ: барои табдил додани ҷумлаҳо, нишон додани категорияҳои грамматикӣ ва тартиб додани саволу ҷавобҳо пешниҳод гардидаанд.

Агар матнҳои аз асарҳои бадеии классикӣ дар китобҳои зикршуда пешниҳод шуда бошанд, барои дарки беҳтари моҳияти масъалаҳои ҳам таълимиву ҳам тарбиявӣ мусоидат мекунанд, ки ин ҳар ду нукта аз талаботи дидактикӣ дар раванди таълими забон мебошанд. Мисолҳо ва матнҳои барои намоиш додани ҳодисаҳои забонӣ интихобшуда бояд василаи муҳимми ташаккули нутқи хонандагон гардида, дар истифодаи воситаҳои луғавиву грамматикӣ забон дар нутқашон мусоидат намоянд. Чунки салоҳияти коммуникатсионӣ дар шахс ва фаъолияти нутқи хонандагон зимни қироати матн ташаккул меёбад: матн, ҳамчун ҷузъи сохтори китоби дарсӣ, дар раванди таълими ҳодисаҳои забонӣ дар ҷодаи забонамӯзии муҳассилин мавқеи муҳимро ишғол мекунанд, ки дар ин бобат таъкиди академик Каримова И.Х. дуруст аст: «Маҳз тавассути матн чунин вазифаҳои дидактикии китоби дарсӣ, аз қабилӣ табдилдиҳанда, иттилоотӣ, инкишофдиҳанда ва тарбиявӣ амалӣ мегарданд» [121:25] мегӯяд, ки воқеан ҳам, қобили дастгирист.

Методисти рус Пахнова Т.М. масъалаи мавқеи матни тарбиявиро дар китобҳои дарсӣ таҳқиқ карда, ибраз мекорад, ки асосати матни таълимӣ ба раванди таълим ин аст, ки он (матн) ҳам объект ва ҳам воситаи таълим мебошад. Он барои хонанда объекти омӯзиш ва барои омӯзгор воситаи омӯзиш ва назорат аст: «Матни бадеӣ дар раванди таълими забон ду

вазифаро ичро мекунад: ҳамчун матни намоишӣ, воҳидҳои забониро намоиш медихад ва, чун матни намунавӣ, барои таъмини ҷанбаи дидактикии таълим, ҳамчун меъёр, хизмат мекунад» [164:14] .

Умуман, машқҳои ба талаботи таълим ҷавобгу шогирдонро ба фикр кардан ва мустақилона ҷавоб гуфтан водор намуда, ба инкишофи нутқи мурағабӣ онҳо мусоидат карда метавонанд.

1.3. Асосҳои назариявӣ-методи интиҳоби мисолҳо (ҷумлаҳо, байтҳо, матнҳо) дар дарсҳои забони тоҷикӣ бо мақсади инкишофи нутқи мурағабӣ ҳонандагон

Масъалаи интиҳоб ва коркарди матнҳои бадеӣ ва принсипҳои таҳлили лингвистию услубии онҳо дар раванди дарсҳои забони тоҷикӣ дар таҳқиқотҳои як идда методистони бурунмарзӣ Н. А.Ипполитова, М.И. Гореликова, В.В.Бабайтсева, И.Р.Галперин, А.А.Леонтьев, А.Н.Дорошкевич, А.С.Каримова асоснок карда шудааст. Фаҳмидани хусусиятҳои матнҳои адабӣ ва методологияи интиҳоби онҳо барои мақсадҳои махсус яке аз унсурҳои асосии ин масъала доништа мешавад.

Ҷиҳати муҳимми истифодаи матнҳо аз осори бадеии классикӣ ғайр аз арзишҳои фарҳангиву адабӣ, инчунин, дорои хислатҳои коммуникатсионӣ, маърифатӣ, иттилоотӣ ва ҷанбаҳои тарбиявӣ бояд бошад. Аз ҷиҳати он ки матнҳои адабӣ дорои ҷамъи ин хусусиятҳоанд, дар раванди таълими забони тоҷикӣ мавридшиносона истифода бурда шаванд.

Зарур аст, ки дар замони муосир таълими забони тоҷикӣ бояд ба рушди камолоти шахс, яъне ҳонандагон, равона шавад. Дар шароити кунунӣ ғояҳои ахлоқиву тарбиявии ниёғони мо дар педагогикаи муосири миллӣ татбиқ шуда истодааст. Дар ин бобат як гурӯҳ донишмандони соҳа, академикон М. Лутфуллоев (дар китобҳои «Эҳёи педагогикаи Аҷам», «Педагогикаи шафқат»), Ф. Шарифзода (дар китобҳои «Назария ва амалияи таълими ҳамгиро дар мактаби ибтидоӣ», «Таълими ҳамгиро - асоси рушд ва тарбия», «Таълими ҳамгиро: проблема, таҳқиқ ва андешаҳо»), И.Х.Каримова

(дар китобҳои «Асосҳои назарии таълими гуманитарии хонандагони мактабҳои тоҷикӣ», «Фарҳанг-сарчашмаи гуманизм», «Муҳаббат нисбат ба инсон»), Б.Қодиров (дар китоби «Робитаҳои байнифаннӣ: инноватсия ва тафаккури эҷодии хонандагон») ва профессор С. Сулаймонӣ (дар китоби «Педагогикаи ислом») ва боз чанде дигар ҳиссаи назаррас гузоштаанд.

Умуман, яке аз мақсадҳои асосии раванди таълим аз он иборат аст, ки дар хонандагон қобилияти худомӯзӣ, худтакмилдиҳӣ ва забондонӣ тарбия карда шавад ва дар ин самт бартарият назар ба фанҳои дигар ба фанни забони тоҷикӣ дода мешавад. Ин нукта дар Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ низ ин тавр омадааст: «Фанни «Забони тоҷикӣ» чун воситаи дарки воқеияти забони тоҷикӣ рушди фикрӣ ва қобилияти эҷодкории хонандаро таъмин сохта, тафаккури таҷрибӣ (абстракт), хотира ва тасаввуроти ўро инкишоф ва малақаҳои мустақилонаи ҷаъолияти таълимӣ, худомӯзӣ ва худтаъбиққунии ононро ташаккул медиҳад» [7:5].

Бояд таъкид намуд ва ба алоқамандони соҳа низ маълум аст, ки омӯзиши мафҳумҳои асосии забон тавассути машқҳои гуногуни китоби дарсӣ ва маводди дидактикӣ сурат мегирад. Албатта, интиҳоби он машқҳо бояд бо назардошти мазмун ва мутобиқати онҳо бо мавзӯи омӯзиш барои васеъ намудани ҷаҳонбиниву қобилияти маърифатии хонандагон ва ба ҳам пайвастании алоқии таълим бо ҳаёт мусоидат ҳам намоянд. Дар иртибот ба нуктаи охир мебояд таъкид намуд, ки интиҳоб ва таҳлили матни бадеӣ яке аз масъалаҳои аввалиндараҷаи таълими самараноки забони тоҷикӣ маҳсуб меёбад.

Баъзе аз муҳаққиқон таъкид намудаанд, ки интиҳоби матни бадеӣ бояд бештар дар доираи эҷодиёти намояндагони барҷастаи адабиёти классикӣ сурат гирад. Зеро дар асарҳои устодони бузург таҷрибаи таърихӣ ҳаёти халқ ҷамъоварӣ шуда, моҳияти маънавию ҳаётии онҳоро ифода мекунанд. Ба ин васила, алоқии байни фанни забон ва адабиёти тоҷикро метавон хубтар барқарор намуд. Амали мазкур ба хонандагони синфҳои 8-9, ки мувофиқи Барномаи таълими адабиёти тоҷик (с.2007) зиндагӣ ва осори классиконро аз

Рӯдакӣ сар карда то Аҳмади Дониш меомӯзанд, имконияти дар шакли хамгиرو ба роҳ мондани таълими забони тоҷикӣ бо истифода аз осори классикон дар дарс бештар даст хоҳад дод. Усули мазкур имкон медиҳад, ки хонандагон бо забони осори классикӣ таҳти назорати омӯзгор аз наздик шиносӣ пайдо намуда, дар идрок фаҳми маъниҳои бикру пурмухтавои мероси ниёгон таҷриба пайдо намоянд.

Арзиши баланд ва нотақрори матни бадеӣ дар ҳалли умумии масъалаҳои забонӣ ва фарҳангӣ зоҳир мешавад. Дар баробари ин, матни таълимӣ бояд воҳиди олии фаъолияти нутқ гардида, ба ҳалли вазифаҳои коммуникативӣ тавассути воҳидҳои забон дар шаклу ҳолатҳои мушаххаси муошират мусоидат намояд.

Хусусияти фарқкунанда ва истифодаи методикаи инкишоф додани нутқи мурағабӣ хонандагон дар доираи матн, ки воҳиди асосии коммуникативӣ мебошад, сурат мегирад. Мавқеи матн дар тафовут аз дигар маводди дидактикӣ барои ташаккули маҳорати иртиботии хонандагони синфҳои 5-9 ва амалӣ кардани ҳадафҳои аввалини таълим назаррас аст. Он (матн) асоси машқҳои китобҳои дарсиро ташкил дода, иҷрои супоришҳои он ба таҳкими маҳорату малакаҳои амалӣ, ки дар раванди омӯзиши фанҳои махсус истифода мешаванд, мусоидат мекунад. Ба ибораи дигар, тақрори мунтазами фаъолияти фикрӣ ё амалӣ, ки мақсади пухта кардан ва тақмил додани донишҳоро дорад, бештар дар доираи иҷрои машқҳо сурат мегирад.

Машқ дар раванди таълим барои ҳосил кардани маҳорат ва малака низ мавқеи калон дорад. Барои он ки иҷрои ҳама гуна машқ натиҷаи дилхоҳ диҳад, ба ҳисоб гирифтани шароити мавҷуда, фаҳмидани саҳву нуқсоноти бавучудомада ва дониستاني роҳҳои ислоҳи онҳо зарур аст. Машқ он вақт судбахш маҳсуб меёбад, ки дар раванди он аз иҷрои амалҳои сода ба иҷрои амалҳои мураккаб тадриҷан гузашта шавад. Хонандагон аз рӯйи маводди омӯхта ба амалан иҷро намудани машқҳои гуногун водор карда мешаванд, то ки бо чунин усул дониши худро амиқ гардонанду маҳорат ва малака ҳосил намоянд, қобилияти эҷодӣ ва истеъдодашонро инкишоф диҳанд. Иҷрои

талаби машқҳо ба хонандагон, асосан, баъди бошууруна фаҳмидан ва азхудкунии маводди омӯхташуда пешниҳод карда мешавад. Дар раванди машғулиятҳо истифода кардан аз намудҳои зерини машқҳо пурмахсул дониста мешаванд:

а) машқҳои шифохӣ (дар хотир нигоҳ доштани ададҳо, таърифу қоидаҳои грамматикӣ, дуруст ифода кардани фикр ва ғ.), ки ба рушди маҳорати муошират таҳким мебахшад;

б) машқҳои хаттӣ дар таълими ҳама ҷанҳон, аз ҷумла, дар раванди таълими забони модарӣ;

Инчунин раванди иҷрои машқҳо шарҳ ба марҳалаҳои зерин тақсим кардан мумкин аст:

Марҳалаи аввал. Дар ин раванд омӯзгор ба сатҳи дониши талабагон таъяс намуда, мақсад ва вазифаҳои иҷро кардани машқҳо мефаҳмонад;

Марҳалаи дуюм. Дар ин раванд нишондод ё талаботи омӯзгор нисбат ба тарзи иҷрои ин ё он машқ дар мадди назар аст;

Марҳалаи сеюм. Дар ин раванд кӯшишҳои аввалини талабагон ба истифодаи дониш дар амал сурат мегирад;

Марҳалаи чорум. Дар ин раванд фаъолияти минбаъдаи талабагон баҳри ҳосил намудани маҳорату малакаҳо муайян карда мешавад.

Ҳангоми ташкили машқҳо ҳатман бояд фаъолияти эҷодии хонандагон ба зерин назорат гирифта шавад, ки оё онҳо эҷодкорона аз худ мисолҳои нав ба нав оварда метавонанд ё на. Омӯзгорро лозим аст, ки ба хонандагон иҷрои машқҳои шабоҳатдоштаро пешниҳод наояд. Баъдан, мустақилона иҷро кардани машқҳо пешниҳод кунад, то ки онҳо низ маҳорату малакаҳои худро намоиш диҳанд. Баъди ин ҳама шогирдон ба кори мустақилона бештар майл мекунад ва зимин иҷрои машқҳои мустақилона аз худ мисолҳо ҳам меоранд ва ин усули кор ба бештар гардидани фаъолияти мустақилона, мантиқан амиқ омӯхтани мавзӯ ва барои ҳосил кардани маҳорату малакаҳои нав дар шогирдон заминаи мустаҳкам мегузорад. Машқҳои гуногун ба иҷрои

корҳои мустақилона ва инкишофи қобилияти эҷодии хонандагон ёри чиддӣ мерасонад. Хусусан, машқҳои эҷодӣ дар ташкили фаъолияти хонандагон доир ба истифодаи донишу маҳораташон ёрӣ мерасонанд ва зиёда, аз ин, машқҳо хонандагонро ба роҳҳои эҷодкоронаву мустақилона пайдо намудани ҳаллу фасли вазифаҳои дарпешистода ҳидоят менамоянд. Ба машқҳои эҷодӣ метавон чунин амалҳоро номбар намуд: интихоби абёту матнҳо, муайянсозии алоқаи ҷумлаҳо дар матн, шарҳу тавзеҳи мафҳумҳо ва калимаҳои душворфаҳм дар матни осори адибони классик. Ҳангоми омӯзиши қисмати наҳв, инчунин, истифодаи машқҳои ҷустуҷӯӣ - эҷодӣ зарурат дорад. Иҷрои чунин машқҳо барои истифодаи эҷодкоронаи дониш ва малакаҳои андухтаи хонандагон роҳандозӣ карда мешаванд.

Барои инкишофи нутқи мураттаб интихоби намуди машқҳо ва роҳҳои иҷрои онҳо низ мавқеи асосиро ишғол мекунад. Дар назарияи методикаи таълими забони тоҷикӣ принсипи дар ҳамбастагӣ инкишоф додани нутқи хаттӣ ва шифоҳии муҳассилин талаб карда мешавад. Агар хонанда хоҳад, ки ба малакаҳои нақл ё муколама худро омода созад, рукнҳои дигари фаъолияти муоширатро истисно карда наметавонад, зеро барои ҳосили малакаи хониш ҳамаи ҷузъҳои фаъолияти муошират: гуфтор, шунидан ва навиштан дар як вақт иштирок мекунанд.

Академик Ф. И. Буслаев истифодаи усули индуктивии таълими забони модарӣ: сараввал, машқ; сипас, ҳосили дониш; ё худ: аввал, амалия, сипас, омӯхтани назарияро тавсия кардааст. Дар давраи сеюми омӯзиши забон, илова, ба машқ гузаронидани таҳлилҳо ва аз натиҷаи таҳлилҳо баровардани хулосаи умумиро ба миён гузоштааст. Он хулосаҳо бояд аз маҷмуи таърифу қоидаҳои грамматикӣ иборат бошанд [29:27]. Дар ҳақиқат, чунин нишондоди ӯ низ қобили дастгирӣ, зеро амалан омӯхтани забони модарӣ ҳам набояд аз назария ҷудо сурат гирад.

Дар иртибот ба фикру ақидаҳои дар боло зикршуда, метавон қайд намуд, ки машқҳо бояд дорои талаботи зерин бошанд:

а) ба фаҳми бачаҳо наздик будани мақсад ва тарзи иҷрои машқҳо;

- б) гуногун ва ҳархела будани талаби онҳо;**
- в) пай дар пай гузаронида шудани машқҳо;**
- г) тадричан душвор шудани иҷрои супоришҳои дар онҳо пешниҳодшуда;**
- д) дорои ҷанбаи таълимию тарбиявӣ будани мазмуни матни машқҳо.**

Маълум аст, ки чун хонандагон ба иҷрои машқҳо шуруъ мекунад, равиши кори ҳамаи онҳоро назорат кардан мушкил аст. Бинобар он, муаллимро лозим меояд, ки худназоратии худ и онҳоро ба роҳ монад. Хонандагон дафтарҳои ҳамдигарро иваз намуда, иҷрои машқро аз назар мегузаронанд ва мувофиқи қобилияту маҳорати худ иҷрои дурусти онро месанҷанд ва фикри худро баён месозанд. Ин усул хонандагонро ғаъол, мустақил ва масъулиятнок мегардонад.

Гуфтан ҷойиз аст, ки корҳои эҷодӣ яке аз воситаи муҳимми рушди салоҳиятнокии хонандагон буда, барои иҷрои онҳо ҳам дар синф ва ҳам берун аз синф супориш дода мешавад. Вале корҳои эҷодӣ ё худ иҷрои онҳо ба омӯзиши дурусти грамматика низ иртибот дорад. Албатта, дар раванди иҷрои ғаъолияти эҷодӣ дуруст ба роҳ мондани корҳои ташкилӣ ҳам нақши муайяне дорад: ҳар як кори мустақилона ва эҷодӣ вақте самара мебахшад, ки агар, сари вақт ҷамъбаст ва арзёбӣ карда шавад. Мавридҳои, ки омӯзгор вазифаи хонагӣ месупорад, бояд иҷрои он дар синф оғоз ёбад. Масалан, омӯзгор мехоҳад, ки хонандагон дар хона ҳикоя ва ё нақле мураббаъ созанд. Бо ин ҳадаф баъди мустақкам намудани мавзӯи таваҷҷуҳи аҳли синф ба мавзӯи мушаххас қашида мешавад, мазмуни онро омӯзгор хотиррасон мекунад, саволу супориш ва ё нақшаашро тарҳрезӣ намуда (албатта, ҳамроҳи худ и бачаҳо), баъдан, таъкид мекунад, ки мазмуни ҳикояро хонандагон бояд бо ҷумлаҳои сода нависанду давоми онро дар хона пурра ва ҷамъбаст намоянд.

Бояд донист, ки масъалаи бо ҳаёт алоқаманд намудани таълим, дараҷаи инкишофи малакаву маҳорати корҳои эҷодӣ ва ба пояи қамолот расидани хонандагон, махсусан, дар заминаи иҷрои машқҳо бештар арзёбӣ мегардад. Машқҳо аз ҷиҳати хусусият, ҳел, мақсад ва тарзи иҷро мухталиф мешаванд. Аз ин лиҳоз, омӯзгор ба хонандагон иҷрои супоришҳоро мутобиқи ҳар як

мавзуи таркибии фаслу бобҳо аз китобҳои дарсӣ пешниҳод менамояд. Матнҳо аз услубҳои бадеӣ, илмӣ ва расмӣ – коргузорӣ интиҳоб карда мешавад. Дар раванди иҷрои талаби ҳар як машқи пешниҳодшуда ҳаминро ҳам бояд ба назар гирифт, ки на танҳо донишҳои назариявии хонандагон мустаҳкам карда шавад, балки дар онҳо малакаҳои мураттаббаёнӣ, хониши возеҳ, имлои саҳеҳ ва бамаврид истифода намудани аломатҳои китобат дар навишт низ пайваста рушд ёбанд.

Иҷрои машқҳои мухталифмазмун дар раванди таълими забони тоҷикӣ дар он сурат натиҷаи хуб медиҳад, ки агар, онҳо мунтазам ва бо як системаи муайян, аз осон ба душвор ва гузаронида шаванд. Дар ин бора ҳақ ба ҷониби педагоги бузурги рус К.Д.Ушинский аст, ки гуфтааст: «Муҳимтарин асоси самаранокии машқҳо системанок будани онҳост, система вайрон бошад, дуру дароз машқи бисёре иҷро кунед ҳам, хонандагон грамматикаро аз худ карда наметавонанд, хатоҳои зиёд содир мекунанд» [109:79].

Зарурати риояи системанокӣ дар иҷрои машқҳоро методист И. А. Добромилов низ таъкид карда, ҷаҳор навъи машқро дар таълими забон пешниҳод менамояд. Ҷунончи:

- 1) Машқҳо барои шинохтани ҳодисаи мушаххаси грамматикӣ аз байни ҳодисаҳои дигари забон;
- 2) Мустақилона мураттаб намудани шаклҳои матлуб ва ё ҷамъовари мисолҳои шабех;
- 3) Иҷрои супоришҳои грамматикӣ;
- 4) Интиҳоби машқҳое, ки ба инкишофи нутқ мусоидат мекунанд.

Дар иртибот ба талаботи умумии машқҳо профессор Т.А. Ладиженская ҷунин таъкид намудааст: «Машқҳоро тавре тартиб додан лозим аст, ки шакли матлуби грамматикӣ онҳо дар назари хонандагон возеҳу равшан набошад, балки барои онҳо имкони ҷудо кардан, табдил додан аз як шакл ба шакли дигари ба он монанд, муқоиса намудан (масалан, муайян намудани тафовут ва умумияти ҷумлаҳои содаи пайваст ва тобеъ) пайдо шавад. Ин ҳолат

хонандагонро водор мекунад, ки корро (машқро) рӯякӣ иҷро накунад, балки фикр кунанд ва бошуурона ба ин ё он қарор оянд» [56:201]. Ин талаботи муҳаққиқи мазкур ҳангоми иҷрои машқҳои аз осори пандуахлоқии классикон интихобшуда бештар муяссар мешавад. Зеро сохтори ҷумлаҳо дар байтҳо бо тақозои вазн ва меъёрҳои наҳви забони классикӣ мушқилтар буда, хонандагонро ба андешаронӣ водор менамоянд. Аз ин рӯ, пайвасти истифода бурдан аз порчаҳои пандуахлоқии классикон дар раванди таълими забони тоҷикӣ нақши амалиро доро хоҳад буд. Ба ифодаи дигар, талаботи марбут ба иҷрои машқу супоришҳо ва ба таври муназзам ба иҷро расонидани онҳо (системанокӣ), бешубҳа, ба салоҳиятнокии хонандагон аз таълими забони тоҷикӣ ҳам мувофиқу мусоид аст. Дар раванди таълими синтаксиси забони тоҷикӣ иҷрои машқҳои зерин барои мустаҳкам намудани донишҳои назариявии толибилмон натиҷаи дилхоҳ медиҳад

1. Таҳлили грамматикӣ (ҳам дар нутқи шифоҳӣ ва ҳам хаттӣ);
2. Тағйир додани шаклҳои ҷумла (масалан, аз назм ба наср баргардонидани ҷумлаҳо, аз ҷумлаҳои сода сохтани ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва ё тобеъ);
3. Табдили як хели ҷумла ба хели дигар (ҷумлаи хуллас ба тафсилӣ; ҷумлаи дутаркиба ба яктаркиба, ҷумлаҳои хуллас ба ҷумлаҳои тафсилӣ ва ғ.);
4. Мустақилона сохтани ҷумлаҳои сода ва мураккаб;
5. Навиштани нақл аз рӯйи расм, эссе ва нақлҳои ҳаҷман хурд бо супоришҳои грамматикӣ;
6. Шарҳи мазмуни порчаҳои манзум ва мансур.

Дар иҷрои баъзе машқҳо хонандагон фаъолнокии бештар зоҳир мекунад. Масалан, дар таҳияи ҷумлаҳо, шарҳу тафсири маъноӣ ибораву таркибҳо, шарҳи маъноӣ байтҳо, аз назм ба наср баргардонидан ва ғ. Аммо иҷрои пайвастаи машқҳои рӯйнависи матни тайёр, муайян намудан ва номбар кардани хели ҷумлаҳо, таснифи аъзоҳои ҷумла, хат кашидан ба зери аъзоҳои ҷумла бо аломатҳои шартӣ махсус ва монанди инҳо фаъолнокии онҳоро

паст месозад. Сарфи назар аз ин, ичрои ҳар ду навъи машқро бояд ба роҳ монд, зеро маводди назариявии забон тавассути ичрои талаботи онҳо дар шуури хонандагон мустаҳкам ва амиқ матраҳ гардида, ба малакаҳои устувори донишазхудкунӣ табдил меёбад. Ҳангоми ичрои машқҳо ҳаминро ҳам ба назари эътибор гирифтани лозим аст, ки хонандагон ичрои онҳоро на ба таври механикӣ, балки бошуурона анҷом диҳанд, ба мазмун ва муҳтавои супоришҳо диққати ҷиддӣ равона намоянд. Аз ин рӯ, барои шарҳи мазмуни намунаҳо аз осори адибони классик машқҳои интиҳоб карда шаванд, ки ҳам шавқовар ва ҳам доройи ҷанбаҳои тарбиявӣ бошанд.

Бояд дониш, ки раванди ичрои кор бо ин гуна порчаҳои адабӣ ду хел мешавад: одӣ ва эҷодӣ. Ичрои одӣ ин гуна машқҳо чунин аст, ки хонандагон доир ба ин ё он қоидаи грамматикӣ машқи пешниҳодшударо аз китоби дарсӣ ё аз китобҳои тавсияшуда ва ё аз тахтаи синф шарҳ медиҳанд. Аммо тарзи ичрои эҷодкоронаи ин навъи машқҳо чунин аст, ки на фақат бо нақли мазмун иқтифо карда мешавад, балки шарҳу хулосабарорӣ ҳам карда мешаванд. Бахусус, дар раванди ба ичрои эҷодкоронаи машқҳо ҳидоят намудани хонандагон аз чунин намуди супоришҳо истифода кардан тавсия дода мешавад: а.

- а) вожаву ибораҳои душворфаҳму маҷозии матнҳои китоби дарсӣ ва ҷумлаву абъети аз тарафи омӯзгор додашударо тавзеҳ додан;
- б) пурра карда навиштани ҷумлаву байтҳои нотамои;
- в) эзоҳи мазмуну маънои панду ҳикматҳо;
- г) мафҳумҳои заруриро аз рӯи маъно тағйир додан;
- ғ) таҳияи эссе доир ба мавзӯҳои мушаххас;
- е) ба саволҳои додашуда ҷавоб гардонидан;
- ё) шакли нодурусти ҷумлаҳоро дуруст карда навиштан ва ғайра.

Бояд афзуд, ки ба ҳар омӯзгори фанни забони тоҷикӣ донишдони хелҳои гуногуни машқҳои хаттию санҷишӣ ва методҳои ташкил, бахусус, пешакӣ тасаввур намудани мақсади ичрои чунин амалҳо басо муҳим аст, зеро бидуни роҳандозӣ, наметавон дониши мустаҳкаму саводи кофии хонандагонро ба

даст овард. Истифодаи машқҳои гуногун дар дарсҳои забони тоҷикӣ ба саводноки ва инкишофи нутқи хонандагон низ мусоидат намуда, барои дар амал татбиқи мустаҳкам намудани донишҳои назариявии онҳо натиҷаи дилхоҳ медиҳанд.

Бояд таъкид намуд, ки ҳангоми иҷрои супоришоти машқҳо омӯзгор метавонад талаботи баъзе онҳоро дигаргун созад, ё ин ки ба онҳо илова ворид намояд. Дар интиҳоби матн низ барои гузаронидани корҳои хаттӣ аз омӯзгор фаъолияти мустақилона амал намудан талаб карда мешавад. Ў метавонад аз рӯйи нақшаи пешакии худ талаби машқи ҳар як матнро мувофиқ ба мақсади худ тағйир диҳад, ё ки ба онҳо иловаҳо ворид намояд. Метавонад аз рӯйи нақшаи пешакии худ айнан як матнро дар мавридҳои гуногун ҳам истифода намояд. Дар ин бобат, методист, узви вобастаи Академияи таҳсилоти Тоҷикистон С. Аминов чунин таъкид намудааст: «Муайян намудани меъёрҳои интиҳоби матн яке аз воситаҳои тарбияи хислатҳои зехнию ахлоқии шахсияти талаба, проблемаи муҳимми дидактикист» [138:65].

Метавон афзуд, ки барои баланд бардоштани шавқу ҳавас ба фан, ба амал баровардани принципҳои илмӣ, муттасилӣ, алоқаи таълим бо ҳаёт, ба назар гирифтани хусусиятҳои инфиродии мактаббачагон ва ҷанбаи тарбиявӣ доштани маводди таълимӣ бояд бештар ба назар гирифта шавад. Муносибати салоҳиятнок зоҳир намудан ба меъёрҳои интиҳоби матн ба муаллим имкон медиҳад, ки фаъолияти ӯ дар раванди таълим эҷодкорона сурат гирад.

Бояд дақиқ тасаввур намуд, ки интиҳоби дурусти мавод ва корбурди мавқеъшиносонаи он дар дарсҳои забони тоҷикӣ моҳияти таҳлилу коркарди матнро таҳким мебахшад: «Дар раванди машғулият таҳлилу баррасии матнҳои хубу намунавӣ яке аз омилҳои муҳимми самаранокии дарси забони тоҷикӣ мебошад. Сухан дар бораи матне меравад, ки барои хонандагон, баробари фаҳмо будан, аз ҷиҳати меъёрҳои забон бенуқсон бошад, барои ҳалли супоришҳои грамматикӣ мусоидат намояд» [107:45]. Агар дигаргунтар гӯем, интиҳоби матн яке аз масъалаҳои калидии дидактикӣ маҳсуб меёбад. Ба

назар гирифтани чанбаи ахлоқиву маърифатии матн, яке аз шартҳои муҳим буда, он ба ташаккули шахсияти хонанда, ғановати олами маънавӣ ва инкишофи зеҳнии муҳассилин маҳсуб меёбад. Гузашта аз ин матнҳо бояд чунон интихоб шаванд, ки дар тарбияи ҳисси забондӯстӣ, муносибати эҳтиёткорона ва андешамандонаи таълимгирандагон нисбат ба фарҳанги нутқ созгор бошанд.

Ҳамчунин, барои хонандаи муосир матнҳое, ки чихати тавзеҳи қавоиди грамматикӣ корбаст гардида, ҳамчунин, ба тарбияи маънавиву ахлоқии шогирдон нигаронида шуда бошанд ва онҳоро дар руҳияи худшиносӣ, ҳудогоҳии миллӣ, ватандӯстиву ватанпарварӣ, инсонгароӣ ва хислатҳои ҳамида тарбия карда тавонанд, муҳим арзёбӣ мегарданд. Аз ин лиҳоз, барои ба чунин мақсад расидан забоншинос Д. Хочаев таъкид намудааст: «Ҳар як ҳодисаи грамматикиро дар забони тоҷикӣ бояд ба асоси маводди суҳансароёни фозил тавзеҳ дод, вагарна натиҷаи матлуб ба даст намеояд» [91:28].

Методист Хочиев С. низ муваффақияти ҳар як дарсро ба сифати маводди дидактикӣ алоқаманд дониста, пешниҳод мекунад, ки муаллим бояд “барои кори мустақилонаи хонандагон машқҳо, матнҳои мазмунан баланд ва аҳаммияти тарбиявӣ доштаро интихоб намояд» [99:24].

Аммо шартӣ аввал дар ин хусус ин аст, ки матни намунавӣ бояд яқлухту мантиқан ба ҳам алоқаманд бошад ва ҳар як калима дар он мавқеи ҳудро дошта, истифодаи он ҳадафи омӯзгорро возеҳу равшан ифода карда тавонад. Аз ин лиҳоз, таълими фанни забони тоҷикӣ бидуни матнҳои пурбор ва луғатҳои тоза наметавонад, мувофиқи мақсад анҷом пазирад. Ба ин талабот интихоби намунаҳо аз асарҳои классикон - устодони суҳан мувофиқ аст. Офаридаҳои шоиру нависандагони классики тоҷику-форс зебову дилпазиранд, дар онҳо санъатҳои бадеӣ ҳунармандона истифода шуда, боиси афзудани ғасоҳат, мусиқоӣ ва ҳушояндии суҳан гардидаанд. Дар ашъори бузургони мо маъниҳои олии ниҳоят дилкаш ифода гардида, бо санъатҳои бадеӣ зинат ёфтаанд. Хонанда зимни баррасии чунин матнҳо на танҳо ба

маъниҳои барҷаста сарфаҳм меравад, балки завқи бадеӣ мегирад. Муҳаммадҷон Шакурӣ ба забони шевою зебои классикӣ баргаштанро таъкид намуда фармудааст: «Кӯдак аз овони ширхорагӣ бояд шеърӣ классикӣ шунавад, дар ҳар хонадон, дар ҳар ясливу боғча бояд ҳар қадами кӯдак бо шеърӣ классикӣ гузошта шавад. Барномаи гуманитарии доманадоре бояд тамоми таълими миёнаву олиро фаро гирифта, адабиёти классикӣ муҳимтарин ҷузъи онро ташкил намояд» [112:55].

Бартарии интиҳоби мисолҳо аз осори классикон дар он ифода мегардад, ки хонандагон бо калимаҳои адабӣ – китобии осори суханварон шинос мегарданд, таркиби луғавиашонро вожаҳои нав ғановат мебахшад. Ниҳоят, ҷанбаи тарбиявии дарсҳо низ тақвият меёбад. Аммо зарур аст, ки барои таҳлили масоили забоншиносӣ, дар навбати аввал, матнҳои дар дарсҳои адабиёт омӯхташуда интиҳоб гардад. Зеро маводди таълим ба толибилмон қаблан шинос бошад, хулосабарорӣ аз он бошууронаву саҳеҳ сурат мегирад.

Чунонки аз таҳлили барнома ва китобҳои дарсии фанни адабиёти тоҷик бармеояд, фоизи зиёди маводди онҳоро омӯзиши осори классикон ташкил медиҳад. Аз ин лиҳоз, аз эҷодиёти адибони классик барои таҳлили маводди забоншиносӣ истифода кардан мувофиқи мақсад аст. Ҳамчунин, дар китобҳои дарсии «Забони тоҷикӣ»-и синфҳои 8-9 намунаҳо аз осори адибони классик интиҳоб шудаанд, ки дар фасли 2-юми боби аввал аз кадом адибон интиҳоб шудани он матнҳоро дар ҷадвалҳои 1-ум (саҳ. 49) ва теъдоди он намунаҳоро дар иртибот ба мавуъ ва фаслҳо дар ҷадвали 2-юм ва 3-юм (саҳ.51) дақиқ нишон додем. Аз таҳлилҳо бармеояд, ки дар китобҳои дарсии синфҳои 8-9 теъдоди матн ва намунаҳо аз осори классикон нисбат ба намунаҳо аз адибони муосир нисбатан кам аст. Дар маҷмӯъ, теъдоди чунин машқҳо дар китоби дарсии синфҳои 5–9 ҳамагӣ аз 13 то 20 %-ро ташкил медиҳанду бас. Бо назардошти арзиши баланди ҳунари ва маърифативу тарбиявии матнҳои классикӣ хуб мебуд, ки фоизи интиҳоби матнҳои таълимӣ дар китобҳои дарсӣ зиёдтар гардад.

Эътироф бояд кард, ки матнҳои классикӣ навъи нисбатан мураккаби маводди таълимӣ мебошанд. Ғайр аз ин, муаллим бояд донанд, ки чунин матнҳо аз маълумоти маърифатӣ фаровон буда, на танҳо дар омӯзиши забон кумак мерасонанд, балки ба маънавиёт, эҳтироми арзишҳои ахлоқӣ, худшиносӣ ва ҳудогоҳии миллии хонандагон таъсир мерасонад. Забоншинос ва методист Д. Хоҷаев низ бо ҳамин маънӣ чунин афзудааст: «Ҳарчанд мо солҳои охир аз ғизои сухани волои гузаштагони худ дур шудем, вале қорбурди матнҳои ҷолибу пурҳикмат дар таълими самарабахши фанни забони тоҷикӣ дар ин муддат бисёр имкониятҳоро низ пайдо кардааст. Вазифаи мо ҳусни забони тоҷикӣ, имконоту боигарии онро нишон додан аст» [91:167].

Арзиши назариявӣ ва амалӣ доштани матнҳои классикӣ дар асарҳои илмию методии олимону методистони тоҷик борҳо таъкид шуда, ба паҳлуҳои мухталифи матни ҳубу пурҳикмат, ҳамчун ба маводди таълимӣ тавачҷуҳ зоҳир кардаанд. Афзалият доштани истифодаи матни классикони тоҷикуфорс дар дарсҳои забони тоҷикиро забоншинос, профессор Д. Хоҷаев ин тавр таъкид намудааст: «Ба фикри мо, то шуруи таълими илми наҳв хонандагон бояд калому сухани амалиро дар асоси осори суханварони асилу бузурги ҳам гузашта ва ҳам муосир омӯзанд. Ин амал онҳоро водор месозад, ки дар пайравӣ ба осори суханварон нафосату салосати каломро ёд гиранд. Вақте ки онҳо ба маънии калому сухан сарфаҳм рафтанд, навиштаи адиби асилро аз сухани хушқу урёни нависандаи дигар ҷудо карда метавонанд. Аз ибораориву ҷумлапардозии адибони алоҳида огаҳӣ ёфта, ба фаҳмиши қонуниятҳои наҳв, тарзи қорбасти он омода мешаванд» [91:170].

Офаридаҳои пурғановати классикон саршор аз мазмунҳои ахлоқӣ ва саршор аз ҳунари волои суханпардозӣ буда, дар қалбу зеҳни хонанда таассуроти амиқ мегузорад. Аз ин лиҳоз, омӯзгорон вазифадор ҳастанд, ки шогирдонро аз ин ганҷи бебаҳову шойгон шодоб намояд. Агар аз ҷониби омӯзгорони фанни забони тоҷикӣ ин равиш пайваста роҳандозӣ гардад, бешак, маҳорати сухансанҷиву шеърфаҳмии муҳассилин такмил меёбад ва

муҳаббати эшон ба сухани воло афзуда, зиндагиашон аз ғояву муҳтавои андарзҳои ҷовидона шодоб хоҳад гашт. Матнҳо аз осори классикон аз маънаҳои баланди пандуандарзӣ бархурдор буда, эшонро ба сӯйи камолоти маънавӣ ҳидоят мекунад. Чунонки методисти рус С. Н. Иконников таъкид намудааст: «Тарбияи хонандагон бояд бо таълим алоқаи зич дошта бошад, ки он тавассути усулҳои маъмули таълим ва машқҳои гуногун ба роҳ монда мешавад. Ин ҷо бояд усули пӯшидаи таъсиррасонии тарбиявӣ ба кор равад. Омӯзгор метавонад, аснои фаҳмонидани маънои калимаҳо, таҳлили услубии матнҳо, сохтани ҷумлаҳо инкишофи нутқи мураттабро дар хонандагон тарбия намояд» [150:23].

Дар воқеъ, панду ҳикматҳои ниёгонро барои тавзеҳу омӯзиши ҳодисаҳои забон, таълими сарфу наҳв истифода бурда, ба ин васила дар рушди камолоти маънавии шогирдон комёб шудан имконпазир мегардад. Аммо баъзе омӯзгорон бар он андешаанд, ки идроку фаҳмидани матнҳои классикӣ барои хонандагон душворӣ пеш меорад, ки ин аз камҳавсалагии онҳо гувоҳӣ медиҳад, чунки матнҳои мазкур зиёда кор бо луғат, завку дониш ва ковишу ҷустуҷӯро талаб мекунад. Л.М.Фридман дар ин маврид иброз мекунад: «Агар мундариҷаи мавод аз талабагон тафаккур қардан ва дарки мазмуну муҳтавои онро талаб накунад, он гоҳ ин гуна маводди таълимӣ хонандагонро қонъ қарда наметавонад, дар онҳо ҳисси возеҳи мусбат ё манфиро бедор намегардонад, аз ин лиҳоз, маводди таълимии сабук ва одӣ ба инкишофи талаботи нав мусоидат намекунад» [68]. Бинобар ин, дар доираи супориши иҷроии машқҳои эҷодӣ ва инфиродӣ бештар зина ба зина душвортар гаштани онҳо ба назар гирифта шавад. Барои ҳамин ҳам, методист А. С. Каримова дар ин бобат чунин таъкид қардааст: «Муҳим аст, ки мундариҷаи маводди таълимӣ дар баробари дастрас будан, дар як вақт бо мушкилиҳояш фарқ кунад» [120:13].

Дар асоси гуфтаҳои боло меъёрҳои интихоби матн, аз ҷумла, матнҳои классикиро дар дарсҳои забони тоҷикӣ дар доираи ҷанбаҳои илмӣ-методӣ пешниҳод менамоем, ки, асосан, инҳоянд:

1. Чанбаи мазмунӣ:

– матн маълумоти нав дошта бошад (масалан, оид ба рӯйдодҳои таърихӣ, фарҳанги миллӣ, расму ойин, табиат, одобу ахлоқ, фарҳанги гуфтор ва ғ.);

– мухтавои матн (мазмуну мундариҷаи он) бояд барои тафсири масъалаи норавшане, ки дар матн гузошта шудааст, имкон диҳад;

– мазмуни матн набояд одамонро аз рӯйи аломатҳои динӣ, миллӣ, ҷинсият ва ғ. таъбиз намояд;

– матн набояд бо унсурҳои иттилоотӣ: истилоҳот, номҳои хос, маълумоти воқеӣ ва ададӣ пур бошад.

2. Чанбаи мантиқӣ:

– дар матн бояд талаботи мантиқ (робита ва пайдарҳамии фикр, таносуби маъниҳо, хулосаҳои мантиқӣ ва ғ.) риоя гардида бошад.

3. Чанбаи забонӣ (грамматикӣ):

– матн бояд ба талаботи қоидаву қонунҳои грамматикӣ омӯхташаванда мувофиқ бошад;

– дар доираи он луғатомӯзӣ низ дар мадди назар бошад;

4. Чанбаҳои услубӣ:

– матнҳо бояд фарогири ҳама гуна шохаҳои услубӣ (функционалӣ) бошанд;

– матн метавонад мансуб ба услуби умумӣ ва ё ба услуби ҳуди муаллиф ва ё ғӯянда иртибот дошта бошад;

– матн бояд ифодагари эҳсосоти равшан бошад;

– забони матнҳои аз услубҳои бадеӣ интихобшуда бояд навҳои санъатҳои бадеиро дар бар гиранд. Чунки чунин матнҳо воситаи муассири нутқи даҳонӣ ва хаттӣ маҳсуб меёбанд.

5. Чанбаи дидактикӣ:

– матн бояд ба амалӣ гардидани яке аз мақсадҳои дарси забони тоҷикӣ – барои санҷидани дараҷаи азҳудкунии маводди таълимӣ мусоидат намояд;

–матнҳо бояд марбут ба масъалаҳои ахлоқӣ, маънавӣ ва дигар ҷиҳатҳои муҳимми иҷтимоӣ ё шахсӣ интихоб гардида, дар хонандагон хоҳиши баён кардани андешаи худро ба миён оранд;

6. Ҷанбаи тарбиявӣ:

–матн ҷанбаи кавии тарбиявӣ дошта бошад;

–ба татбиқи ҳадафҳои маънавию ахлоқӣ ва ватандӯстии хонандагон мусоидат кунад.

Дар заминаи ҷанбаҳои илмӣ–методии матн метавон дар бораи хусусиятҳои матн ҳамчун аломат ва ё принципҳои корбурди он дар таълими забони модарӣ сухан ба миён овард ва ин маъниро метавон дар доираи асосҳо ё худ принципҳои зерин пешниҳод намуд:

1. Принципи иртиботӣ. Мувофиқи ин принцип, матн ҳамчун воҳиди асосии пешниҳоди маводди забонӣ, воситаи ташаккули малакаҳои нутқӣ ва шакли муайяни интиқоли иттилоот баррасӣ мегардад. Истифодаи принципи иртиботӣ дар таълими забони тоҷикӣ имкон медиҳад, ки хонандагон воҳидҳои забониро на ҷудоғона, балки дар робита бо вазъияти муошират, мазмун ва мақсади баён аз худ намоянд. Дар чунин раванд қобилияти интиқоби дурусти воситаҳои нутқӣ ташаккул ёфта, тафаккури мантиқӣ ва фарҳанги муоширати хонандагон инкишоф меёбад.

2. Принципи ба назар гирифтани донишҳои фарҳангии хонандагон. Дар дарсҳои забони тоҷикӣ ба ҳисоб гирифтани таҷрибаи фарҳангӣ, ҷаҳонбинӣ ва дониши қаблии хонандагон аҳаммияти муҳим дорад. Ин принцип ба омӯзгор имкон медиҳад, ки маводди таълимиро бо арзишҳои миллӣ, анъанаҳои фарҳангӣ, намунаҳои адабиёти классикӣ ва воқеияти зиндагии хонандагон пайванд диҳад. Дар натиҷа омӯзиши забон танҳо аз худ кардани қоидаҳои грамматикӣ набуда, ба ташаккули шахсияти фарҳангӣ, нутқи маънодор ва муносибати бошуурона ба забони модарӣ мусоидат мекунад.

3. Принципи ба инобат гирифтани воситаҳои образнок ва ифоданоки забон, ки хусусиятҳои грамматикӣро услубии мавзӯро муайян мекунад.

Муҳимтарин хусусияти услубҳои бадеӣ ин аст, ки дар онҳо истифодаи фаровони санъатҳои лафзӣ ва маънавӣ, аз ҷумла, ташбеҳ, истиора, муболиға, тавсиф, маҷоз, таҷнис, ташхис, сачъ, талмех, такрор ва монанди инҳо зиёда ба назар мерасанд. Аз ин рӯ, аҳаммияти қорбасти санъатҳои адабиро дар осори бадеӣ муҳаққиқон чунин иброз доштаанд: «Онҳо (санъатҳои бадеӣ – Р.М.) воситаи бебадали тасвири ҷоннок, баёни пурэхтирос, офариниши образҳои бадеӣ маҳсуб мешаванд. Аксари ин санъатҳои бадеӣ предмети тасвириро ба зайли оинаи булур равшан ва ба қаратҳои бузург қарда нишон медиҳанд» [8:34].

Тавсия мегардад, ки омӯзгор бояд дар баробари қор бо матнҳо аз адабиёти муосири тоҷик ҳамчун илова аз мероси суҳанварони классик интиҳоб ва истифода намоянд. Ин усул дар дарсҳои робитаи ду давраи таърихи забони адабии тоҷик – классикӣ ва муосир таъмин қарда, самаранокии дарсҳои забони тоҷикӣ дар доираи ҷанбаҳои ғоявию бадеии порчаҳои пурмазмун ва дилангези мероси суҳангустарони бузург низ афзун мегардад. Таълими синтаксис дар асоси порчаҳои манзум дар дарсҳои забони тоҷикӣ тахминан бист фоизи машқҳои китобҳои дарсии синфҳои 5-9-умро фаро мегирад, ки истифодаашон дар таълими забони тоҷикӣ яке аз масоили ҳалталаб дар ин раванд маҳсуб меёбад. Мутаассифона, аснои иҷрои машқҳо аз осори классикон омӯзгорон танҳо бо муайян қардани ҳодисаҳои забонии он иктифо менамоянду ҳалос. Аммо зарур аст, ки ҳар омӯзгор, агар хоҳад, ки шогирдонашро аз асолату фасоҳати забони модарӣ бархурдор қардонад, бояд таълими забони тоҷикиро тавҷам бо маънишиносӣ ҳам ба роҳ монад. Дар аснои шарҳу тавзеҳи қавоиди грамматикӣ ва рӯнамо қардани порчаҳои манзум аз осори ниёгон, ки дар китобҳои дарсӣ пешниҳод шудаанд, ўро лозим аст, ки ба шарҳи маънӣ ва вожаҳои барои хонандагон душворфаҳм низ рӯ оварад.

Аз бар қардани матнҳои манзум барои ҳар фард барои хонандагон арзиши маҳсус дорад. Он барои сайқал додани зеҳни хонандагон муфид аст. Тавассути азбаркунии матнҳои манзум хотираи хонандагон қавӣ мегардад ва

онҳо (хонандагон) дар вақтҳои зарурӣ аз онҳо истифода мебаранд. Яъне, порчаҳои манзум дар нутқи шифоҳиву хаттии хонандагон ба ҳайси санад ба хотир гирифта мешаванд, минбаъд дар инкишофи нутқи шифоҳиву хаттии онҳо, ҳамчун манбаъҳои захиравӣ, аҳаммияти махсус ва нақши хотирмондоранд. Барои ин, шинос намудани хонандагон бо намунаҳои беҳтарини осори манзуми суханварон, алалхусус, классикон ҳамеша ба манфиати кор аст. Ба ақидаи М. Ҳабибуллоева: «Дар адабиёти тоҷику-форс шеър мартабаи волотаринро дорост ва ягона равзана, даричаест музайяну мунаққаш, ки тавассути он офарандагони сухан хонандаро ба олами беҳудуди адаб ошно месозанд». [97:6].

Методистон низ бар онанд, ки «забондониро ба шогирдон тавассути санъати шеърӣ омӯзонидан лозим аст. Шиносоӣ бо шеър на танҳо захираи луғавии хонандагонро ғанӣ мегардонад, балки онҳоро аз муҳити яқрангӣ, такрори бемавқеъ, суханҳои хушк раҳо мекунад» [91: 5].

Гузашта аз ин, мавзунияту ҷаззобият, оҳангноки ва фасоҳату балоғати осори манзум наметавонад касеро бетараф гузорад. Аз ин рӯ, омӯзгори хушсалиқаву боистеъдодро зарур аст, ки ин ҳама фасоҳату балоғати каломии мавзунро дар назари шогирдон ҷилвагар намуда тавонад. Ба қавли Ардамеҳр: «Офият ва азамат, мустақбал ва абадияти миллат қабл аз ҳама бастаи он аст, ки таълиму тадриси забону адабиёт дар дабистонҳо – ин қўраҳои ҳамешагии миллатгудозӣ ва миллатсозӣ чӣ навъ сураат мегирад» [139:170].

Сатҳи саводнокӣ ва маданияти сухани шахс яке аз нишонаҳои салоҳиятнокӣ буда, аз тарзи баёнаш муайян мегардад. М.Шакурӣ қайд менамоянд, ки «ба вучуд овардани ҷомеае, ки аз чехраи инсонии он нури маънавият меборад, аз саводи баланд ва хушсаводӣ шуруъ мешавад, ки низ бо аз худ кардани адабиёти классикии форсӣ-тоҷикӣ даст хоҳад дод. Агар хушсаводии маънавий дар ҷомеа реша давонад, бесаводон низ аз он бебаҳра нахоҳанд монд, тамоми ҷомеа нур хоҳад гирифт» [112,58].

Барои ба натиҷаҳои дилхоҳ ноил гардидан зарур аст, ки омӯзгор пайваста аз болои худ кор кунад, ҳамеша ба дарсҳо омодагии ҳаматарафа

дошта бошад, зеро маҳз «муаллим шогирдони худро зина ба зина ба шоҳроҳи маърифат пеш мебарад, шеърхонии онҳоро такмил медиҳад, чавҳари сухангустариашонро суфта карда, маданияти нутқро баланд мебардорад». [97:11].

Бояд таъкид намуд, ки нахустин қадам асноӣ таҳлили порчаҳои манзум дар дарси забони тоҷикӣ қироати ифоданок ва андаке орому бешитоби он мебошад. Дар ҳолати зарурат ду-се маротиба қироат кардани матнҳои шеърӣ барои дарки саҳеҳи мазмуни он мусоид аст. Ба ҷуз ин, барои идроки афкори мақсади шоир такроран ва ҳатман оҳиста хондани шеър барои он зарурат дорад, ки дар раванди он хонандагон ҳам дар худ маҳорати мутолиаи бошууронаро ташаккул медиҳад. Дар раванди чунин хониш малакаи шеърхонӣ ва фаҳмиши мазмуни он дар хонандагон ташаккул меёбад.

Азхудкунии порчаҳои манзум назар ба матнҳои мансур мушкилоти хосро дорост ва мо чунин мепиндорем, ки иҷрои талаботи зерин маърифати шеърро барои шогирдон осон менамояд:

- а) қироати ифоданоки порчаҳои манзум;
- б) тафсири вожаҳои ба хонандагон ношинос;
- в) муайян кардани санъатҳои бадеӣ ва шарҳи онҳо;
- г) тафсир ва маъникушоӣ;
- д) муайян кардани хусусиятҳои забони назм (вазни шеър, қофия ва радиф).

Ба алоқамандони соҳа маълум аст, ки матни бадеӣ, агар дар қолаби назм таҳия шуда бошад, хусусияти наҳвӣ муайянро ҳам доро аст. Дар таълифи шеър чун дар наср қоидаҳои маъмули ҷумласозӣ риоя карда намешавад. Аъзои ҷумла дар шеър метавонад, вобаста ба талаботи вазну қофия ва дигар ҳолатҳои таълиф мавқеъ ва ё ҷойи худро дигар кунанд, ба қисматҳо ҷудо ва ғоҳе ихтисор шаванд ва ғайра. Аз ин лиҳоз, маҳз таҳлили пайваستاи порчаҳои манзум дар дарсҳои забони тоҷикӣ имкон медиҳад, ки шогирдон аз қолабҳои гуногуни наҳвӣ осори манзум оғаҳӣ пайдо кунанд. Ин амал дар ниҳоди онҳо оид ба маърифати шеър заминаҳои қавӣ мегузорад,

вагарна ноогоҳии онҳо (хонандагон) аз чунин хусусияти матни манзум барояшон ба дарки матлаби шоирон монеаҳо эҷод мекунад. Масалан, дар китоби дарсии синфи 9-ум зимни такрори мавзуи «Чумлаи чидаъзо ва воҳидҳои хулосакунанда дар он» [93:18] дар қатори чумлаҳо аз асарҳои бадеии адибони муосир ҳамагӣ як байт аз Ҷалолуддини Балхӣ оварда шудааст:

«Илму молу мансабу чоҳу қирон

Фитна орад бар кафи бадгавҳарон» [93:18].

Аснои иҷрои шари машқ, ки аз чумлаҳои додашуда «мубтадо ва хабари чидаро ёфта, сабаби гузошта шудани ин ё он аломати китобати байни онҳоро фаҳмонед» [93:18] талаб карда мешавад, омӯзгорро зарур аст, ки дар навбати аввал, ба маънӣ ва муҳтавои байти мазкур диққати махсус зоҳир намояд. Зеро муҳтавои чумлаҳои дигар («Иди якуми май - иди меҳнат, иди баҳори бахт, иди саодати одамизод. (А.Ш.). Маркаб метарсид, гӯшҳояшро хобонда, гашташро суст мекард (С.Т.). Дарахтҳо, хонаҳои баланду паст, заминҳои кишт, пастию баландиҳо—ҳама ба назар метофтанд (Ҷ.И.). Фирӯза, Шамсия, Оймуллои Танбӯр ва Муҳаррами Гарч низ гӯё симоҳои зиндаанд (Ф.М.)»)[93:18], ба назари мо, ба шарҳу маънидод эҳтиёҷ надоранд. Аммо қимати байти фавқуззикрро, ки шомили маънии баланди тарбиявӣ ва дорои вожаҳои тоза (чоҳу қирон, фитна, бадгавҳарон) аст, нодида гирифта, танҳо бо муайян кардани аъзоҳои чидаи он иктифо кардан камоли беътиборист. Аз ин рӯ, омӯзгор бояд талаботи муносибати салоҳиятнокӣ ба таълими мадди назар гирифта, аз фурсати дастдода моҳирона истифода барад. Асолату зебоии забони назми классикӣ, маъниофарӣ, ҳунари шоир ва ғояи тарбиявӣ байти мазкур ва амсоли инҳоро намоиш диҳад, то дар зиндагӣ барои шогирдон роҳнамо гарданд.

Мебояд афзуд, ки зинаи дуҷуми фаҳмидани маънову муҳтавои осори манзум ва маърифати бадеии он ба наср баргардонидани он аст. Яъне ҳангоми таҳлили сарфиву наҳвии байтҳои адибони классик мувофиқи

маслиҳати мутахассисони варзида он абёт бояд ба наср баргардонида шавад ва сипас, таҳлил гардад. Ин амал аз ду ҷиҳат аҳаммият дорад: якум, хонандагон қолаби наҳвии баёни андешаи муаллифро хубтар мефаҳманд; дуюм, мазмуни байт ва мақсади гӯяндаро ба осонӣ дарк мекунанд. Муҳаққиқи шаҳир Абдулманнони Насриддин доир ба масоили заминаҳои асосии пайдоиши шарҳнависӣ, мактабу ҷараёнҳои шарҳу тафсири китобҳои нафисаи форсӣ-тоҷикӣ, роҳу усулҳои классикии баёни маонӣ ва шинохти асли матлабҳо пажӯҳишоти судманде анҷом дода, се роҳи кашфи маънӣ аз шеърӣ пурмуҳтавои классикиро ибраз доштааст:

- «1. Аниқ донишмандони маъноӣ калимаю ибораҳо, қатъи назар аз он ки маъноӣ асли аст ё ба маҷоз баён шудааст. Агар андаке шубҳа дар маъноӣ калима пайдо шавад, ҳатман ба луғатномаҳои бозғамӣ муроҷиат бояд кард. То маъно ва тобишҳои ҳамаи калимаҳо дар байт ё қитъаи мансур маълум нагардад, дар шарҳу баёни матлаби суҳанвар иқдом набояд кард.
2. Қабл аз баёни маъно бояд байтро ба наср баргардонем, яъне насри он байти навишта ё дар фикри мо ҳосил шавад. Ба наср овардани байт гиреҳи мушкилотро боз хоҳад кард.
3. Аммо, агар маънишиноси хушманд асли матлабро донишманд хоҳад, бояд баъди ба наср овардан омили аслии пайдоиши он маъноро ҷустуҷӯ намояд, ки аз ин ҷиҳати савуми маънишиносӣ ба зухур мерасад... » [68:211].

Аз муҳаққиқони рус В. Я. Стоюнин чунин маслиҳат медиҳад: «Бо мақсади ҳифзи хусусиятҳои бадеӣ ва эҳсоси зебоипарастӣ порчаҳои манзумро ба наср баргардонидан ва аз рӯи он анҷом додани машқҳои грамматикӣ мумкин нест; бо шарҳу тафсири калимаю ифодаҳои душворфаҳм бояд иктифо намуд» [87:121]. Аммо мо чунин меҳисобем, ки тафсир дар шакли асл ё баъди табдили порчаи шеърӣ ба наср ба салоҳияти омӯзгор низ вобаста аст. Баъзе аз осори манзуми шуарои классик, ки хеле содаву фаҳмо баён гашта, мавқеи аъзоҳои ҷумла низ нигоҳ дошта шудааст, эҳтиёҷ ба шарҳи маъно ва

ба наср баргардонидан надоранд. Масалан, дар байти зерини Абдурраҳмони Чомӣ:

Мағрур машав ба мол чун беҳабарон,
Зеро ки бувад мол чу абри гузарон [203:211].

Дар ҳолати баръакс бо ифодаи байт дар қолаби ҷумлаи фасеҳ на танҳо дониши грамматикӣ хонандагон қавӣ, инчунин завқи бадеиву маънифаҳми онҳо низ бештар рушд меёбад. Мушкил дар он аст, ки бо иҷрои кори чандзинагӣ дар матн, сохтори грамматикӣ ва забонӣ, аҳаммияти бадеӣ ва асолати шеър набояд гум шавад. Бо муқоисаи назму наср ва хусусиятҳоеро, ки танҳо ба назм хос аст, муайян намуда, ба чунин натиҷа бояд расид, ки хонандагон аз хазинаи суҳаншиносӣ ниёкони хештан дурдонаҳое ба каф оранд ва бардошти маънавӣ ҳосил кунанд. Аз ин лиҳоз, омӯзгорон муваззаф ҳастанд, ки шогирдони худро аз ин ганҷи боарзиш шодоб намоянд. Дар ин бобат мақсад ва ё матлаби мо бар он асос аст, ки матн, ҳамчун маводди дидактикӣ, дар баробари инъикос намудани ҳодисаи забонӣ, дорои ҷанбаҳои тарбиявӣ ҳам бошад. Педагоги рус Болдирев Н.И. дар асари худ «Методикаи корҳои тарбиявӣ дар мактаб» ба ин масъала таваҷҷуҳ намуда, таъкид мекунад: «Таълимро танҳо дар доираи дарс ва тарбияро танҳо бо ҷорабиниҳои берун аз дарс маҳдуд кардан дуруст нест. Дар дарсҳо масъалаҳои таълимӣ ва тарбиявӣ баробар ҳал карда мешаванд» [28:36].

Тарбия ва таълим бо ҳам робита ва вобастагии зич доранд ва таълим воситаи муҳимми тарбия маҳсуб меёбад, аммо тарбия шартӣ зарурии баландшавии сифати таълим мебошад. Дар Консепсияи миллии тарбия низ таъкид гардидааст: «Тарбия аз рӯйи мақсаду вазифа ва мазмуну мундариҷа нисбат ба таълим муқаддамтару васеътар аст» [2]. Дар раванди таълим бояд мазмуни маводди таълимӣ ба тарбияи ахлоқиву маънавии хонандагон нигаронида шуда, донишҳои дар раванди он ҳосилшуда асоси ташаккули ҷаҳонбинӣ ва инкишофи зеҳнии хонандагон гардад.

Хулоса, дар ҷараёни таълими ҷанми забони тоҷикӣ нуктаи муҳим он аст, ки коркарди осори манзум ҳам аз лиҳози забоншиносӣ ва ҳам таҳлили

маъноӣ сурат гирад. Бартарияти ин усул дар он ифода меёбад, ки хонанда ба гидроки фикру хиссиёти дар шеър ифодаёфта завқу хоҳиш пайдо намуда, шеърро ҳифз ҳам мекунад. Омӯзгор низ имкон пайдо месозад, ки андешаҳои ба миён омадаро чамбаст намуда, хонандагонро ба самти зарурӣ равона созад, ба асосҳои таҳлили забоншиносӣ шинос ва одат кунанд, то ки ба шарофати чунин амалҳо хонандагон тавонанд, мафҳумҳои мураккаби назариявиро нисбатан осон ва табиӣ дарк кунанд.

Дар натиҷаи корбасти усулҳои пешниҳодшуда дар чараёни ҳар дарс хонандагон вижагиҳои шеъри алоҳидаро пурратар ва муфассалтар фаҳмида, тавзеҳ медиҳанд, нутқашон дар ин раванд ташаккул меёбад, малакаи хониш, махсусан, хониши бошуурона инкишоф меёбад. Ба таври маҷозӣ «бо як тир чанд нишон мезанад», яъне ҳам масоили забоншиносӣ ба шогирдон муаррифӣ карда шавад ва низ дар ин раванд нутқи мурағаб рушд дода шавад.

Зарур аст, ки масоили забон бояд ва ҳамеша дар раванди таълими забони тоҷикӣ дар доираи маводди адабиёти пурғановати классикон сурат бигирад. Ҳамгиро намудани таълими ин ду фанни меҳварии муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ зарурати беҳадро тақозо мекунад, ки мақсади ниҳии таҳқиқоти мо низ ба ҳамин нукта нигаронида шудааст. Зарур аст, ки дар ин бобат суханони муҳаққиқ Ардамеҳр (Фотех Абдулло) - ро ин ҷо таъкид созем: «Ҷойиз нест, ки миёни дарсҳои забону адабиёт сарҳад ва марзбонҳо гузорем, ки марзро вайрон накунам, чаро ки ҳадафи ниҳии ин ду тарбияи инсонест, фарҳефтаю варзида, таъдиди инсонест зиндадори машъали маърифат ва маданият, нафосат ва насафат [139:175].

Дар раванди таълими забони тоҷикӣ дар синфҳои 8-9 бобати шарҳи маводди назариявии забони тоҷикӣ давра ба давра истифода кардан аз порчаҳои манзум барои баланд бардоштани сатҳи маърифативу ахлоқии хонандагон яке аз усулҳои дар таҷриба санҷидашуда махсуб ёфта, дар ин раванд фаъолиятҳои зерин низ дар мадди назаранд:

- а) нутқи хонандагонро бо калимаю ибораҳои нав ғанӣ мегардонад;

б) имлои вожаву ибораҳоеро, ки бидуни андеша қаблан нодуруст истифода мекарданд, шууроно аз худ мекардагӣ мешаванд;

в) дар бораи мазмуни маводди қироаткардашон амиқ андешаронӣ карда метавонистагӣ мешаванд;

г) ба хонандагон дар фаҳмидани сохти грамматикӣ осори классикон ёрӣ мерасонад.

Мо метавонем, хулосаи боз ҳам амиқтари ҷамъбастанандаи ин ҳар се нуктаро дар доираи гуфтаҳои профессор Д. Хоҷаев пеши назар орем, ки фармудааст: «Забони назм аз калима ва таркибҳои латиф, ширин, ки бо ҳиссиёту ҳаяҷон, шодӣ ва лаззат омезиш ёфтааст, ба олами ботинии инсон донаҳои наққорӣ мепарварад. Шоир дар ин жанр калимаҳои дурушт, ноҳамвор, алфози хушк ва носуфтаро қор намефармояд. Калимотеро бармечинад, ки дорой салосату балоғат, ширин, латиф ва раво н бошанд. [91:5]

Баробари ба завқу зеҳни хонанда расонидани ин ҳама муҳассаноти осори манзум рисолати бузурги омӯзгори фанни забони модарӣ, ки забон омӯзонидан, инкишоф додани нутқ, тарбияи насли суҳанвару суҳансанҷ ва хушахлоқ аст, иҷро хоҳад шуд. Ҳамин тавр, мо бояд «бо намунаи ҷумлаву матнҳои олий, насру назми пуртароват дар ниҳоди хонандагони насли соҳибистиклол аз аввал шираву шарбати суҳан, лаззати маънӣ ба вучуд орем» (168:15), ки, бешак, ин вазифаи дарси забони тоҷикӣ ва омӯзгори ҳамин фан аст.

Аз ин лиҳоз, омӯзгорони фанни забони тоҷикиро зарур аст, ки дар доираи китобҳои дарсӣ маҳдуд нашуда, намунаҳоро аз ашъори чеҳраҳои мондагори адабиёти тоҷику форс бештар мавриди таҳлилу омӯзиш қарор диҳад, то ҳам дар забон омӯзиви забондонии шогирдон саҳми бориз гузораду ҳам ҳусни дарсро афзояд.

«Маъмулан маводди асосӣ ва муҳимми таълимро порча ва матнҳои насрӣ ташкил медиҳанд. Ҳақиқати ҳол дар он аст, ки дар наср бештари ҷузъиёти забон чи аз ҷиҳати луғавӣ, чи аз ҷиҳати дастурӣ муҳайё аст ва

забономӯз ба чашм мебинад ва ба ақли расо мефаҳмад. Дар назм низ хусусиятҳои муҳимтарини забони тоҷикӣ маҳфузанд ва дар натиҷаи бо шеър саруқор доштан ба он хусусиятҳо амиқтар сарфаҳм рафта шароити мусоид фароҳам мегардад. Азбаски назм оҳангу мавзуният дорад, диққати забонашонро бештар ҷалб мекунад ва шавқу завқи забондонии ононро афзун мегардонад» [139:119].

Аз ин лиҳоз, истифодаи панду андарзҳо аз суҳанварони асримиёнагӣ, ки бештар дар шакли назм таълиф гардидаанд, дар дарсҳои забони тоҷикӣ ҳамчун маводди хуби дидактикии хидмат менамоянд.

Матни дар ҷараёни дарс баррасишаванда ҳар кадом чун як асари намунавии бадеӣ бошад, то барои азхудкунии маводди забонӣ ҳам мусоидат намояд. Ба ифодаи дигар, ҳар як матни истифодашуда тибқи татбиқи меъёрҳои дар ҷавб таъкидшуда бояд аз ҷиҳати мазмун ниҳоят баланд бошад, шавқи маърифатии хонандагонро бедор созад ва ба хусусиятҳои синнусолии онҳо низ мувофиқ бошад.

Бояд тазаккур дод, ки риояи меъёрҳои зикргардидаи интихоби матн, тибқи боварии мо, метавонад, калиди кушоишҳои қори бомуваффақияти омӯзгор дар рушди салоҳиятҳои забонӣ, маърифатӣ ва иртиботии хонандагон гардад. Илова бар ин, маводди тибқи талабот интихобшуда мутаносибан ба инкишофи ҳамаҷонибаи маданияту маърифатии хонандагон (ахлоқӣ, зеҳнӣ, эстетикӣ ва тарбиявӣ) шартӣ зарурӣ ба шумор рафта, дар раванди таҳлили он ҳар як талаба иштирокчии фаъол ҳам мегардад. Ба вучуд овардани муҳити фаъолияти якҷоя ва эҷодии муаллим ва талаба дар дарсҳои забони тоҷикӣ шавқу ҳаваси мактаббачагонро ба қорқарди матн, ба омӯзиши осори классикон бедор мекунад.

Хонандае, ки ҳисси забондонӣ ва ҳисси интуитивӣ (ё худ беихтиёрон)-и системаи забонро дар худ инкишоф медиҳад, на танҳо зимни тақлид ба намунаҳо, балки дар натиҷаи худомӯзӣ маҳорати муоширатии худро ҳам тақмил медиҳад. Гуфтаи ҷойиз аст, ки нутқи зебо ва мураббаъ насиби шахсе мегардад, ки дар руҳияи нутқи намунавӣ тарбия ёфта, малақаҳои гуфторро ба

даст оварда бошад. Тибқи ин маънӣ, малакаи нутқ, доираи васеи имкониятҳои шахсӣ аст, ки дар нутқи ӯ ифодаҳои гуфториву навишторӣ аз кабили талаффузи дуруст, интиҳоб ва алоқаи калимаҳо дар ҷумла ва тарзи баҳампайвандии ҷумлаҳо дар раванди баёни фикр ташаккул ёфтааст ва ин тибқи талаботи зерин сурат хоҳад гирифт:

- Нақли пайдарпай ва мурағтаби мазмуни матни хондашуда;
- дарки ғоя ва мақсади асосии нависанда дар асари бадеӣ;
- шарҳу таҳлили маъноҳои калимаҳои сермаъно дар заминаи матн;
- шарҳу тафсири мазмуни порчаҳои манзум;
- ба наср баргардонидани шеър;
- шарҳи вожаҳои душворфаҳм.

Албатта, риояи иҷрои ин ҳама амалҳо касро ба фикр кардан, таҳлил кардан, баҳо додан ва хулоса намудан водор месозанд. Роҳи беҳтарини инкишофи нутқи шахс ба нақл кардани маводди қироатшуда иртибот дорад. Нақл аз воситаҳои баёни сюжети асарҳои бадеӣ буда, аз номи шахси яқум баррасӣ мешавад. Тавассути ин тарзи баён нависанда (ва ё хонанда) оид ба воқеаҳо, рӯзгори кас, саргузашт ва дидаю шунидаи худ хабар медиҳад. Нақл яке аз воситаҳои инкишофдиҳии нутқи алоқаманд маҳсуб ёфта, барои ташаккули малакаҳои нутқи шахс нақши муҳим мебозад.

Нақл метавонад, мазмунан гуногун бошад: таҳти мафҳумҳои он баёни ҳикояҳои гуногун, тасвири манзара, шарҳи ҳодисаҳои табиат, шарҳи шароити меҳнат дар ҷорабиниҳои сиёсӣ, муҳокимаи мақолаҳои публицистӣ ва ғайра дар мадди назаранд. Набояд фаромӯш кард, ки нутқи ҳар шахс яке аз нишондиҳандаҳои муҳимми мавқеи умумии маданият ва савияи донишу забондонии ӯ мебошад. Барои то чӣ андоза дурусту саҳеҳ будани фикрамонро дарк кардан, қолабҳои беҳтарини ҷумласозиро пайдо намудан ва аз баёни ноогоҳона парҳез кардан ҳар кадоми мо бояд пайрави устодони сухану нуқоти дилпазири осори адабии классикон бошем.

Адабиётшиноси маъруф, академик М.Шукуров таъкид намудааст: «Зебоиву равонӣ, тавоноӣ ва матонати забони адабиёту илми классикӣ бояд

хамеша намунаи ибрати мо бошад ва чустучӯҳои нави замони мо ба он така кунанд. Робитаи мо бо забони халқ ва адабиёти классикӣ ҳар чӣ бештар бошад, пояҳои халқии забони адабии имрӯза ба ҳамон андоза устувор хоҳад буд. Яке аз манбаъҳои асосии иқтидори имрӯзаи забони адабӣ иқтидори дирӯзии он аст» [112:22].

Бо така ба гуфтаҳои мунаққиди мазкур таъкид мекунем, ки дар ҷодаи забондонӣ ду чизро аз ҳамдигар бояд фарқ кард: дуруст сухан кардан ва зебо гап задан. Омӯхтани зебо сухан кардан вазифаи грамматика нест, балки вай дуруст гап заданро меомӯзад, аммо ёд гирифтани каломии зебо ба уҳдаи услубшиносӣ ё фанни хусни баён аст. Аз ин лиҳоз, дуруст гап заданро наомӯхта наметавон зебо гуфтанро аз худ кард. Аз ин рӯ, омӯхтани грамматика зарурати маҳзро доро буда, баъдан, аз маданияти баланди кас, чи дар гуфтор ва чи дар навиштан гувоҳӣ медиҳад.

Бузургтарин шоирон ва мутафаккирони давраҳои гуногун, ки имрӯз бо осори гаронбаҳояшон маъруфу маълуманд, забондону зебогуфтор буданд, ки дар офаридани асарҳои бузургманиш комёб гардидаанд. Аз ин лиҳоз, омӯзгорони фанни забони тоҷикиро лозим меояд, ки порчаҳои беҳтарини осори он устодони суханро барои муаррифӣ намудани қонуну қоидаҳои синтаксиси забони тоҷикӣ интихоб намуда, ҷанбаи тарбиявии дарсҳои худро тақвият бахшанд. Мисолҳо, порчаҳо ва ҷумлаҳоеро интихоб кунанд, ки мазмунашон хонандагонро дар руҳияи ватанпарвариву инсондӯстӣ, дӯстиву рафоқат, меҳру муҳаббат, сулҳдӯстиву ҳамзистӣ, дӯст доштани ҳаёт, ба қадри зиндагӣ ва ба қадри якдигар расидан, зебопараст будан, табиатро ҳифз кардан ва амсоли инҳо ҳидоят намоянд.

Ба мутахассисони ҳамаи соҳаҳои таълиму тарбия маълум аст, ки таҳсилот на танҳо дониш, малака ва маҳорати инсон, балки сифатҳои маънавӣ ва афзалиятҳои ҷаҳонбинию ахлоқии ӯро низ муайян менамояд. Мувофиқати комили дониш бо сифатҳои шахсии инсон дар раванди таълиму тарбия омили муҳим ба шумор меравад. Мебояд афзуд, ки бояд муаллим дар

фаъолияти таълимии худ дорои ангезаҳои мусбат бошад, ки тавассути онҳо хонандагонро ба фаъолияти мустақил ва эҷодӣ ҳидоят намояд.

Муносибати масъулиятшиносонаи ӯ барои он зарурат дорад, ки ба ҳалли масъалаҳои гуногуни зимни омӯзиши синтаксис бамиёномада ва барои сарфакорона ва оқилона истифода бурдани вақт дар ҷараёни дарс барояш имконияти хуб фароҳам оварад. Он масъалаҳоеро, ки хонандагон дар дарсҳои қаблӣ омӯхтаанд, ба назар гирифта, онҳоро ба зинаи нави азҳудкунии мавод омода намояд.

Инкишофи қобилияти эҷодии хонандагон имрӯз барои тамоми макотиб яке аз мақсадҳои асосии ҳамаи омӯзгорон маҳсуб меёбад: баҳусус дар ҷодаи инкишоф додани нутқи мураттаби онҳо. Пеш аз ҳама, дар ин ҷода ба он бояд муваффақ шуд, ки хонандагони синфҳои ҳаштуму нухум дар таълифи ҳамаи ҳелҳои ҷумлаҳо маҳорату малака дошта бошанд. Онҳоро зарур аст, ки ғайр аз дастрасӣ ба сохтори ҷумлаҳо, ки аз синфҳои ибтидоӣ омӯхтаанд, бояд бо дигар навъи ҷумлаҳо низ саруқор гирифта тавонанд. Агар дар раванди таълим зарбулмасалу мақол, панду андарз ё байтҳои пурҳикмат таҳлил шаванд, ба ҷалби диққати хонандагон ва ғановати нутқи онҳо низ мусоидат мекунад ва ин ҳама нутқи хонандагонро бо сохторҳои гуногуни забон рушд бахшида, боиси пуробурангии нутқашон низ мегардад.

Ҳамин тариқ, дар раванди таълими синтаксис дар синфҳои 8-9 аз ҳама бештар ба хонандагон пешниҳод намудани иҷрои машқҳои эҷодӣ барои рушди тафаккур ва нутқи хаттиву шифоҳии ба ном мураттаби онҳо нақши муҳимро доро мебошад. Ба ҷуз ин, қор бо матн барои пурратар ва амиқтар дарк кардани масоили назариявии забон мусоидат карда ва дар ин раванд бо арзёбии қавоиди забон ба ноил гардидан ба рушди нутқи мураттаби муҳасиллин ҳам мебошанд. Матнҳои баргузида аз осори классикон дар синфҳои 8-9 имкон медиҳад, ки диққати хонандагон дар баробари дарки мавзӯи асосии дарс, ҳамчунин, ба мазмуни баланди мисолҳои интиҳобшуда ҳам ҷалб карда шавад.

Хулосаи боби якум

Аз баррасии масъалаи «Асосҳои лингводидактики истифодаи осори классикон дар дарсҳои забони тоҷикӣ (синфҳои VIII-IX) ва мавқеи он дар инкишофи нутқи мурағабӣ хонандагон» ба натиҷаҳои зерин расидем:

1. Инкишофи нутқи мурағабӣ хонандагон яке аз масъалаҳои муҳим дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ махсус ёфта, дар раванди таълими тамоми ҷанбаҳо дар маркази диққат ва фаъолияти кулли омӯзгорон қарор дорад.
2. Инкишофи нутқи мурағабӣ хонандагон дар ҷараёни дарсҳои ҷанбаи забони тоҷикӣ, махсусан, таълими синтаксиси забони тоҷикӣ самаранок бештар мебошад. Дар омӯзиши қисмати наҳв истифода қарор аз осори бадеии пуробурағабӣ суҳанварони классикии тоҷику-форс ба рушди фарғабӣ нутқи хонандагон мусоидат мекунад. Аммо маълум гардид, ки дар китобҳои дарсии «Забони тоҷикӣ»-и синфҳои 8 ва 9 теъдоди матнҳо аз асарҳои бадеии классикон барои иҷрои машқҳо ҳамагӣ аз 13 то 20 ғоизро ташкил медиҳаду бас.
3. Таҳлили матнҳо аз осори классикон дар се ҷанба таъсиригузор аст: баррасии масоили наҳв; инкишофи нутқи мурағабӣ хонандагон; парваришу тарбияи хонандагон: инсондӯстӣ, зебоипарастӣ, ахлоқи наку, маданияти баланд, худшиносӣ худогоҳӣ ва монанди инҳо.
4. Яке аз омилҳои муҳими инкишоф додани нутқи шифоҳӣ хониши ифоданок (бадеӣ) ва ҳифзи порчаҳои манзуму мансур ба шумор меравад. Дар раванди ин фаъолият толибилмон ибораву ҷумлаҳои зебову пурмаъно, образнок ва маҳорати бадеии нависандаро ба хубӣ эҳсос менамоянд.

Масалан, С. Шербоев матнро воқитаи муҳими робитаи ҷанбаҳо дар дарсҳои забони тоҷикӣ ҳисобида, қайд қардааст: «Матнҳо тавре бояд мавриди истифода қарор гиранд, ки дар ҳар дарс алоқамандии ҷанбаи забони тоҷикӣ бо ҷанбаҳои дигар қомилан эҳсос шавад ва дар дили шогирдон муҳаббати забондонӣ ғузун гардад» [179:23].

БОБИ 2. ТАШКИЛИ КОРҲОИ МЕТОДӢ ДОИР БА ИНКИШОФИ НУТҚИ МУРАТТАБИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ 8 - 9 ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМИ СИНТАКСИСИ ҶУМЛАҲОИ СОДА ВА МУРАККАБ

2.1. Истифодаи осори ибратомӯзи классикон дар дарсҳои забони тоҷикӣ дар раванди таълими синтаксиси ҷумлаҳои сода

Дар китобҳои дарсии адабиёти тоҷик ба омӯзиши осори классикон ҳанӯз аз зинаҳои аввали таълиму тарбия эътибор дода мешавад, ки ин бозгӯӣ имконоти густирандаи маърифатӣ ва тарбиявӣ он мебошад. Аҳамияти омӯзиши осори классиконро олимону методистони маъруф таъкид намуда, бо далелҳо зарурати чунин матлабро дар раванди таълими забони тоҷикӣ низ таъкид кардаанд. Роҳҳои самараноки омӯзонидани забонро ҷустуҷӯ намуда, методисти шинохтаи рус Г.П.Соколова ба чунин хулоса омадааст: «Мутмаином, ки танҳо классика, танҳо ҳамон намунаҳои нутқи бадеӣ, ки ба хонандагон шахомати забони модарино намоиш медиҳанд, ба забонмӯзӣ мадад расонида метавонад» [169:9].

Мо низ бар онем, ки дар дарсҳои забони тоҷикии синфҳои 8-9 ба роҳ мондани кор аз рӯи матнҳои осори классикон хонандагонро бо имконоти услубӣ ва наҳвӣ забони модарино ошно сохта, ҳамзамон барои ғановати захираи луғавӣ, ташаккули фарҳанги нутқ, рушди салоҳиятҳои забониву коммуникативӣ мусоидат менамояд. Корбасти фаровони осори пандомези классикони форсу тоҷик дар дарсҳои забони тоҷикӣ боз аз он ҷиҳат муҳим аст, ки ин наҳви матнҳо беҳтарин маводди дидактикӣ маҳсуб меёбанд. Аз ин лиҳоз, таҳқиқоти ҳозир ба масъалаи инкишофи нутқи мурааттаби хонандагон зимни омӯзиши синтаксис дар синфҳои 8-9 дар заминаи ашъори ҳикматомези классикон ва дар заминаи маводди китобҳои дарсии адабиёти тоҷик бахшида шудааст.

Таълими алоқамандонаи фанни забон ва адабиёти тоҷикро Абдуманнони Насриддин чунини таъкид намудааст: «Дарсҳои забон бояд ҷойи холии дарси адабиётро пур намояд ва ин холигиро мо дар таълими

фасоҳату балоғат ва матонату салосати калом мебинем» [161:83]. Муаллифи китоби дарсии фанни «Забони тоҷикӣ» дар синфи IX Д. Хоҷаев ҳамгирии фанҳои мазкурро дар омӯзиши қисмати наҳв муҳимтар мешуморад: «Дар илми забон як баҳше, ки маҳз барои таъмини ҳамин салосату фасоҳати забон равона мебошад, илми наҳв аст» [91:167].

Таъкид бояд намуд, ки дар китобҳои дарсии забони тоҷикӣ (манзури мо синфҳои 8-9) намунаҳо аз осори адибони классик, ки ба таълими мавзӯҳо мувофиқанд, оварда шудаанд. Аммо теъдоди машқҳо аз осори мондагори классикон, баҳусус, порчаву абёти пандуандарзӣ дар муқоиса аз намунаҳои осори адибони муосир кам мебошад. Фаровонии санъатҳои лафзӣ ва маънавӣ, вожаҳои муассиру дилнишин ва андарзҳои судманд дар адабиёти классикӣ водор месозад, ки дар ин масъала таносуб барқарор гардад, зеро вазифаи дарси забони тоҷикӣ ва омӯзгорон «хусни забони тоҷикиро, имконоту боигарии онро нишон додан» [91:167].

Бино ба таъкиди профессор Абдуманони Насриддинов низ, «сайқал додани хирад, тарбияи тафаккури бадеӣ ва ба ин васила роҳ ёфтани ба камолоти ақлию маънавӣ» [161:161]-и хонандагон рост меояд. Аммо муаллифони китобҳои дарсии забони тоҷикӣ на ҳамеша ин ҷиҳати масъаларо ба инобат гирифтаанд. Масалан, дар китоби дарсии «Забони тоҷикӣ» барои хонандагони синфҳои 8-ум (соли нашр 2020) дар саҳифаҳои 62, 65 ва 79 чунин ҷумлаҳо дарҷ гаштааст: «Имшаб дугонаҳо ба театр рафтанд», «Занҷир суханони ӯро шунид», «Иброҳим аз телевизор филм тамошо кард», «Ошпаз пиёз реза кард», «Субҳ ва шом дар хонаҳои худ нону чой мехурданд» ва монанди инҳо ба назар мерасад.

Ҳарчанд сохтори грамматикӣ ҷумлаҳои мазкур нуқсон надорад, лекин барои тарбияи завқи зебоипарастиву бадеӣ ва ахлоқии хонандагон аз онҳо суде нест ва барои салоҳиятнокии онҳо ҳеҷ таъсире намегузорад. Зеро «ба театр рафтани дугонаҳо», «сухани касеро шунидани Занҷир», «аз телевизор тамошо кардани филм» ягон хабари муҳим набуда, дар рафъи ягон муаммои зиндагӣ ё мушкилоти маънавӣ ба кор намеояд; хонанда хуб

медонад, ки пиёзро ошпаз реза мекунад, на ронанда ё кафшергар; онҳо кистанд ва дар хонаҳои худ нону чой хурдан навгоние нест...

Албатта, ин ҷумлаҳо дар дохили матне, ки аз он интиҳоб шудаанд, дар айни ҳамагон матн қурбе доранд ва зикри амалҳои иҷрошуда сабабҳои худро дорад. Аммо берун аз матн дар қадом вазъият ба амал омадани ҳодисаҳои дар ҷумлаҳои боло баёншударо хонандагон тасаввур қарда наметавонанд. Аз ин лиҳоз, дар китоби дарсӣ ба ҷойи ин гуна мисолҳо овардани ҷумлаҳо ва байту порчаҳои борвар аз афкори ахлоқӣ, ки баъзан ҳамвазни як асаранд, беҳтар ба назар мерасад.

Бархурдор намудани хонандагон аз ганҷи бебаҳои матнҳои классикӣ дар раванди таълими забони тоҷикӣ аз ҷумла таълими синтаксис дар синфҳои 8 ва 9 басо муҳим арзёбӣ мегардад. Дар чараёни дарсҳои адабиёт таҳлили ҷанбаҳои сохтории осори адибони классикӣ дар доираи вақти ҷудошуда чандон қифоя нест ва баҳраёб гаштани муҳассилин аз вежагиҳои забони ҷумлаву матнҳо ғайриимкон аст. Аз ин лиҳоз, дарсҳои забони тоҷикӣ низ дар ин ҷода метавонад василаи расидан ба умқи маъниҳои бикр ва созандаи он суҳансароёни мумтоз гардад.

Дар доираи гуфтаҳои боло бояд зикр қард, ки дар таълифоти мо технологияи истифодаи осори манзуму мансури классикон дар дарсҳои забони тоҷикӣ, ки дар ин раванд ҳамгироии ду фан: забони тоҷикӣ бо фанни адабиёт амалӣ мешавад, пешниҳод гардида, масъалаи мазкур дар боби I мавриди таҳлили муфассал қарор дода шудааст. Мақсади пешниҳоди ин амсиларо бори дигар таъкид намуданием, ки сайқал додани маҳорати суҳанварӣ, бой намудани таркиби луғавӣ, ҷумлаорой ва баёни озоди фикр маҳсуб меёбад ва амалӣ намудани ин ҳадафҳо дар раванди омӯзиши синтаксиси ҷумлаҳои сода ва мураккаб имконияти бештар дорад.

Бояд ёдовар шуд, ки омӯзиши ҷумла дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, мувофиқи барномаи таълимӣ, дар се марҳала: дар синфҳои ибтидоӣ (3-4), дар синфи 5 ва дар синфҳои 8-9 пешбинӣ гардидааст. Таҳқиқоти мо барои ҳаллу фасли марҳалаи ниҳоми таълими ҷумла, яъне

синфҳои 8-9 аст, ки давраи асосии омӯзиши курси системаноки синтаксис маҳсуб меёбад.

Раванди таълими синтаксис дар ин марҳала аз ҷониби методист С. Шербоев чунин изҳор гаштааст: «Дар ин давра (яъне дар раванди таълими курси системаноки синтаксис. - Р. М.) имкониятҳои фароҳам меоянд, то ки доир ба назарияи ҷумла тавассути мисолҳои барҷастае, ки табиати онро (ҷумларо) намоиш диҳанд, маълумот дода, алоқамандии он бо маводди пештар омӯхташуда таъмин карда шавад» [108:200].

Дар Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ барои омӯзиши ҷумлаҳои сода (дар синфи 8) дар таркиби фасли «Ибора ва ҷумла» маҷмуан 6 соат ҷудо шудааст. Аз ин миқдор мутаносибан ба таълими ибора ва ҷумла сесоати ҷудо кардан рост меояд ва номгӯи мавзӯҳо барои соатҳои алоҳида дар ҷадвали 8-ум дақиқан пешниҳод мегардад.

Ҷадвали 8.

№	Номгӯи мавзӯҳо	Соат
1	Мафҳуми ибора. Ибора ва хусусиятҳои асосии он. Фарқи ибора аз калима ва ҷумла.	1
2	Навъҳои асосии ибора: номӣ ва феълӣ.	1
3	Алоқаи калимаҳо дар ибора: изофӣ, вобастагӣ (пешояндиву пасояндӣ) ва ҳамроҳӣ.	1
4	Мафҳуми ҷумла. Хусусиятҳои асосии ҷумла ва фарқи он аз калима ва ибора.	1
5	Навъҳои ҷумлаи : хабарӣ (ҳикоягӣ), саволӣ, амрӣ ва хитобӣ	1
6	Алоқаи калимаҳо дар ҷумла. Унсурҳои асосии оҳанги талаффуз (задаи мантикӣ, таваккуф, суръат, мавзуният)	1

Азбаски хонандагон бо мафҳуми ҷумла аз синфҳои поён шинос мебошанд, омӯзгор метавонад, зимни таълим ба донишҳои қаблии онҳо баёни мавзӯи навро бо муаммогузорӣ оғоз намояд, ки дар ин раванд андешаҳои хонандагон бо усули «Чархи андешаҳо» [66:17] ҷамъоварӣ карда мешавад. Намуна:

Таваччуҳи хонандагонро ба аломатҳои зерини ҷумла ҷалб кардан низ ба манфиати таълим хоҳад буд:

- а) аз алоқамандии гурӯҳи калимаҳо ташкил меёбад;
- б) як калима ҳам ҷумларо ташкил дода метавонад;
- в) фикри баохиррасидаро ифода мекунад;
- г) аломати предикативӣ доштани ҷумла.

Дар муқаддимаи дарси аввал - таълими мавзуи «Ибора» тафовут ва умумияти он аз калима ва ҷумла баррасӣ мегардад. Сарраввал, лозим меояд, ки дар бораи маҳфуми синтаксис маълумот дода шавад. Дар ин бобат онҳо бояд донанд, ки **синтаксис** илм дар бораи қонуниятҳои сохтори ибора ва ҷумла буда, роҳҳои ташаккули ин ду мафҳумро фаро мегирад.

Ҳар қадар ки хонандагон роҳҳои ибора ва ҷумласозиро хуб аз худ намоянд, фикру андешаашонро ба таври хаттӣ ва шифоҳӣ дурусту беғалат баён карда метавонанд, салоҳиятҳои маърифативу иртиботӣ ва забониашон

ташаккул меёбад. Шогирдон бояд донанд, ки донишу фаҳмиши кофӣ имконият медиҳад, ки фикру андешаҳои дигаронро низ хуб идрок намоянд ва дар зиндагӣ ба кор баранд.

Методикаи баргузори дарсхоро зимни омӯзиши синтаксис метавон ба нуктаҳои зерин муртабит донист:

1. Барои он ки дарси омӯзгор дарси забонамӯзӣ ва дарси инкишофи нутқи хонандагон бошад, бояд кӯшиш ба харҷ дод, ки аснои таълим бо калимаву таркибҳои нав шинос шуда, тарбияи хуб ҳам гиранд. Бояд ба онҳо намунаҳои хуби ҷумлаҳои ҳикматнок аз осори бузургони сухан тавассути фановариҳои муосири техникӣ, слайдҳои омӯзишӣ ва ё ҷадвалҳо пешкаш карда шаванд. Масалан:

Худписандони нописандида

Мӯйи афзунианд бар дида (Абдурахмони Ҷомӣ) [203:7].

Накарданд рағбат хунарпарварон,

Ба шодии хеш аз ғами дигарон (Саъдӣ) [203:99].

Раванди баррасии ҷумлаҳо чунин аст:

1. Ҷумлаҳои мазкурро омӯзгор (ё ягон нафар аз хонандагон) кироат намуда, мепурсад, ки дар ин байтҳо кадом калимаҳо барояшон нофаҳмост. Шояд омӯзгорро зарур ояд, ки маънии калимаву ибораҳои «**афзунии мӯйи дида**» (тори миҷғони дарози ба чашм даромада, ки касро нороҳат мекунад) ва ё **рағбат** (хоҳиш)-ро шарҳ диҳад, то ки муҳтавои байтҳо - ҷумлаҳо ба хонандагон фаҳмотар гардад.

2. Баъди шарҳи вожаҳои номафҳум диққати хонандагон ба мазмуни абёт бо пешниҳоди саволҳои зерин ҷалб карда мешавад?

а) Байтҳои мазкур ба кадом мавзӯ бахшида шудаанд?

б) Дар бораи худписандӣ ва зарари он ягон зарбулмасал ё байт гуед.

в) Калимаҳо дар ин байтҳои шоир чӣ тавр бо ҳам алоқаманд шудаанд?

Дар маҷмӯъ, хулосаи умумии омӯзгору шогирдон тақрибан бояд чунин бошад: Дар байти аввал шоир аз зиндагӣ хулоса бароварда хабар медиҳад, ки мардуми худписанд ба монанди мӯйи зиёдати болаи чашм афтода ҳастанд

ва ин хислати номақбул ба касе писанд намешавад. Калимаҳои **худписанд** ва **нописандида**, **мӯй** ва **афзунӣ** ба ҳам бо бандакҳои изофӣ алоқаманд шудаанд ва пешоянди **бар** низ барои алоқаманд шудани калимаи **дида** бо калимаҳои пеш аз худаш истода ёрӣ расонидааст.

Байти дуввумро низ мавриди таҳлил қарор дода, омӯзгор таъкид менамояд, ки Саъдӣ хулосаи пандомези худро аз зиндагӣ дар як чумла (байт) хеле моҳирона баён кардааст: хунарпарварон – мардуми боақлу ҳуш ҳаргиз аз ғами дигарон шодӣ намекунанд. Ҳамчунин, муайян намудани воситаҳои алоқа дар байти мазкур: бандакҳо (-и) ва пешояндҳо (ба, аз), ки барои робитаи калимаҳои мустақилмаъно (накард, рағбат, шодӣ, ғам) хидмат намудаанд, чанбаи амалии дарсро қавитар месозад.

3. Хулоса бароварда мешавад, ки ду ва ё зиёда калимаҳо тавассути воситаҳои гуногун (бандакҳо, пешоянду пасоянд пайвандакҳо) ба ҳам алоқаманд шуда, як фикри пурраро ифода мекунанд. Чунин фарзия бароварда мешавад: маҷмуи калимаҳое, ки бо воситаҳои гуногун алоқаманд шуда, фикреро ифода мекунанд, чумла номида мешавад. Сипас, аз хонандагон талаб карда мешавад, ки таърифи матраҳгардидаро бо таърифи дар китоби дарсӣ муқоиса намоянд.

4. Фарзия ё худ фикри хонандагон бо таърифи китоби дарсӣ қиёс ва хулосабарорӣ карда мешавад.

5. Ба хонандагон супориш дода мешавад, ки ба ҳамин монанд чумлаҳоро таҳия ва таҳлил намоянд. Дар методикаи муосир чунин усули таълимро **зинаҳои ташаккули тафаккур** ном бурдаанд.

Ҳамин тариқ, бо тай намудани ин панҷ зина: **муаммогузорӣ**, **роҳнамоӣ**, **пешниҳоди фарзия**, **муқоиса**, **ташаккули тафаккур** талаботи дарси муосир ва муносибати салоҳиятнокӣ ба таълим роҳандозӣ карда мешавад.

Намунаи осоре (ниг. ба сах. 101), ки барои баррасии мавзӯи истифода бурда шуд, дорои мазмуни баланди тарбиявӣ-ахлоқӣ мебошад. Танҳо ҳамин мемонад, ки омӯзгори ботаҷриба ин навъ намунаҳоро аз осори классикон дарёфт намуда, пешкаши шогирдон гардонад ва маҳз бо ҳамин дар ташаккул

додани салоҳиятҳои иртиботиву забонии шогирдон ва азхудкунии мавзӯҳо саҳми назаррас гузорад. Омӯзгорон намунаҳои осори классиконро дар лаҳзаи баёни мавзӯи нав ё мустаҳкамкунии мавзӯ истифода баранд ва шарҳу эзоҳ диҳанд, ба манфиати кор аст.

Дар раванди таълими наҳв истифода аз осори пандомези классикон чанбаи тарбиявии дарсро таъмин намуда, рангорангиву самаранокии онро таҳким мебахшад.

Боз мисоли дигар. Ба таълими мавзӯҳои «Алоқои калимаҳо дар ҷумла. Унсурҳои асосии оҳанги талаффуз (задаи мантиқӣ, таваққуф, суръат, мавзуният) ва «Ҷумлаҳои дутаркиба» дар синфи 8-ум 13 машқ пешниҳод шудааст. Ҳамаи машқҳо фарогири намунаҳо аз адибони муосири тоҷик аст [13:37-43]. Имкон ҳаст, ки асноӣ баёни ин мавзӯҳо ва мустаҳкамкунии онҳо аз ин намунаҳои мазмунан ибратбахши классикон низ оқилона истифода карда шавад. Масалан:

Говону харони борбардор,

Беҳ з-одамиёни мардумозор (Саъдӣ) [203:159].

Дар байти мазкур қариб ҳамаи намуди алоқа: пайваст (-у), изофӣ (-и), вобастагӣ (дар шакли таҳфифёфта) дида мешавад. Зимни муайян намудани задаи мантиқӣ хоҳу ноҳоҳ фикри хонандагон ба муҳтавои байт равона мегардад, ки он бе шарҳи омӯзгор ҳам чун ойина рӯшан аст ва ҳоҷат ба тавзеҳ надорад.

Ҳамчунин, дар таълими фасли 4, ки «Сараъзоҳо - асоси грамматикӣ ҷумла» унвон дорад, дар Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ барои хонандагони синфи 8-ум ҳалли чунин масъалаҳо дар мадди назар аст:

“Фасли 4. Сараъзоҳо – асоси грамматикӣ ҷумла (5 соат)

1. Асосҳои грамматикӣ ҷумла. Сараъзоҳои ҷумла. Мубтадо ва ифодаи он. Мубтадо аз ҷиҳати сохт.

Хабар ва ифода шудани он. Навъҳои хабар: хабари феълӣ ва номӣ. Хабарҳои феълии ва хабарҳои номии таркибӣ.

Мувофиқати хабар бо мубтадо.

Тире дар байни мубтадо ва хабар.

II. Мақсадҳо: Асосҳои грамматикиро дар ҷумла муайян кардан; аниқ сохтани мавҷудияти аъзоҳои ҷумлаи содаи дутаркиба; роҳҳои ифодаи мубтадоро шарҳ додан; муқаррар сохтани мубтадо аз ҷиҳати сохт; хабар ва тарзи ифодаи онро шарҳ додан; навъҳои хабарҳоро фарқ кардан ва аз ҷиҳати таркиб муайян карда тавоништан; мувофиқати хабар ва мубтадоро дар нутқи шифоҳӣ ва хаттӣ риоя кардан; мавқеи аломати тире дар байни мубтадо ва хабарро доништан.

III. Салоҳиятҳо: Салоҳиятҳои забонӣ: Шинохтан ва дар матн ҷудо карда тавоништани ибора, ҷумла, ҳелҳои ҷумла, аъзоҳои ҷумла» [7:101]

Барои таълими мавзуи мазкур дар барнома 5 соат ҷудо шуда, таснифоти он тақрибан чунин бояд сурат гирад:

Ҷадвали 9.

№	Номгӯи мавзӯҳо	Миқдори соат
1	Асосҳои грамматикии ҷумла. Сараъзоҳои ҷумла. Мубтадо ва ифодаи он.	1
2	Мубтадо аз ҷиҳати сохт ва таркиб.	1
3	Хабар ва ифода шудани он. Навъҳои хабар: хабари феълӣ ва номӣ.	1
4	Хабарҳои феълии ва хабарҳои номии таркибӣ.	1
5	Мувофиқати хабар бо мубтадо. Тире дар байни мубтадо ва хабар.	1

Мавзӯҳои мазкур зимни таъҷиб ба донишҳои пешинаи шогирдон таълим дода мешавад. Зеро ин мавзӯҳо дар синфи 5 низ ба таври мухтасар омӯхта шудаанд. Зарур аст, ки дар дарси якум, пеш аз ҳама, хонандагон ба мафҳуми истилоҳи «асосҳои грамматикии ҷумла» сарфаҳм раванд. Бобати ҳалли ин мавзӯ мо қорбасти усули «Анғезиши зеҳн» [77:15]-ро, ки бо пешниҳоди саволҳои зерин, ки ба фаҳму зеҳни хонандагон мувофиқанд, муносиб донистем:

1.Ба фикри шумо, дар ҷумла кадом аъзои он асосӣ аст, ки бе он маъно коҳиш меёбад?

2.Ҷумлаеро гӯед, ки ҳамаи аъзоҳоро дошта бошад. Сипас, бо истисно (хориҷ) намудани ҳар яке аз аъзоҳои пайрав ҳамон ҷумлаи тартиб додаатонро кироат кунед.

Маълум карда мешавад, ки бидуни аъзоҳои пайрав дар сохтори ҷумла фикр коҳиш намеёбад, вале аз набудани мубтадо ва, махсусан, хабар ҷумла нуқс пайдо мекунад. Ҳамин тавр, зимни така ба донишҳои дар синфи 5 гирифтаи хонандагон хусусиятҳои муҳимми ҷумла шарҳ дода мешавад: маълум карда мешавад, ки ҳар ҷумла дорои ахбор ё маълумоте буда, инсон онро дар нутқ барои хабар додан ё нақл кардан дар бораи ҳодисаву воқеа ва ё чизе истифода мебарад.

Хусусияти хабаррасонӣ (предикативӣ) доштани ҷумларо шарҳ дода, метавон дар доираи ҷумлаи махсус интихобшуда назарияро дар амал татбиқ кард. Масалан, ҷумлаи «**Шамшери кӯтоҳ дар дасти диловарон дароз гардад**». [207:120]- ро мисол оварда, омӯзгор бояд ин тавр шарҳ диҳад: Дар ин ҷумла сухан дар бораи чӣ меравад? - Шамшер. Амали ҷумла (дароз гардад) ба кадоме аз ин аъзоҳо равона шудааст? – Ба шамшер. Акнун биёед, қоидаи мубтадоро ба хотир оварем, ки он чунин аст: Сараъзои ҷумлае, ки сухан дар бораи он меравад ва амали ҷумла ба он нигаронида мешавад, **мубтадо** ном дорад.

Лаҳзаи асосии дарс шарҳи маънии ҷумла буда, салоҳиятнокии омӯзгор ба таври равшан эҳсос карда мешавад. Бояд таъкид кунад, ки ин ҷумла аз «Қобуснома»- и Кайковус интихоб шудааст. Муаллиф таҷрибаи рӯзгор андӯхта, аз дидаву санчидаҳо ба хулоса омадааст, ки ҷанговару муҳофизи нотарсу часур дар майдони муҳориба бо шамшери кӯтоҳ ҳам алайҳи душмани мусаллаҳ фотех, яъне ғолиб шуда метавонад. Хулоса, мақсади нависанда ин аст, ки шахси бомаҳорат ва устои касби худ дар ҳама ҳолат аз уҳдаи босифати иҷрои коре мебарояд. Танҳо инсонро часорат ва хоҳишу кӯшиш зарур аст.

Бо шарҳи нуктаи охир иктифо намуда, омӯзгорро зарур аст, ки мувофиқи талаби муносибати салоҳиятноки ба таълим ва корбурди усули ҳамкорӣ ба ҳалли муаммоҳо (саволҳо)-и зерин комёб гардад:

1. Калимаи **мубтадо** чӣ маънӣ дорад?
2. Мубтадо бештар дар кадом қисмати ҷумла меояд?
3. Чаро мубтадоро **ибтидо** ҳам меноманд?

Баъди шунидани андешаҳои хонандагон омӯзгор бо мақсади ҷалб намудани онҳо ба таҳлили таркиби ҷумла, муайян намудани асосҳои грамматикӣ он ва муаррифии сараъзоҳо аз намунаҳои хуби пешакӣ омода кардаи худ (дар ҷадвал бояд сабт намояд) идомаи мавзӯро баён карда, бо ҷалби хонандагон ба мисолҳои зерин мавзӯро мустақкам менамояд:

а) Як гули мақсуд дар ин бӯстон

Чида нашуд бе мадади дӯстон (Саъдӣ) [203:79].

б) Нақӯй бо бадону беадабон тухм дар шӯрабун коштан аст

(Саъдӣ) [203:271].

в) Ҷавони хирадманду бартарманиш

Ба гетӣ зи кас нашнавад сарзаниш (Фирдавсӣ) [196:13].

г) Шукргузорӣ сабаби зиёдии неъмат аст (Кошифӣ) [209:126].

ғ) Ба ҷанг андар хирадманди нақӯрой

Бимонад оштиро лахтаке ҷой (Гургонӣ) [203:80].

е) Бе азми дурусту саъйи комил

Касро нашавад мурод ҳосил (Саъдӣ) [203:123].

Намунаҳои мазкур ҷумлаҳои содаи дутаркиба буда, барои тамоми мавзӯҳои марбут ба ҷумлаҳои дутаркиба ва аъзоҳои ҷумла метавонанд маводди асосӣ бошанд. Аз мазмуни онҳо метавон хулосаҳои тарбиявӣ омӯзандаро ҳам баён кард, яъне дар рафти муайян кардани таркиби ин ҷумлаҳо таваччуҳи хонандагон ба маънии байтҳои мазкур низ ҷалб карда мешавад. Дар таркиби ҷумлаҳои мазкур калимаҳои мушқилфаҳм вучуд надорад.

Ҳамаи вожаҳои фавқ дар забони адабии ҳозираи тоҷик роичанду меарзад, ки онҳоро на танҳо дар нутқи хаттӣ, балки дар нутқи гуфтугӯй низ фаровон истифода барем. Мутаассифона, ба сабаби камҳавсалагиву безавқии баъзе омӯзгорон ин гуна ҳикматҳо дар дарсҳои забони тоҷикӣ басо кам истифода мегарданд.

Инак, чун нуктаҳо ё худ фарзияи мазкур бо таърифу қоидаҳои дар китоби дарсӣ пешниҳодшуда муқоиса карда мешавад, маълум мегардад, на танҳо амали ҷумла (хабар), балки аъзоҳои дигари он низ дар ифодаи мақсад нақши созгорро моликанд. Дар ин бобат, таҳлили намунаҳое, ки дар онҳо аъзоҳои пайрав барои таҳким бахшидан ба вазифаи асосии мубтадо мусоидат мекунанд, зарурат доранд. Масалан:

а) Сабр сифати бағоят мақбул аст (Кошифӣ) [209:127].

б) Зи хуршеду обу зи боду зи хок

Нагардад табаҳ ному гуфтори пок (Фирдавсӣ) [196:394].

Дар ҷумлаи аввал хабар (мақбул аст) бо сифат ифода ёфта, на амал, балки аломати мубтадои ҷумла (исми «сабр») ифода ёфтааст. Муайян карда мешавад, ки ба саволи **чӣ хел аст?** ҷавоб мешавад. Дар ҷумлаи дувум «табаҳ нагардад» ба маънои тағйир наёфтани хабарест, ки ҳолатро ифода мекунад. Аз он ба мубтадо - ному гуфтор - бо саволи **чӣ?** бояд муроҷиат кард.

Дар маҷмуъ, ин ҷумла мазмуни «ному гуфтори пок аз офтобу обу боду хок тағйир намеёбад» ифода карда, дар он (ҷумла) сухан дар бораи **ному гуфтори пок** меравад ва хабари ҷумла - «табаҳ нагардад» ҳолати мубтадорро дар худ таҷассум намудааст.

Ҳамин тавр, ҳар як унсур (таъриф ва ё қоида)-и грамматикӣ бояд ба хонандагон чун дар мисолҳои таҳлилшуда дақиқ шарҳ дода шавад, то ки дарки маънӣ ва фаҳмиши мантиқӣ дар онҳо ташаккул ёфта, ҳар қоида дар хотирашон на қориёна, балки бошууро нақш бандад.

Ҳамин тавр, аз шарҳи ин ду мисоли баррасишуда ба хонандагон ду мафҳум амиқ дастрас мешавад:

а) мубтадо предметест, ки дар ҷумла сухан дар бораи он меравад;

б) мубтадо, баамаловарандаи амалу ҳолату ҳаракат ва ҳам ифодакунандаи аломатест.

Дар мавриди таълими мавзуи «Мубтадо ва ифодаи он» методист С. Шербоев маслиҳат медиҳад, ки ба вазифаи мубтадо омадани ҳиссаҳои гуногуни нутқро ба хонандагон тавассути таблитса ва бо овардани мисолҳои ҷолибу пандомӯз шарҳ додан маҳсулнокии дарсро меафзояд:

Ҷадвали 10.

Мубтадо ва ифодаи он	
Бо ҷӣ	Намунаи мисолҳо
Бо исм	Ҷавони хирадманду бартарманиш Ба гетӣ зи кас нашнавад сарзаниш (Фирдавсӣ) [196:13].
Бо ҷонишин	Ту агар айби худ намедонӣ, Най аз омма, бал ҷаҳонбонӣ (Ганҷавӣ) [203:215].
Бо сифат	Қонеъ аз ранҷи талаб осудааст, Томеъ андар талаби беҳуд аст (Ҷомӣ) [197:15].
Бо масдар	Аз ҳадди худ гузаштан лозим нест ва аз таври худ зиёда лоф задан ба аҳли хирад номувофиқ аст. (Кошифӣ) [209:67].

Ба ин монанд ҷадвал ва мисолҳо аз андарзҳои бузургонро дар раванди таълими мавзуи «**Мубтадо аз ҷиҳати сохт**» низ метавон истифода кард. Барои мубтадорро аз ҷиҳати сохт муаррифӣ намудан омӯзгор метавонад бештар аз методи таҳлил истифода намояд. Барои ин, зарур аст, ки ба дарс бо тайёрии пухта ояд: аз намунаи мисолҳои дорои маъниҳои тарбиявӣ, ки дар онҳо мубтадо бо ҳиссаҳои гуногуни нутқ ифода ёфта бошад, муаррифӣ менамояд. Масалан, байти зеринро, аввал, ба наср баргардонида, сипас, таҳлил намудан мувофиқи мақсад мебошад:

Куханҷомаи хеш пиристан

Беҳ аз ҷомаи орият хоستان (Саъдӣ) [203:421].

Яъне, байти мазкурро ба гунаи «Куханҷомаи хеш пиристан аз ҷомаи орият хоستان беҳтар аст» баргардонида, баъдан таҳлили наҳвӣ анҷом додан самараноктар аст. Ин амал, пеш аз ҳама, барои ба мазмуни байт сарфаҳм

рафтани хонандагон кўмак мерасонад. Ба чуз ин, мувофиқи пешниҳоди методистон, таҳлил бояд аз муайян намудани хабари ҷумла оғоз гардад. Дар ин ҷумла (байти мазкур) - хабар калимаи **бех** (тахфифи **бехтар аст**) мебошад. Аз хабар саволи **чӣ бехтар аст?** бармеояд ва ба ин савол мубтадои таркибии **куҳанҷомаи хеш пиростан** ҷавоб мешавад.

Вале аз таҳлили байти «Сухан аз арши барин омадааст, Баҳри покон ба замин омадааст (Ҷомӣ) [197:9] бармеояд, ки вожаи **сухан** мубтадои сода аст.

Баробари баррасии мавзӯи мазкур дар ҳамин дарс мухтасар дар бораи ҷойи мубтадо дар ҷумла низ маълумот додан лозим меояд. Дар ин бобат бояд донист, ки дар наср ё худ дар забони адабии ҳозираи тоҷик мубтадоҳо бештар дар аввали ҷумла меоянд. Аммо аз таҳлили осори манзуми классикон ва адибони муосир маълум мешавад, ки мавқеъ ва ҷойи мубтадо чун дар наср устувор буда наметавонад.

Барои дар сатҳи зарурӣ таълим додани ду мавзӯ: **«Хабар ва ифода шудани он»**, **«Хабарҳои феълӣ ва номӣ»**, пеш аз ҳама, мақсади таълими онро муайян намудан шарт аст. Дар Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ чунин омадааст: **«хабар ва тарзи ифодаи онро шарҳ додан; навъҳои хабарҳоро фарқ кардан ва аз ҷиҳати таркиб муайян карда тавоништан; мувофиқати хабар ва мубтадоро дар нутқи шифоҳӣ ва хатгӣ риоя кардан; мавқеи аломати тире дар байни мубтадо ва хабарро доништан»** [7:101] аст. Мақсадҳои инкишофӣ ва тарбиявии дарс ба маҳорату малакаи омӯзгор вобаста аст. Аз ин лиҳоз, омӯзгор бояд ба мазмуну муҳтавои маводди таҳлилшаванда бештар таваҷҷуҳ намояд.

Дар китоби дарсии «Забони тоҷикӣ» барои синфи 8 [13] пеш аз овардани таърифи хабар як зумра саволҳо пешниҳод шудааст, ки ҷавоб ба он саволҳо зеҳни хонандагонро ангезиш медиҳад. Барои ба хотир овардани донишҳои дар синфи панҷум гирифтаи онҳо низ замина мегузорад.

Баъди шунидани андешаи хонандагон бо иҷрои машқҳои китоби дарсӣ мавзӯи мустақкам карда мешавад. Хонандагон ҷумлаҳои пешниҳодшударо хонда, тавассути саволгузорӣ мубтадо ва хабарро муайян менамоянд, бо

кадом ҳиссаи нутқ ифода ёфтани мубтадою хабарро низ шарҳ диҳанд: «Садриддин ба меҳмонхона даромад; Ў ба Садриддин бодикқат нигоҳ карда истод».

Омӯзгор метавонад, илова ба ҷумлаҳои мазкур чанд ҷумлаву байтҳои маъниҳои баланди тарбиявӣ доштаро истифода барад. Ҳангоми таҳлили забони намунаҳо аз адибони классик, агар онҳо дар шакли манзум бошанд, ҳуб мешуд аввал ба наср баргардонидани, сипас, аз рӯи онҳо таҳлили синтаксисӣ анҷом диҳанд, мо ин усулро қаблан ҳам пешниҳод кардаем. Ин амал аз ду ҷиҳат муҳим аст: якум, хонандагон ба қолаби наҳвии баёни андешаи муаллиф шинос мешаванд; дуюм, мазмуни байт ва мақсади адибро ба ҳубӣ дарк мекунанд. Ҳангоми таълиму таҳлили аъзоҳои ҷумла омӯзгор метавонад аз чунин мисолҳо - байтҳо истифода барад, ки ҳам донишҳои грамматикӣ хонандагонро қавӣ ва ҳам завқи бадеиву маънифаҳмии онҳо баланд гардад. Масалан:

Парастандаи озу чӯёи кин

Ба гетӣ зи кас нашнавад офарин (Фирдавсӣ) [196:17].

Пеш аз ҳама, ифоданок қироат кардани байт, шарҳи вожаҳои нав ва ба наср баргардонидани он мавқеи муҳим дорад. Инак, қолаби мансури байти мазкур бояд ин тавр сурат гирад: Парастандаи **оз** (ҳирс, тамаъ)-у чӯёи **кин** (душманӣ, кинаву адоват) ба **гетӣ** (дунё) зи кас офарин нашнавад. Чунон ки мушоҳида мекунем, дар як байт (ҷумлаи содаи тафсилӣ) чанд вожаҳои тоза вомехуранд, ки тафсиру такрори он (шояд дар синфҳои поёнӣ бо ин вожаҳо дучор омадаанд) аз манфиат холӣ нест.

Қадами навбати муайян кардани хабари ҷумла ва сохти он мебошад, ки барои сарфаи вақт дар ин кор омӯзгор бояд шогирдонро раҳнамоӣ кунад. Баробари муайян кардани хабари ҷумла (**нашнавад**), ки дар забони адабии ҳозира дар шакли **нашунидан** роиҷ аст, бояд таъкид намуд, ки он **хабари феълии сода** маҳсуб меёбад.

Барои мавзуи хабарҳои номӣ низ чунин намунаҳо зиёданд:

Моро бихишт суҳбати ёрони ҳамдам аст,

Дидори ёри номутаносиб чаҳаннам аст (Саъдӣ) [205:88].

Таҳлили мисраи аввал - ҷумлаи содаи якум чунин сурат мегирад: **Чӣ аст? – бихишт аст** (хабар), **чӣ** бихишт аст? – **суҳбати ёрони ҳамдам** (мубтадо) аст. Омӯзгор ба хонандагон мефаҳмонад, ки вожаи *суҳбат* дар ҷумлаи мазкур танҳо худаш мубтадо шуда наметавонад. Зеро аз рӯйи маъно ҳама гуна суҳбатро ба бихишт ташбеҳ додан мумкин нест, балки маҳз суҳбати ёрони қарину ҳамдам метавонад чун бихишт гуворову дилпазир бошад.

Бояд тазаккур дод, ки ҳангоми таҳлили грамматикӣ хонандагон бештар мубтадоро дар аввали ҷумла ва хабарро дар охири ҷумла меҷӯянд. Аз ин рӯ, онҳо таркиби «**ҳамдам аст**»-ро дар ҷумлаи мазкур хабар мепиндоранд, Гуруҳе вожаҳои «**мор**»-ро ва баъзеашон «**бихишт**»-ро мубтадо меҳисобанд. Дуруст аст, ки: «Дар забони адабии ҳозираи тоҷик ҷойи аъзои ҷумла муайян ва устувор мебошад. Вале ҳангоми таълиму тадриси адабиёти классикии тоҷику форс ҷумлаҳоеро дучор кардан мумкин аст, ки дар онҳо ҷойи сараъзоҳо ва аъзоҳои пайрав нисбатан озод аст» [144:18]. Чун омӯзгор мисраи аввалро ба наср баргардонда, онро дар қолаби: «**Суҳбати ёрони ҳамдам барои мо бихишт аст**» – пешниҳод менамояд, барои дарку фаҳмиши ҳам мазмун ва ҳам дуруст муайян намудани хабару мубтадо заминаи мусоид муҳайё месозад. Пас аз таҳлили ҳаматарафаи мисраи аввали байти мазкур таҳлили мустақилонаи мисраи дуюм: «Дидори ёри номутаносиб чаҳаннам аст» аз тарафи хонандагон ба осонӣ анҷом меёбад. Дар ин сурат, тавачҷуҳи муҳассилин ба мазмуни байт зиёдтар шуда, дар хотирашон нақш ҳам мебандад. Ба ҷуз ин, байти мазкурро ҳангоми таълими мавзӯҳои «Муайянкунанда» ва «Пуркунанда» низ чун мисоли барҷаста истифода бурдан мумкин аст.

Боз як намунаи таҳлилро аз осори Саъдии Шерозӣ пешниҳод мекунем:

Тани одамӣ шариф аст ба чони одамият,

На ҳамин либоси зебост нишони одамият (Саъдӣ) [205:3].

Дар мисраи аввали ин байт таркиби **шариф аст** - хабар, **тан** - мубтадо, **одамӣ** - муайянкунанда, **ба чон** – пуркунанда ва вожаи **одамият** - муайянкунанда мебошад. Чумлаи дуум низ ҳамин гуна аз ҷониби хонандагон бояд таҳлил шавад. Аммо барои ба хонандагон дастрастару осонтар гардидани таҳлили он омӯзгор метавонад онро ба ин шакл пешниҳод намояд: **Ҳамин либоси зебо нишони одамият нест.** Дар чунин ҳолат ҷавоби хонандае дуруст аст, ки дар ин ҷумла таркиби **нишони одамият нест** - хабари ҷумла ва вожаи **либос** - мубтадо, калимаҳои - **ҳамин ва зебо** муайянкунанда буда, ба саволи кадом? ҷавоб мешаванд. Байти мазкур барои омӯхтани мавзуи «Ибора» (тани одамӣ, ҷони одамият, ҳамин либоси зебо, нишони одамият) мавзуи «Ҷонишинҳои ишоратӣ» (ҳамин) низ маводди ҷолиб ба ҳисоб меравад.

Ба ҳамин минвол, интихоб ва таҳлили ҷумлаҳо аз осори классикон дар раванди таълими мавзуи синтаксис, ҳамзамон, барои назокати забонро пай бурдани хонандагон мусоидат намуда, онҳоро ба шавқ меорад ва ба ҳазинаи бойи забон раҳнамун менамояд. Дар ҷараёни таълими ҷумлаҳои сода низ бояд кӯшиш ба харҷ дод, ки бештар барои намоиш додани табиат ва ё хусусиятҳои барҷастаи навъҳои чунин ҷумлаҳо аз намунаи осори классикон истифода карда шавад. Зеро ин қабил мисолҳо дар баробари ба ҳайси маводди дидактикӣ хизмат намудан, инчунин дар тарбияи тафаккури бадеӣ ва тарбияи ахлоқии хонандагон таъсиргузор хоҳанд буд.

Бояд ёдрас намуд, ки ба таълими мавзуи «Ҷумла ва хелҳои он аз ҷиҳати маъно» дар нашри соли 2007-уми китоби дарсии «Забони тоҷикӣ» [12:38-59] 35 машқ оварда шуда, дар машқҳои 1, 3, 5 матнҳо аз осори классикон барои таълими мавзӯҳои «Ҷумлаи саволӣ», «Ҷумлаҳои амрӣ» ва «Ҷумлаҳои хитобӣ» пешниҳод шудааст. Аз ҷумла, дар иртибот ба мавзуи «Ҷумлаи саволӣ» ҳикояте аз «Рисолаи дилкушо»-и Убайди Зоконӣ бо чунин талаби машқ оварда шудааст: «Ҳикояро ифоданок хонед, аз рӯйи ифодаи мақсад ҷумлаҳои саволиро муайян кунед ва нависед»[12:44]. Бо мутолиаи матни мазкур ва матнҳои ба ин монанд хонандагон бо зарофату ҳозирҷавобӣ ва

лутфи сухани адиб низ шинос мешаванд. Ҳалли ҳикояҳои кутӯҳи пурмазмун назар ба ҷумлаҳои парокандаи аз дохили асарҳои калонҳаҷм ҷудокардашуда дар дарсҳои забони тоҷикӣ аз он ҷиҳат бартарӣ доранд, ки оғозу анҷоми нақл ва тасвир маълуму фаҳмост ва ба шарҳу эзоҳ эҳтиёҷ надоранд. Иҷрои машқҳои мазкур аз он ҷиҳат муҳим аст, ки муҳассилин бо вожаҳои адабии камистеъмол шинос мешаванд, маънои онҳоро аз повараки китоб, фарҳангномаҳо ё кумаки омӯзгор аз худ менамоянд ва ин барои бой шудани таркиби луғавии онҳо мусоидат мекунад. Бар замми ин, ба нақшҳо ҷудокарда хондани ҳикояҳо низ манфиатбахш аст, зеро шартҳои яқрани машқҳо хонандагонро дилгир мекунад. Аз ин лиҳоз, ин усули кор барои бедор намудани шавқу рағбати хонандагон ба дарсҳо бештар мусоидат мекунад.

Бояд таъкид сохт, ки дар иртибот ба матни дар боло овардашуда метавон маводди фаровонеро аз адабиёти классикӣ барои таълими забони тоҷикӣ доир ба мавзӯҳои наҳв (синтаксис) дарёфт намуд. Ҳарчанд бештари мисолҳо дар қолаби назм бошанд ҳам, фаҳмидани мазмуни на ҳамаи онҳо ба хонандагон мушкил мегардад, агар омӯзгор дар ин ҷода онҳоро андаке роҳнамой намояд. Масалан, барои таълими ҷумлаҳои ҳикоягӣ аз сах. 40-и китоби дарсӣ пас аз мавзӯ ва пеш аз овардани таърифи ҷумлаи ҳикоягӣ иҷрои машқи 1 бо чунин шарт: **«Порчаро хонед ва ба оҳанги он диққат диҳед. Гӯед, ки оҳанги хониши ҷумлаҳои ҳикоягӣ чӣ гуна аст?»** пешниҳод шудааст. Матни мазкур аз осори С.Улуғзода буда, дорои ҷанбаи тарбиявии хуб ҳам мебошад. Ин дарс бо истифода аз усули индуктивӣ сар мешавад, омӯзгор ҳамроҳ бо шогирдон ҷумларо шифоҳӣ аз назар гузаронида, ба шартҳои он ҷавоб мегӯянд. Баъдан таърифи ҷумлаи содаи ҳикоягӣ баён ва чунин хулосабарорӣ мешавад:

1. Дар ҷумлаи ҳикоягӣ фикр ба таври хабар ё ҳикоя баён мешавад.
2. Гӯянда ба воситаи ҷумлаҳои ҳикоягӣ воқеаҳоро нақл мекунад, фикреро тасдиқ ё инкор мекунад.
3. Оҳанги гуфтор дар аввали ҷумлаҳои хабарӣ баланд шуда, дар охир паст мегардад.

4. Дар охири чумлаи ҳикоягӣ нукта гузошта мешавад.

Баъди баёни таърифи чумла ва хулосабарорӣ аз матни пешниҳодшуда хуб мебуд, агар омӯзгор тавассути видеопроектор (агар бошад) намунае чанд аз осори классиконро намоиш дода, дар заминаи он хулосаҳои баррасишударо бори дигар таъкид намояд. Масалан, байтҳои зерин:

Андар балои саҳт падида ояд

Фазли бузургмардию солорӣ (Рӯдакӣ) [194:120].

Дидани дӯст дӯстро гаҳ-гаҳ

Чехраи дӯстӣ биорояд (Ҷомӣ) [203:113].

Мурувват набошад зи озодагон

Лагадкӯб кардан бар афтодагон (Дехлавӣ) [203:275].

Чунон ки мебинем, ҳар кадоме аз ин порчаҳо иборат аз ду мисраъ бошанд ҳам, ҳамагӣ чумлаҳои сода мебошанд. Аммо аксари хонандагон одат кардаанд, ки баъди мисраи аввали ҳар байт аломати вергул гузоранд. Аз фурсат истифода бурда омӯзгор бояд фаҳмонад, ки аломатҳои китобат мавқеи корбурди худро доранд. Дикқати асосӣ бояд ба мазмуни чумла раван карда шавад. Ба ҷуз ин, бояд омӯзгор бо ҳамкорӣ бо шогирдон байтҳои мазкурро аввал ба наср баргардонда нишонаҳои асосии чумларо, ки дар боло (дар саҳ.115) номбар шуданд, ба хотир оранд. Нагузоштани аломати истро (вергул) дар охири мисраъҳои аввали ин байтҳо, ки ба чумлаҳои сода мансубанд, таъкид намояд. Баёни дарси навбатӣ - таълими чумлаҳои амрӣ ва хитобиро бо истифода аз ҷадвали зерин ифтиҳо бахшидан мувофиқи мақсад доништа мешавад.

Ҷадвали 11

Чумлаҳои амрӣ	Чумлаҳои хитобӣ
Чун шер ба худ сипаҳшкан бош, Фарзанди ҳисоли хештан бош! (Низомии Ганҷавӣ)	Говону харони борбардор Беҳ з-одамиёни мардумозор! (Саъдии Шерозӣ)

<p>Зи нодону зи ночинсу зи нокас Ба шаб бугрезу мангар ҳеч бар пас! (Носири Хисрав)</p> <p>Ба ҳар кас раҳи ошноӣ мапӯй, Зи ҳар ошно рӯшноӣ маҷӯй! (Абдурахмони Қомӣ)</p> <p>Зи чизи касон даст кӯтоҳ кун, Равонро сӯи ростӣ роҳ кун! (Абулқосим Фирдавсӣ)</p>	<p>Кохилӣ шогирди бадбахтӣ аст! (Унсурулмаолии Қайқовус)</p> <p>Давлати ҷонпарвар аст суҳбати омӯзгор! (Саъдии Шерозӣ)</p>
---	--

Истифода аз ҷадвали мазкур аз он ҷиҳат самарабахш аст, ки омӯзгор тавассути мисолҳо донишҳои ханӯз дар ҷараёни курси муқаддимагии синтаксис дар синфи V бадастовардаи хонандагонро доир ба ин навъи ҷумлаҳо метавонад ба хотирашон орад. Мувофиқи талаботи усулҳои таълим ҳар як мавзӯи нав зимни таърих ба дониши пешинаи хонандагон бояд оғоз гардад. Фарқи байни ҷумлаҳои хитобӣ ва амриро, ки, одатан, шогирдон омехта мекунад, бояд мушаххас ва бо овардани мисолҳои барҷаста фаҳмонад. Хонандагон мефаҳманд, ки созмони чунин навъи ҷумлаҳо аз сохти нахвий даврони классикӣ фарқи зиёд надорад ва таҳлили забони осори классикӣ он қадар ҳам мушкил нест. Хушбахтона, «забони мо хеле устувор аст, мо имрӯз ҳам ашъори Рӯдакиро аз нусхаи аслаш мутолиа мекунем» [93:7].

аз китоби синфи 8 ё 9 Агар бо чунин усул мисолҳои фаровон аз эҷодиёти классикон таҳлилу баррасӣ гардад, ба ҷуз таҳлили нахвий масъалаи маънидодӣ байт низ ба миён меояд ва бо ин диққати хонандагон дар мадди аввал ба мазмуну муҳтавои абъет равона хоҳад гашт. Боварӣ ҳаст, ки тадриҷан ба ин амал онҳо малака пайдо карда, аз маъниҳои баланди ҳикмати бузургон бархурдор мешаванд. Хулосаи дигар ин аст, ки чун онҳо ба қироат ва дарки маънии ҷумлаҳои пурмазмуну сухани баланд одат мекунад, ба маърифати

каломи бадеъ роҳ меёбанд ва сатҳи фарҳанги нутқашон боло меравад. Мақсад аз таълими забони модарӣ ҳам ин аст, ки баробари ба хонандагон омӯзонидани қоидаву қонунҳои сарфу наҳв рушди завқ ва тафаккури бадеии онҳо дар мадди назар бошад, то ки нутқи хаттиву шифоҳии онҳо инкишоф ёбад. Маънавиёташон низ бой гардад, назокату зебоии забони модариро сарфаҳм раванду парастииш кунанд ва худашон низ ба тартиб додани ҷумлаҳои фасеҳу орий аз нуқсу ғалатҳо одат кунанд, нутқи хаттиашон низ такмил ёбад. Роҳи ҳалли ин масъалаи раванди таълимро пажӯҳишгарон низ чунин нишон додаанд: «Барои мардуми мо омӯзиши сарфу наҳв аз вочибот набуд, вале тарбияи тафаккури бадеӣ ва бад-ин васила ба камолоти ақлию маънавӣ расидан вочиб буд, зеро медонистанд, таҳлили тафаккури бадеӣ худ ба хазинаи забон роҳ ёфтагӣ аст» [161:179].

Дар раванди таълими синтаксиси забони тоҷикӣ барои ташаккули малакаву маҳорати забондонии хонандагон ва ошно намудани онҳо бо имкониятҳои услубии забон бо хонандагон дар дарсҳо аз чунин намуди машқҳо истифода бурдан мувофиқи мақсад аст:

1. Таҳлили грамматикӣ воҳидҳои забонӣ);
2. Тағйир додани сохтори ҷумлаҳо (масалан, аз ҷумлаҳои сода сохтани ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва тобеъ, аз назм ба наср баргардонидани байтҳои пешниҳодшуда);
3. Аз як намуд ба намуди дигар баргардонидани ҷумлаҳо (масалан, ҷумлаи содаи умумишахсро ба ҷумлаи содаи бешахс, ҷумлаи хулласро ба тафсилӣ ё ҷумлаи дутаркибаро ба яктаркиба баргардонидан, ва ғ.);
4. Муस्ताқилона сохтани ҷумлаҳо (сода ва мураккаб) ва ҳелҳои гуногуни онҳо;
5. Навиштани нақл аз рӯйи расм, навиштани эссе ва нақлҳои ҳаҷман хурд бо супоришҳои грамматикӣ;
6. Шарҳи мазмуни порчаҳои манзум ва мансур.

Бояд таъкид сохт, ки таълими «Чумлаҳои содаи яктаркиба ва хелҳои он» дар синфи 8 бо таълими мавзуи «Унсуралмаолии Кайковус ва «Қобуснома»-и ӯ» дар дарсҳои адабиёти тоҷики ҳамин синф дар як вақт сурат мегирад. Бинобар он, мувофиқи пешниҳоди А.Д.Дейкин [145:17] амал намуда, таълими чумлаҳои яктаркибаро бо намунаҳо аз матни «Қобуснома» баррасӣ намудан ба мақсад мувофиқ аст. Масалан, ҳикоятро аз ин асар интихоб намуда, тибқи пешниҳоди методист Ф.Олимова [77:55] синфро ба гурӯҳҳо (масалан, ба чор гурӯҳ) ҷудо намуда, ҳикоятро низ ба чор қисмат карда, ба ҳар гуруҳ пешниҳод менамоем. Аз чумла, ба **гурӯҳи аввал** қисмати якуми ҳикоя: Шунидам, ки дар он рӯзгор, ки Мутаваккил халифа дар Бағдод буд, ӯро банде буд Фатҳ ном, бағоят хубрӯю рӯзбеҳ ва ҳама ҳунароҳову адабҳо омӯхта. Мутаваккил ӯро ба фарзандӣ пазируфта ва аз фарзандони худ азизтар доштӣ. Ин Фатҳ хост, ки шино кардан омӯзад. Маллоҳон биёварданд ва ӯро дар Дачла шино кардан ҳамеомӯхтанд ва ин Фатҳ ҳанӯз кӯдак буд ва бар шино кардан далер нагашта буд. Ва, аммо, чунон ки одати кӯдакон бувад, аз худ менамуд, ки шино омӯхтаам.

Як рӯз пинҳонӣ устод ба Дачла рафт ва андар об ҷаст. Ва об тез ҳамеомад. Фатҳро бигардонид. Фатҳ чун донист, ки бо об басанда наёяд, худро ба об гузошт ва бар рӯйи об ҳамерафт, то аз дидаи мардум нопадид гашт. Чун вайро обпорае бибурд, бар канори Дачла суроҳиҳои обхӯрда буд. Чун ба канори об ба суроҳӣ бирасид, ҷаҳд кард ва даст бизад ва худро андар он суроҳ андохт ва он ҷо бинишаст ва бо худ гуфт, ки то Худой чӣ хоҳад.

Давоми ҳикоя, ки ба **гурӯҳи дувум**, пешниҳод мешавад: Бад-ин вақт боре худро аз ин оби хунхор ҷаҳонид ва ҳафт рӯз он ҷо бимонд. Ва аввали рӯз, ки хабар доданд, Мутаваккилро, ки Фатҳ дар об ҷасту ғарқ шуд, аз тахт фуруд омад ва бар хок нишаст ва маллоҳонро бихонд ва гуфт: — Ҳар кӣ Фатҳро мурда ё зинда биёрад, ҳазор динораш бидиҳам. Ва савганд хӯрд, ки то он гоҳ, ки вайро бар он ҳол, ки ҳаст наёранд, ман таом нахӯрам.

Маллоҳон дар Дачла рафтанд ва ғӯта мехӯрданд ва ҳар ҷой талаб мекарданд то сари ҳафт рӯз. Иттифоқо маллоҳе бад-он суроҳ расид. Фатҳро

бидид. Шод гашту гуфт: — Ҳамин чо бош, то завраке биёрам. Аз он чо бозгашт ва пеши Мутаваккил рафт ва гуфт:

— Ё амирулмуъминин, агар Фатҳро зинда биёрам, маро чӣ диҳӣ?

Гуфт: — Панҷ ҳазор динори нақд бидиҳам.

Маллоҳ, гуфт:

— Ёфтам Фатҳро зинда. Завраке биёварданд ва Фатҳро бибурданд.

Гурӯҳи 3: Мутаваккил он чӣ маллоҳро гуфта буд, бифармуд то дарвақт бидоданд. Вазирро бифармуд ва гуфт, ки дар хазинаи ман рав, ҳар чӣ ҳаст, як нима ба дарвешон деҳ. Он гоҳ гуфт: — Таом оред, ки вай гуруснаи ҳафтрӯза аст. Фатҳ гуфт: — Ё амирулмуъминин, ман серам. Мутаваккил гуфт: — Магар аз оби Дачла сер шудӣ? Фатҳ гуфт: — На, ки ман ин ҳафт рӯз гурусна набудам, ки ҳар рӯз бист нон бар табаке ниҳода бар рӯйи об фуруд омадӣ ва ман ҷаҳд кардаме то ду-сето аз он нон баргирифтаме ва зиндагонии ман аз он нон будӣ ва бар ҳар нон навишта буд: «Муҳаммад ибни Ал-Ҳусайн Ал-Аскоф». Мутаваккил фармуд, ки дар шаҳр мунодӣ кунед, ки он мард, ки нон дар Дачла афканд, кист ва бигӯед то биёяд, ки амирулмуъминин ба ӯ некуӣ хоҳад кард, то натарсад.

Идома ва ё охири ҳикоя, ки ба **гурӯҳи чаҳорум** пешниҳод мешавад:

Чунин мунодӣ карданд. Рӯзи дигар марде биёмад ва гуфт:

— Манам он кас.

Мутаваккил гуфт:

— Ба чӣ нишон?

Мард гуфт:

— Ба он нишон, ки номи ман бар рӯйи ҳар ноне навишта буд, ки «Муҳаммад ибни Ал-Ҳусайн Ал-Аскоф».

Мутаваккил гуфт:

— Нишон дуруст аст. Аммо чанд гоҳ аст, ки ту дар ин Дачла нон меандозӣ? Муҳаммад ибни Ал-Ҳусайн гуфт:

— Як сол аст.

Мутаваккил гуфт:

—Ғарази ту аз ин чӣ буд? Мард гуфт:

— Шунда будам, ки некӣ куну ба об андоз, ки рӯзе бар диҳад. Ва ба дасти ман некии дигар набуд. Он чӣ тавонистам кардан, ҳамекардам то худ чӣ бар диҳад.

Мутаваккил гуфт: — Он чӣ шунидӣ, кардӣ, бад-он чӣ кардӣ, самара ёфтӣ.

Мутаваккил вайро дар Бағдод панҷ деҳ мулк дод. Мард бар сари мулк рафт ва мухташам гашт ва ҳанӯз фарзандони ӯ дар Бағдод мондаанд. Ва ба рӯзгори Ал-Қоим Биамриллоҳ ман ба ҳаҷ рафтам. Эзиди таоло маро тавфиқ дод, то зиёрати хонаи Худой бикардям ва фарзандони вайро бидидам ва ин ҳикоят аз пирони Бағдод шунидам [207:45].

Ба гурӯҳҳо супорида мешавад, ки матнро дар байни худ хонда, мазмуни онро ба ёд гиранд. Сипас, аъзои гурӯҳ ҷойҳои худро иваз намуда, дар гурӯҳи нав мазмуни ҳикоятро нақл мекунанд. Бо ин роҳ ҳамаи хонандагон аз мухтавои пурраи ҳикоят шинос мешаванд. Дар ин раванд ҳар як хонанда ҷаҳлият нишон дода, кӯшиш мекунанд, ки қисмати ба худашон дахлдорро хуб ба хотир гиранд. Ба ҳамгурӯҳони нав бо эҳсоси масъулияти баланд, ки бархурдории як гурӯҳ аз мазмуни пурраи ҳикоят маҳз ба ӯ вобаста аст, нақл намояд. Баъди он, аз ҳар қисмати ҳикоят, ки пешорӯйи хеш доранд, ҷумлаҳои яктаркибаро ҷудо созанд. Омӯзгор дар байни гурӯҳҳо гашта назорат мекунанд ва дар сурати ба мушкилӣ мувоҷеҳ гаштани шогирдон ба онҳо ёрӣ мерасонад. Ҷумлаҳои содаи интихобшударо намояндаи гурӯҳҳо ба тахтаи синф сабт мекунанд.

Барои таълими мавзуи ҷумлаҳои ҷидаъзо дар синфи 8-ум дар барномаи таълимӣ 4 соат ҷудо шуда, профессор Шербоев С. бо назардошти мавзӯҳои фарогири он нуқтаҳои зеринро таъкид намудааст:

1. Дар дарси якум дар асоси маълумоти ибтидоии дар синфи 5 гирифтаи хонандагон оид ба ҷумлаҳои ҷидаъзо ва ҳелҳои он маълумоти муфассал дода мешавад.

2. Дарси дуҷум ба мустаҳкамкунии ҳамин дарси аввал ба воситаи саволу ҷавоб ва иҷрои машқу супоришҳои гуногун бахшида мешавад.

3. Дар дарси савум маълумот оид ба калимаҳои ҳулосақунанда дар ҷумлаҳои ҷидааъзо дода шуда, дар ин радиф, оид ба воситаҳои грамматикӣ алоқа, мавқеи пайвандакҳо дар ҷумлаҳои ҷидааъзо, истифодаи аломатҳои китобат дар ҷумлаҳои ҷидааъзо маълумот дода мешаванд.

Дар радифи мисолу машқҳои китоби дарсӣ барои омӯхтани мавзӯи «Ҷумлаҳои ҷидааъзо» намунаҳои барҷастаро аз андарзҳои классикон низ метавон овард, ки барои фаҳмондани мавзӯ маводди хеле мувофиқ буда, ҳамзамон, ҷиҳати банақшагирии мақсади тарбиявии дарсҳо мусоидат менамоянд. Дар ин маврид аз слайдҳои омӯзишӣ ва чунин ҷадвали (таблиця)-ҳо истифода кардан ба мақсад мувофиқ мебошад. Мисолҳои онро аз ҷадвали зерин ба мушоҳида мегирем:

Ҷадвали 12.

Аъзоҳои ҷида	Намунаи мисолҳо
Мубтадо	Андешаву тадбир аз қуввату шумора муқаддамтар аст. Ҳ.В.Кошифӣ [210:37] Бузургию афзунӣю ростӣ Ҳама гирад аз ҳӯи бад костӣ. Фирдавсӣ [203:279]
Хабар	Якдилу якҷиҳату якрӯ бош В-аз дурӯёни ҷаҳон як сӯ бош! Рост ҷӯ, рост нигар, рост гузин, Рост гӯ, рост шунав , рост гузин! А.Ҷомӣ [203:132]
Муайянқунанда	Сар битоб аз ҳасаду гуфтаи пурмакру дурӯғ , Ҷӯби тармағз маҳар, ҷомаи пуркесу уреб . Н.Хусрав [203:193]
Пурқунанда	Зи нодону зи ночинсу зи нокас Ба шаб бигрезу мангар ҳеч бар пас. Н.Хусрав [203:173]

	<p>Боғи биҳишту сояи тубиву қасри хур Бо хоки пойи дўст баробар намекунам. Ҳ.Шерозӣ [203:112]</p>
Ҳол	<p>Ба хангоми барноию кўдакӣ Ба дониш тавон ёфтан зиракӣ А.Балхӣ [203:265]</p>

Мухотабҳое, ки дар панду андарзҳои ниёгон истифода шудаанд, хеле фаровонанд ва бо овардани онҳо хонандагон эҳсос мекунанд, ки адиб маҳз ба онҳо муроҷиат карда истодааст. Чунончи, иддае аз калима ва таркибҳо, аз қабилӣ **чавоно**, **эй писар**, **чоно**, **эй азиз**, **эй бародар** бештар бо мақсади чалби диққати хонанда ба матлаби гўянда истифода шудаанд: Чунончи, дар абёти зерин:

Хотири касро маранҷон, **эй писар**

В-арна хўрдӣ захм бар ҷон, **эй писар!**

(Аттор) [203:156].

Насиҳат гўш кун, **чоно**, ки аз ҷон дўсттар доранд,

Чавонони саодатманд панди пири доноро

(Ҳофиз) [203:210].

Эй тифл, ки дафъи магас аз худ натавонӣ,

Ҳарчанд ки болиғ шудӣ, охир на ту онӣ.

Шукронаи зўровариӣ рўзи чавонӣ,

Он аст, ки қадри падари пир бидонӣ

(Саъдӣ) [203:159].

Чавонмардо, чавонмардӣ биёмўз,

Зи мардони ҷаҳон мардӣ биёмўз!

Дарун аз кини кинчўён ниғаҳ дор,

Забон аз таъни бадгўён ниғаҳ дор!

(Ҷомӣ) [197:55].

Омӯзгор бо таъя ба матнҳои мазкур таъкид мекунад, ки дар ҳамаи ин мисолҳо мухотаб танҳо бо исмиҳои шахс ва ҳиссаҳои дигари нутқи ба исми шахс табидафта ифода ёфтаанд. Дар осори классикон низ мухотабҳо дар қисматҳои гуногуни ҷумлаҳо дар аввал, мобайн ва охири он омада, дар ҳамаи ин ҳолатҳо бо вергул ҷудо карда шудаанд. Мухотаб дар матн ва ё гуфтор ҳамеша предметанд, ки муроҷиати гӯянда ба он нигаронида шудааст. Бинобар ин, асосан, онҳо ба шахс нигаронида мешаванд. Мухотаб чун воҳиди иловагӣ бо аъзоҳои ҷумла муносибати синтаксисӣ надорад, яъне аз онҳо ба мухотаб савол гузошта намешавад. Сарфи назар аз ин, мухотаб ба тамоми ҷумла ва ё ба яке аз аъзои он муносибати мантиқӣ дорад. Ҳамин муносибати маъноӣ истисно намудани онро (мухотабро) аз ҷумла номумкин мегардонад, зеро маънӣ дар ҷумла қисми мегардад.

Мухотаб ба таври ғайриграмматикӣ вазифаи иҷрокунандаи амал, яъне мубтадоро ҳам адо мекунад. Дар ин ҳолат, ҳоҷат ба зикри мубтадо ҳам намоёнад. Масалан, дар байтҳои зерин:

1. Бо хусну ҷавонӣ, эй писар, ғарра машав!

Бас ғунҷаи нашкуфта, ки бар хок бирехт

(Хайём) [203:204].

2. Бишӯй, эй хирадманд, аз он дӯст даст,

Ки бо душманонат бувад ҳамнишаст

(Саъдӣ) [203:109].

3. Сифла зи душман батар аст, эй азиз,

К - ў набувад дар дили худ рост низ

(Хусрави Деҳлавӣ) [203:168].

4. Қаноат сар афрозад, эй марди хуш,

Сари пуртамаъ барнаёяд зи дӯш

(Саъдӣ) [203:200].

5. Макун, ҳоча, бар хештан кор сахт,

Ки бадхӯй бошад нагунсорбахт

(Саъдӣ) [203:281].

6. Некномӣ хоҳӣ, эй дил, бо бадон суҳбат мадор,
Худписандӣ, чони ман, бурҳони нодонӣ бувад
(Ҳофиз) [203:206].

7. Ёрон, худро даме ба худ боз диҳед,
Нақше, ки нуҳуфтаед, парвоз диҳед!
Дил аз бари мо дур нарафтааст ҳанӯз,
Ин ойинаро ба сайқал овоз диҳед!
(Бедили Дехлавӣ) [203:126].

8. Гар тавозуъ пеша гирӣ, эй чавон,
Дӯст дорандат хама халқи чаҳон
(Носири Хусрав) [203:140].

9. Зи хоин дур бош, эй дӯст, ҳамвор,
Ки хоинро набошад дил ба як бор
(Носири Хисрав) [203:190].

Барои омӯхтани аъзоҳои туфайлии ҷумла дар синфи 8-ум дар Стандарт ва барномаи забони тоҷикӣ 3 соат муқаррар карда шудааст. Мавзуи мазкур барои хонандагони синфи 8-ум тамоман нав аст ва дар китоби мазкур ба ҷуз таълифу қоидаҳои меъёрӣ, барои дар амал мустақкамкунии донишҳои назариявии хонандагон дар ҳудуди 22 машқ матнҳои гуногун ва ҷумлаҳои сода интиҳобшуда низ пешниҳод гардидааст. Намунаҳо ҳамагӣ аз адибони муосир интиҳоб шудаанд, ки дар раванди таҳлил тобишҳои маъноӣ, вазифа ва мавқеи истифодаи калимаву ибораҳои туфайлиро тавассути он машқҳо шарҳ додан имконпазир аст. Дар баробари ин, бояд дар назар дошт, ки мавқеи осори классикон, баҳусус, панду андарзҳои ибратомӯзи ниёгонамон низ дар таълими мавзуи мазкур мувофиқи мақсад доништа мешавад. Дар ин раванд ҳам хонандагон бо калимаҳои мустаъмали осори адибони классик шинос гардида, таркиби луғавиашон бо вожаҳои нав бой ва ҷанбаҳои ба мавзуи мазкур бахшидаи ҳар як дарс қавитар мегардад.

Аз ин лиҳоз, мо пешниҳод мекунем, ки барои таҳлили грамматикӣ аз он маводе, ки хонандагон дар раванди дарсҳои адабиёт шинос шудаанд низ

истифода бурда шавад. Масалан, хонандағони синфи 8-ум то оғози таълими калима ва ибораҳои туфайлӣ дар дарси забони тоҷикӣ бо ҳаёт ва фаъолияти эҷодии Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ шиносӣ пайдо намудаанд ва боварӣ ҳаст, ки рубоии зеринро аз эҷодиёти ӯ азёд кардаанд:

Морро ҳарчанд беҳтар парварӣ,
Чун яке хашм оварад, кайфар барӣ.
Сифла табъӣ мор дорад, **беҳилоф**,
Чаҳд кун, то сӯйи сифла нангарӣ А. Рӯдакӣ [203:165].

Дар ин рубоӣ калимаи туфайлии **беҳилоф** тобиши маъноии боварӣ ва қатъиятро ифода намуда, муродифи калимаҳои дигари туфайлӣ: **бешак** ва **бешубҳа** мебошад, ки донишмандони чунин синонимҳои он (беҳилоф) низ барои хонандагон аз манфиат холи нест. Омӯзгор баробари маънидоди вазифаи ин калимаи туфайлӣ маънии калимаҳои *кайфар*, *сифла*, *табъ*ро ҳам шарҳ дода, диққати хонандагонро ба мазмуни рубоӣ ҷалб мекунад. Шогирдон бо ёрии омӯзгор маънии ин мисраъҳоро, ки аз дарси адабиёт ҳам фаҳмида буданд, ба хотир меоранд ва онҳо чунин хулоса мебароранд: «Мардуми бадтинату пастфитрат мисли моранд, ки ба қадри некиву хубӣ намерасанд. Бинобар он, аз чунин ашхос дур будан беҳтар аст». Гузашта аз ин, такрори рубоии мазкур ва таҳлили вежагиҳои забонии он ба мустаҳкам гардидани дониши хонандагон доир ба мавзӯи наҳв ва барои дар хотири онҳо нақш бастанӣ панди мазкур мусоидат мекунад. Ба ин васила, масъалаи дар доираи ҳамгирӣ таълим додани ду фан – забон ва адабиёт боз ҳам беҳтар сурат хоҳад гирифт.

Калимаҳои туфайлии **беҳилоф**, **бешак** ва дигар муродифоти онҳо, ки боварибахш ва қатъӣ гуфта шудани фикреро далолат мекунанд, дар осори классикон зиёд ба назар мерасанд. Чунончи:

Бад на нек аст, **беҳилоф**, валеқ
Мард холи набошад аз баду нек (Саъдӣ) [203:250].

Имрӯз озори кас маҷӯй, ки фардо

Ҳам зи ту, **бешак**, ба ҷони ту расад озор (Н. Хусрав) [203:257].

Ҳамин тариқ, дар муддати се соат мувофиқи Стандарт ва барномаи забони тоҷикӣ вобаста ба зермавзуҳои фасли мазкур («Калима ва ибораҳои туфайлӣ») тавассути интиҳоби намунаҳо аз осори классикон метавон паҳлуҳои гуногуни таълими калима ва ибораҳои туфайлиро матраҳ намуд. Бахусус, дар соати аввал маълумоти умумӣ доир ба калима ва ибораҳои туфайлӣ дода мешавад ва барои ба хонандагон дақиқтар фаҳмондани мавқеъ ва аҳаммияти истифодаи воҳидҳои мазкур дар нутқ хуб мешуд, агар дар тахтаи синф дар ду сутун мисолҳо – ҷумлаҳои якхела сабт карда шаванд. Вале он мисолҳо дар сутуни аввал бояд бидуни воҳидҳои туфайлӣ ва дар сутуни дуюм бо иловаи воҳидҳои туфайлӣ пешниҳод гардад, то ки бо ҷунин усул вазифаи калимаву ибораҳои туфайлӣ ба таври аёнӣ шарҳ дода шаванд.

Дар ин маврид ҳам, аз осори классикон метавон моҳирона истифода бурд. Барои ин лозим аст, ки абёти дорои калимаҳои туфайлӣ якҷоя бо хонандагон ба наср баргардонида, баъдан, дар тахтаи синф, тибқи пешниҳоди дар ҷавб ироашуда сабт гардад. Масалан, ҷунин байтҳоро:

1. Мақун зоеъ инъоми худ, **зинҳор**,

Ба ҳақношиносони ноҳақгузор (Ҷомӣ) [203:58].

2. Аз ҳамнафасе, ки ранҷи дил хоҳӣ бурд,

Ҳаққо, ки ҳазор бор танҳои беҳ (Фирдавӣ) [203:119].

Ин байтҳоро дар шакли ҷумлаҳои зерин «Зинҳор, ба ҳақношиносони ноҳақгузор инъоми худро зоеъ мақун» ва «Ҳаққо ки аз ҳамнафаси дилзор ҳазор бор танҳои беҳ» ба наср баргардонида, дар сутунҳои алоҳида пешниҳод намудан лозим аст. Ҷунончи:

Бе воҳидҳои туфайлӣ	Бо воҳидҳои туфайлӣ
Ба ҳақношиносони ноҳақгузор инъоми худро зоеъ макун.	Зинҳор , ба ҳақношиносони ноҳақгузор инъоми худро зоеъ макун.
Аз ҳамнафаси дилозор ҳазор бор танҳой беҳтар аст.	Ҳаққо, ки аз ҳамнафаси дилозор ҳазор бор танҳой беҳтар аст.

Ин амалро метавон танҳо бо роҳи интиҳоби мисраъҳои алоҳида аз шохбайтҳо баррасӣ намуд. Масалан, аз ин қабил байтҳо:

1. **Воқеан**, нест чуз китоб анис,

Гуфтаанд: «Ал-китобу хайру чалис» (Биной) [203:232].

2. Хоҳӣ, ки зи ҳар сӯ назаре сӯи ту бошад,

Зинҳор, маранҷон дили соҳибназаронро (Ҳилолӣ) [203:160].

Бе воҳидҳои туфайлӣ	Бо иловаи воҳидҳои туфайлӣ
Чуз аз китоб анисе нест.	Воқеан , чуз аз китоб анисе нест.
Дили соҳибназаронро маранҷон.	Зинҳор , дили соҳибназаронро маранҷон.

Дуруст аст, ки аз осори мансур маводди фаровоне барои таълими ин мавзӯ метавон пайдо намуд, аммо ҳоҷат барои ба наср баргардонидани байту мисраъҳо аз адабиёти классикӣ аз он иборат аст, ки бо ин роҳ муаллим метавонад чунин ҳадафро ба иҷро расонад:

а) хонандагонро бо қолабҳои сарфиву наҳвии осори классикон ошно сохта, аз фасоҳату балоғат ва маъниҳои баланди осори ниёгон бархурдор месозад;

б) кор бо луғат пайваста роҳандозӣ мешавад ва беҳтар дар хотирашон нақш мебандад;

в) ба тарбияи ахлоқиву худшиносии насли наврас низ мусоидат менамояд.

Дар соати дуҷум зимни омӯзиши хелҳои воҳидҳои туфайлӣ ва тобишҳои маъноии онҳо намунаҳо аз осори классикон ва таҳлили онҳо низ ба манфиати кор аст. Дар раванди таълими ин мавзӯ асоси овардани мисолҳо бо воҳидҳои туфайлӣ метавон муродифи классикии онро низ дар таркиби мисолҳои барҷаста шарҳ дод: Масалан:

Қоней ба як устухон чу каргас будан

Беҳ 3-он, ки туфайли хони нокас будан.

Бо нони чавини хеш, **ҳаққо**, ки хуш аст,

К-олуда ба полудаи ҳар кас будан. Хайём [203,339]

Дар рубоии ғавқ вожаи **ҳаққо** варианти классикии воҳидҳои туфайлии **дар ҳақиқат, ҳақиқатан** буда, донишмандон он барои хонандагон, ки меросбарони забони нобу пурғановати тоҷикианд, вочиб аст.

Чунон ки мушоҳида мекунем, тамоми абёти дар боло овардашуда мансуб ба қалами шоирони машҳури классиканд ва мазмунан хеле оливу пандомез ҳастанд. Бешак, ин маъниҳои баланд аз таҷрибаи рӯзгор ҳосил шудаанд ва барои салоҳиятнокии шогирдон дар муносибат бо инсонҳо дар зиндагӣ метавонанд ба кор раванд. Донишмандони маънӣ ва ҷойгоҳи истифодаи калимаҳои туфайлии мазкур барои фаҳмидани мазмуни байтҳои овардашуда созгор буда, хонандагонро бо имкониятҳои фаровони забони тоҷикӣ ошно месозад. Ҳамин нуктаро ҳам бояд таъкид сохт, ки мавқеи калимаву таркибҳои туфайлӣ дар назм устувору доимӣ набуда, дар аввал, дар мобайн ва ҳатто дар охири мисраъҳо ҳам омадани онҳо эҳтимол дорад.

Ҳамин тариқ, намунаҳои беҳтарин аз осори классикон на фақат барои муваффақона таълим додани воҳидҳои туфайлӣ, балки барои кулли мавзӯҳои наҳви ҷумлаҳои сода низ фаровон мебошанд ва барои амалӣ намудани ҳадафҳои таълимиву тарбиявӣ инкишофии дар назди худ гузоштаи омӯзгорон дар ин қисмати синтаксис мусоидат карда метавонанд.

2.2. Истифодаи осори ибратомӯзи классикон дар дарсҳои забони тоҷикӣ дар раванди омӯзиши синтаксиси ҷумлаҳои мураккаб

Инсон мавҷудест, ки аз хурдӣ ба тарбияи ҳамаҷониба эҳтиёҷ дорад ва таҳти мафҳуми тарбия, парасторӣ (нигоҳдорӣ, дастпарварӣ), интизом (истодагарӣ, таҳаммулпазирӣ, тамкин), омӯзиш ва маърифатнокӣ фаҳмида мешавад. Тарбияро дар доираи масъулият ва мафҳуми асли наметавон масъалаи шахсӣ номид. Ҳадаф аз он манфиати ҷомеа аст. Соҳаи илм, фарҳанг, маориф, таълим ва тарбия пойдевори аслии таъмини амнияти давлати миллӣ мебошад. Бино бар ин, дар Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ омадааст: «Муҳтавои таълим ба рушди шахсияти хонанда ва тарбияи шахси бофарҳанге нигаронида шудааст, ки меъёрҳои забони адабии тоҷикиро фаро гирифта, қобилияти озодона баён кардани фикр ва ҳиссиёти худро дар шакли шифоҳӣ ва хаттӣ бо назардошти меъёрҳои ахлоқии муомила дорад» [7:8] Мутаассифона, на ҳамеша омӯзгорони мо ба ин натиҷаҳо ноил мегарданд. Ҳол он ки омӯзиши забони модарӣ дар ташаккули шахсият, дунёи маънавии инсон, ахлоқ, тафаккур, эҳсосот, нутқ ва сарчашмаи эҷоди ӯ мавқеи муҳимро ишғол менамояд. Бо ин роҳ дар хонандагон муҳаббат ба забон, ба ватан ва маънавиёти баланд тарбия карда мешавад.

Аз ин лиҳоз, дар таълими забони тоҷикӣ омӯзгор бояд барои ноил шудан ба ҳамин натиҷаҳо тамоми маҳорату малакаи худро сарф намояд. Ба ибораи дигар, «Қараёни таълими забони модарӣ бояд чунон бошад, ки ба такмили суфта гардидани нутқ ва вусъати боигарӣ, аниқӣ, ҷаззобӣ ва одоби он хизмат кунад; дар талабагон хислатҳои эҳтиёткор будан нисбат ба калом, хушзеҳнӣ, зуд пайҳас кардани моҳияти фикри мусоҳиб, мавридшиносӣ ва одоби суханро тарбия намояд» [61:19]. Ин нуктаҳоро дар таълими ҳамаи бобу фаслҳои забон, баҳусус, дар раванди омӯзиши наҳви ҷумлаҳои мураккаб, ки дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ яке аз масъалаҳои раванди таълимаш басо дарозмуддат ҳам барои омӯзгорон ва ҳам хонандагон маҳсуб меёбад, бояд ба назари эътибор гирифт.

Чунонки ба омӯзгорон маълум аст, таълими ҷумлаҳои мураккаб мувофиқи талаби Стандарт ва барномаи таълимӣ дар ду давра: дар синфҳои 5-ум ва 9-ум ба роҳ монда мешавад. Дар синфи 5-ум дар раванди курси муқаддимавии «Синтаксис ва аломатҳои китобат», ки ба таълими он ҳамагӣ 14 соат муқаррар гаштааст, ба хонандагон оид ба ҷумлаҳои мураккаб дар доираи як-ду соат маълумоти мухтасар дода мешавад. Аммо таълими системанок ва ҳам дарозмуддати он дар синфи 9-ум роҳандозӣ мегардад. Дар синфи IX 33 соат дар ҷаҳор фасл муқаррар карда шудааст:

Фасли 3. Ҷумлаи мураккаб (1 соат)

Фасли 4. Ҷумлаи мураккаби пайваст (7 соат)

Фасли 5. Ҷумлаи мураккаби тобеъ (22 соат)

Фасли 6. Ҷумлаи мураккаби бепайвандак (3 соат)

Дар раванди умумии таълими ҷумлаҳои мураккаб бартарӣ бештар ба ҷумлаҳои мураккаби тобеъ (дар ҳаҷми 22) соат дода шудааст. Сарфи назар аз ин, мақсад ва вазифаи таълими ҷумлаҳои мураккаб дар синфи 9-ум чунин таъкид карда шудааст: «Мафҳуми ҷумлаи мураккабро доништан ва шарҳ додан; фарқ кардани ҷумлаи мураккаб аз ҷумлаи сода; асосҳои грамматикӣ ҳар як ҷумлаи содари муайян кардан ва яктаркиба ва дутаркиба будани онҳоро шарҳ додан; воситаҳои алоқаи ҷумлаҳои мураккабро пайдо кардан ва ҷумлаҳо тартиб додан» [7:108].

Бар замми ин, мебояд зикр намуд, ки дар раванди таълими ҷумлаҳои мураккаб масъалаи дар хонандагон ташаккул додани малакаҳои дар онҳо огоҳонаву бамаврид истифода кардани хелҳои ҷумлаи мураккаб дар нутқи хатӣ ва гуфторӣ низ ҳамеша бояд дар мадди назари омӯзгорон бошад.

Гуфтан ҷоиз аст, ки дарси аввал дар ҳамаи мавридҳо дар курси методикаи таълим дарси муқаддимаӣ унвон дошта, муваффақияти аз худ намудани мавзӯҳои баъдина ба комёбиҳои дар ҳамин дарси аввал ба дастовардаи хонандагон вобастагии калон дорад. Дар ин соат омӯзгор бояд

кӯшиш намояд, ки дар дили хонандагон шавқи омӯхтани ҳамин фасл ва гирифтани маълумоти бештар доир ба он афзун гардад.

Усули судманди таълими мавзӯ ба таври қиёс сурат мегирад. Дар ду сутун – дар яке ҷумлаҳои сода, дар дигаре ҷумлаҳои мураккабро сабт намуда, ба шарҳи хусусиятҳои барҷастаи ҷумлаҳои мураккаб ва фарқи онҳо аз ҷумлаҳои сода ҷалб намудани диққати хонандагон аз бехтарин усули таълим махсуб меёбад. Дар ҷадвали зерин мисолҳоро (ҷумлаҳои сода ва мураккабро) аз осори классикон барои баёни мавзӯ пешкаш мекунем.

Ҷадвали 15.

Хелҳои ҷумла аз ҷиҳати сохт	
Ҷумлаҳои	Ҷумлаҳои мураккаб
Ҳеч шодӣ нест андар ин ҷаҳон Бартар аз дидори рӯи дӯстон (Рӯдакӣ) [194:36].	Дӯстро зуд душман тавон кард, аммо душманро дӯст гардонидан душвор бувад (Кайковус) [207: 104].
Шукргузорӣ сабаби зиёдии неъмат аст. (Кошифӣ)”. [092:126]	Ҳар кӣ насиҳати дӯстон гӯш накунад, дар ҳалоки худ саъй намуда бошад. (Кошифӣ) [210:70]
Сабр сифати бағоят мақбул аст. (Кошифӣ) [209:126]	Қадри офият касе донанд, ки ба мусибате гирифтор ояд. (Саъдӣ) [203: 254].
Миёни ду кас маънии зиракӣ Бувад мояи иттиҳоди якӣ. Ҷомӣ) [203: 231].	Ба чизи касон даст ёзад касе, Ки баҳра зи дониш надорад басте. (Фирдавсӣ) [203: 14].

Баробари ҷалб намудани диққати хонандагон ба ҷумлаву байтҳои болоӣ, чунин амалҳоро бояд иҷро кард:

а) Аз хонандагон талаб карда мешавад, ки мисолҳои дар ҷадвал сабтшударо бурро ва ифоданок қироат кунанд. Зеро бурро қироат кардани байту ҷумлаҳо шартӣ аввали дарки маънӣ ва сохтори ҷумла мебошад.

б) Лозим аст, ки тибқи зарурат баъзе байтҳо ба наср баргардон карда шаванд. Масалан, ҷумлаи сода будани байти Ҷомиро на ҳамаи хонандагон ба зудӣ дарк мекунанд. Онро ба наср баргардонидан зарурат дорад. Чунончи:

Миёни ду кас маънии зиракӣ (якдигарфаҳмӣ) мояи (шарти, боиси) дӯстиву якдиливу якраъӣй бувад (аст, мебошад).

в) Шарҳи маънои байту чумлаҳо ва ба ин васила огоҳ гардидан аз мақсади адиб низ барои хонандагон зарурат дорад. Дар раванди шарҳу тавзеҳ ва ё маъникушӣ ҳар чӣ бештар ҳуди хонандагон фаъолона ширкат намуда, фикри худро баён намоянд, бештар аст.

г) Шарҳи вожаҳои нав (аз қабилӣ **саъй, офият**) набояд аз мадди назар дур монад.

д) Фикру мулоҳизоти дар раванди таҳлил баёншуда (омӯзгор ва хонандагон) аз тарафи омӯзгор чамъбаст мегардад, ки тахминан чунин аст:

– Дар чумлаҳои сутуни яқум фикри том баён гардидааст, ки чунин чумлаҳоро сода меноманд. Масалан, Рӯдакӣ мегӯяд, ки «Дар ҷаҳон ҳеҷ шодӣ бештар аз дидори рӯи дӯстон нест». Аммо дар чумлаҳои сутуни дуҷум дар ҳар қадам ду фикр дар як чумла ифода гардидааст. Масалан: Дӯстро зуд душман тавон кард, аммо душманро дӯст гардонидан душвор бувад. Дар байни ин чумлаҳо алоқаи пайвасти хилофӣ дар мадди назар аст. Бинобар ин, ин ду чумла тавассути пайвандаки **аммо** ба ҳам алоқаманд шудаанд.

Хонандагони синфи 9 ҳанӯз аз синфи 7-ум доир ба пайвандакҳо иттилоъ доранд. Пайвандакҳо ба ду гурӯҳи калон ҷудо карда шудаанд: **пайваस्तкунанда ва тобеъкунанда**. Аз чумла, пайвандаки **аммо** ба гурӯҳи пайвандакҳои пайваस्तкунанда дохил мешавад. Маҳз ҳамин пайвандак дар мисоли аз «Қобуснома» овардашуда ду чумлаи содаро ба ҳам алоқаманд карда, як чумлаи мураккабро, яъне **чумлаи мураккаби пайвастро** ташкил кардааст. Дар таркиби он ҳар ду чумла баробархуқуқ мебошанд. Муस्ताқилияти чумлаҳои содаро дар таркиби чумлаҳои мазкур аз рӯи он, ки дар навишт пас аз ҳар қадам аломати нуқта гузоштан мумкин аст, метавон исбот намуд. Тарқиқи шифоҳӣ ҳар як чумлаи содаи таркиби чумлаҳои мураккабро аз сутуни дуҷум бо соқит намудани пайвандакҳо бояд тавре қироат шавад, ки дар навишт пас аз ҳар қадами онҳо гузошта шудани аломати нуқтаро хонандагон эҳсос намоянд.

е) Дикқати хонандагон ба ҷумлаи дигари сутуни дуҷум «Ҳар ки насихати дӯстон гӯш накунад, дар ҳалоки худ саъй намуда бошад», ҷалб гашта, сарҳади ҷумлаҳо муайян карда мешавад. Ҳар як ҷумлаи содаи таркиби онро як – як қироат карда, сипас, ин тавр ба шарҳи масъала мегузарад: ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаи мураккаб мустақил нестанд, балки онҳо ҳамдигарро аз ягон ҷиҳат пурра мекунад. Масалан, пас аз ҷумлаи «Ҳар ки насихати дӯстон гӯш накунад» нуқта гузоштан имкон надорад. Зеро фикр ё худ ҷумла дар ин ҳолат нотамои мемонад. Ё ин ки ҷумлаи содаи дуҷум: «дар ҳалоки худ саъй намуда бошад»- ро қироат кунем, фаҳмида наметавонем, ки кадом кас сабаби ҳалоки худ мегардад. Аз ин хулоса бармеояд, ки аз ин ду ҷумла яке дигареро, масалан, ҷумлаи якум эзоҳдиҳанда, вале ҷумлаи дувум эзоҳшаванда маҳсуб меёбад. Дар ин маврид ҷумлаи эзоҳшавандаро ҷумлаи асосӣ ва сарҷумла меноманд. Ҷумлаи эзоҳдиҳандаро ҷумлаи пайрав меноманд, ки дар ин бора дар дарсҳои баъдина муфассалтар маълумот медиҳем.

Ҳамин тавр, ҷумлаҳои дигар низ мухтасаран аз муоина гузаронида шуда, ба кадом хели ҷумлаи мураккаб (аз рӯйи воситаи алоқа) иртибот доштанишон муайян карда мешавад. Барои мустаҳкам шудани мавзӯ машқҳои 35 ва 36 (сах. 20) аз китоби дарсӣ иҷро карда шуда, иҷрои талаби машқи 37 ба ҳайси вазифаи ҳонагӣ супорида мешавад.

Дарси навбатӣ ба таълими мавзуи «Ҷумлаҳои мураккаби пайваст» бахшида мешавад, ки таълими ин мавзӯ дар як вақт бо таълими мавзуи рӯзгору осори Ҷалолиддини Балхӣ аз фанни адабиёти тоҷик дар синфи 9 баробар сурат мегирад. Аз ин лиҳоз, омӯзгорон метавонанд, намунаи мисолҳоро барои шарҳи мавзӯҳои забонӣ аз осори мондагори Мавлони интиҳоб намоянд.

Масалан, дар соати аввали таълими мавзуи «Маълумот дар бораи ҷумлаи мураккаби пайваст ва фарқи он аз ҷумлаи содаи» унвон дорад, байтҳои зеринро намуна овардан мувофиқи мақсад аст:

Аз насихат ноқисон комил шаванд

В-аз насихат мудбирон муқбил шаванд.

Аз насихат тоза гардад ҳар диле

В-аз насихат ҳал шавад ҳар мушкиле [203: 54].

Намунаи мазкур аз он ҷиҳат мувофиқи мақсад аст, ки, аввалан, аз маънии баланд бархурдор аст. Дигар он аст, ки ҷанбаи тарбиявӣ дорад ва хонандагонро дар руҳияи хулку атвори нек ва сифоти ҳамидаи инсонӣ тарбият мекунад. Чанде аз калимаҳо (ноқисон, мудбирон) барои муҳассилин нав буда, шарҳи онҳо барои бой гардидани таркиби луғавии хонандагон мусоидат мекунад.

Ҳамин тавр, баробари пешниҳод намудани мисоли мазкур омӯзгор шогирдонро водор менамояд, ки порчаи назми (шеърӣ) мазкурро ба наср баргардонанд, ки ин бе кӯмаки омӯзгор тӯл мекашад. Инак, зимни ёрии муаллим, хонандагон байтҳои мазкурро ин тавр ба наср баргардон мекунад: **Аз насихат ноқисон (нуксдору нокомил) комил мешаванд ва аз насихат мудбирон (бадбахтон) муқбил (хушбахт) мешаванд.**

Омӯзгор диққати аҳли синфро ба тахтаи синф ҷалб намуда, таъкид мекунад, ки ин порчаи шеърӣ аз ду байт иборат аст ҳар байт аз ду ҷумлаи сода таркиб ёфтаанд, яъне ҳар кадоми ин байтҳо як ҷумлаи мураккабро ташкил додаанд. Ҷумлаҳои сода дар онҳо тавассути пайвандаки пайвастанандаи «ва», ки дар қолаби таҳфифшуда (в) омадааст, ба ҳам пайваст шудаанд.

Хулоса, чунон ки мушоҳида намудем, ҳар байт дар порчаи мазкур аз ду ҷумлаи сода ташкил ёфтааст тавассути пайвандаки **ва** ба ҳам алоқаманд шуда, ҳар кадом як ҷумлаи мураккаби пайвастро офаридаанд.

Байтҳои зерин низ намунаи хуби мисолҳо барои ҷумлаҳои мураккаби пайваст буда, ҳамзамон, метавонанд, хонандагонро дар рӯҳияи хислатҳои нек тарбия намоянд.

Баҳри кайке ту гилемеро масӯз

В-аз судои ҳар магас магзор рӯз [203: 71].

На ҳар килке шакар дорад, на ҳар зере забар дорад,
На ҳар чашме назар дорад, на ҳар баҳре гуҳар дорад [206: 33] .

Ай забон, ҳам оташу ҳам хирманӣ,
Чанд ин оташ дар ин хирман занӣ?
Ай забон, ҳам ганчи бепоён туй,
Ай забон, ҳам ранчи бедармон туй [203: 69].

Дар соати дуҷум, ки мавзуи «Чумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандакҳои пайхам» таълим дода мешавад, барои шарҳи хусусиятҳои асосии мавзуи мазкур истифода намудан аз қабилӣ мисолҳои дар боло овардашуда басо судманд мебошанд. Бахусус, барои намоиш додани хусусиятҳои фарқкунандаи чумлаҳои мураккаб аз чумлаҳои сода намунаҳои беҳтаринро метавон аз осори Мавлавӣ низ метавон интихоб намуд. Ҷамҷунин, истифодаи ин гуна мисолҳо аз осори дигар адибони классик низ барои баррасии мавзуи фавқ шоистаи таҳлилу баррасӣ ҳастанд, ки ба шарҳи маъноӣ эҳтиёҷ надоранд:

1. Дод ободонӣ буваду бедод вайронӣ (Кошифӣ) [203: 62].
2. Адл бе илм беҳу бар накунад (Аҳвадӣ) [203: 63].

Аснои таҳлили сохтори ин чумлаҳо хонандагон огоҳ мешаванд, ки чумлаи якум аз ду чумлаи сода ташкил ёфтаасту онҳоро пайвандаки пайвасткунандаи пайхамӣ - у ба ҳам алоқаманд намудааст. Аз ин лиҳоз, ин ду чумла дар алоқамандӣ чумлаи мураккаби пайвасти пайхамро ташкил додаанд.

Вале чумлаи дуҷум аз ду чумлаи сода ташкил ёфта бошад ҳам, алоқои он чумлаҳо ба ҳам тавассути оҳанги талаффуз амалӣ шудааст. Аз ин рӯ, агар дар байни чумлаҳои содаи он пайвандак гузоштани шавем, танҳо гузоштани пайвандакҳои пайвасткунандаи **ва** ё **ки** - **у** зарурат дораду бас, ки дар ин маврид чумлаи мазкурро метавон дар қолаби зерин пешниҳод намуд: Адл бе илм беҳу бар намеораду (ва) ҳукм бе адлу илм асар (таъсир) накунад.

Хулосаи шарҳи боло ин аст, ки ҷумлаи мазкур, яъне ҷумлаи дувум низ мураккаби пайвасти пайхам асту вале алокаи ҷумлаҳои сода дар таркиби он на бо яке аз пайвандакҳои пайхам, балки танҳо тавассути оҳанги талаффуз сурат гирифтааст, ки чунин қолаби ҷумласозӣ дар забони адабӣ яке аз ҳодисаҳои маъмул маҳсуб меёбад.

Соати сеюми ба таълими ҷумлаҳои мураккаби пайваст бахшидашуда «Ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандакҳои ҳилофӣ» унвон дорад. Аснои матраҳ намудани мавзӯи мазкур низ дар қатори дигар мисолҳо аз осори Мавлавӣ намунаҳои ҷолибро овардан аз манфиат ҳолӣ нест. Чунончи:

1. Колаи дуздида набвад пойдор,

Лекин орад дузд ро то пойи дор [203: 177].

2. Сабр талх омад, валекин оқибат

Меваи ширин диҳад пурманфиат [203: 56].

3. Худ ҳасад нуқсонӣ айби дигар аст,

Балки аз ҷумла камиҳо бадтар аст [203: 77]

Чунон ки дар мисолҳои боло мушоҳида мекунем, онҳо ҳамагӣ ҷумлаҳои мураккаби пайваст буда, тавассути пайвандакҳои ҳилофии **лекин**, **валекин** ва **балки** ба ҳам алоқаманд шудаанд. Ба ҷумлаи мураккаби пайвасти ҳилофӣ иртибот доштани ҳодисаи бебаҳс асту ҳар кадом як ҷузъи ахлоқро тарғиб намудаанд ва истифодашон як роҳи беҳтарини тарбия дар раванди таълим маҳсуб меёбанд. Ба ифодаи дигар, дар чунин раванди таълим мақоли «бо як тир ду нишон» пеши назар меояд. Зеро муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ ҳам маслиҳат медиҳанд, ки дар раванди омӯзонидани мавзӯҳои забони модарӣ тарбия ва таълим бояд дар ҳамбастагӣ бо усулҳои ҷадид ба роҳ монда шавад. Масалан, методист С. Н. Иконников дар ин хусус чунин фармудааст: «Ин ҷо бояд усули пӯшидаи таъсиргузори тарбиявӣ истифода шавад, яъне омӯзгор аснои фаҳмонидани маънии калимаҳо, таҳлили услубии матн, таҳлили ҷумлаҳо ва дар раванди инкишоф додани нутқи мураббаби хонандагон ҳам

метавонад эшонро тарбия намояд» [150:23]. Чунки равоншиносон бар он назаранд, ки наврасон насихату мавъизаи зиёдро намеписанданд. Аз ин лиҳоз, онҳоро на бо насихатгӯӣ, балки бо роҳи пешниҳоди маводди дидактикӣ, ки ҳомили маъниҳои баланди пандуандарзианд, метавон тарбия кард.

Мавзуи севуми ба таълими ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бахшидашаванда «Ҷумлаи мураккаби пайвасти бо пайвандакҳои ҷудой» буда, барои баррасии ин мавзӯ низ дар осори Ҷалолиддини Балхӣ намунаҳои олии зиёд аст. Порча аз ғазали дар зер овардашуда намунаи бехтарини ҷумлаҳои мураккаби пайвасти ҷудой бо пайвандакӣ ё...ё... мебошад, ки дар радифи дигар намунаҳои дар китоби дарсӣ омада, мавриди таҳлил қарор додани он бамаврид аст:

Ё Зӯҳраву моҳ аст даромехта бо ҳам,
Ё сарви равон аст зи гулзор расида.
Ё чашмаи Хизр аст равон гашта бад-ин сӯ,
Ё турки хуши мост зи Булғор расида. [211: 152]

Ҳамин тавр, барои мавзӯҳои дигар, аз ҷумла, «Аломатҳои китобат дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти», «Оҳанги талаффуз ва мавқеи ҷумлаи мураккаби пайвасти дар нутқ», «Таҳлили наҳвӣ ва аломатҳои китобати ҷумлаи мураккаби пайвасти» низ метавон маводди фаровоне аз рубоиёти дилангезу ғазалҳои шӯрангез, аз «Маснавии маънавӣ» ва аз асари дигари ӯ «Фихӣ мо фихӣ», ки саршор аз андешаҳои ахлоқиянд, интиҳоб кард. Чунин намуди кор, бешубҳа, алоқамандии байни фанҳои забон ва адабиётро таъмин менамояд, ки яке аз талаботҳои методикаи таълим маҳсуб меёбад. Ба қавли методист С. Шербоев, «чунин алоқа дар раванди таълими фанни забони тоҷикӣ, сараввал, бо роҳи интиҳоби матнҳои гуногуни дар дарсҳои адабиёт омӯхташуда, ки ба хонандагон шиносанд, бештар корбаст мешавад» [178: 83].

Тибқи талаботи барнома дар синфи 9 пас аз таълими мавзуи «Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти» таълими силсиламавзӯҳои фасли «Ҷумлаҳои мураккаби

тобеъ» дар доираи 22 соат пешниҳод шудааст. Доир ба таълими ин фасл, яъне «Чумлаҳои мураккаби тобеъ» басте аз методистони ватанию хоричӣ дар пажӯҳишҳои худ ақидаҳои чолибро пешниҳод намуда бошанд ҳам, аммо дар нигоштаҳои онҳо ба масъалаи интиҳоби мисолҳо дар ин бобат тавачҷӯҳи чиддӣ ирсол нашудааст. Асосан, онҳо омӯзиши самараноки чумлаҳои мураккаби тобеъро дар муқоиса бо чумлаи мураккаби пайваст бештар авлотар донистаанд. Масалан, профессор С. Шербоев пешниҳод мекунад, ки «дар таблитсае дар ду сутун - дар яке чумлаҳои мураккаби пайваст, дар дигаре чумлаҳои мураккаби тобеъро сабт намуда, ба муоинаи хонандагон гузоштан лозим аст, то ки мисолҳоро (чумлаҳои дар ду сутун сабтшударо) кироат ва муқоиса намуда худашон ҳам дар ин бобат ба баёни мулоҳиза ва хулосаҳои шахсӣ пешакӣ омодагӣ бигиранд» [108:27]. Мо низ, аз рӯи нишондоди методисти мазкур амал намуда, вале ба ҷойи чумлаҳои пешниҳоднамудаи ӯ дар ҷадвали зерин мисолҳоро аз осори классикон интиҳоб ва сабт намудем, ки ҳам дорои ҷанбаҳои тарбиявӣ омӯзишӣ мебошанду ҳам муаррифғари қолаби чумлаҳои мураккаби тобеанд.

Ҷадвали 16.

Чумлаҳои мураккаби пайваст	Чумлаҳои мураккаби тобеъ
<p>Ҳаққи устод аз падар беш аст В-аз падар устод дар пеш аст. (Биной), [203:241].</p>	<p>Оқил он бувад, ки аз корҳо ҳақиқату рӯҳи он бинад, на сурати он (Ғазолӣ), [203:196]</p>
<p>Ҳарис ба ҷаҳоне гурусна асту қонеъ ба ноне сер (Саъдӣ), [203:196].</p> <p>Зи доноён бимонад ёдгорӣ, Вале нодон кашад сад ҷавру хорӣ. (Роғибӣ Самарқандӣ), [203:101].</p>	<p>Ҳар ки дар тирборони ҳаводис сипари сабр дар сар кашад, зудтар хаданги умедаш ба ҳадафи мурод бирасад (Кошифӣ), [210:127].</p> <p>Пайафқандам аз назм коҳе баланд, К-аз боду борон наёбад газанд.</p>
<p>Дӯстро зуд душман тавон кард, аммо душманро дӯст гардонидан душвор бувад (Кайковус), [203:104].</p>	<p>(Фирдавсӣ), [196:17].</p>

Мисолҳои дар таблитсаи мазкур бударо ба муоинаи хонандагон вогузор намуда, муаллим метавонад, бо саволҳои зерин ба синф муроҷиат намояд:

1. Ҷумлаҳои дар сутунҳои таблитса бударо мулоҳизакорона муқоиса намуда, муайян намоед, ки байни ин ҳар ду гурӯҳи мисолҳо чӣ гуна умумият ҳис карда мешавад?

2. Муайян кунед, ки ҷумлаҳои дар сутуни аввал буда нисбат ба мисолҳои дар сутуни дуюм пешниҳодшуда аз кадом ҷиҳат фарқ мекунад?

Албатта, дар синф хонандагоне ёфт мешаванд, ки мушоҳидакор буда, фарқияти байни ин ҷумлаҳоро қисман муайян ҳам менамоянд. Вале дар сурати ба мушкилӣ мувоҷеҳ шудани хонандагон дар ҷавоб ба ин саволҳо ва ё ҷавобҳои саҳеҳ дода тавонистанашон омӯзгор шогирдонро то ба ҷавоби дурусту саҳеҳ расидан роҳнамоӣ мекунад. Масалан, ӯ боз бо савол ба синф муроҷиат мекунад. – Чунончи:

–Агар ҳар кадоми ҷумлаҳои дар таркиби ин ҷумлаҳои мураккаб бударо алоҳида – алоҳида қироат намоем, дар мазмун ва оҳанги талаффузи онҳо чиро мушоҳида мекунем? Дар ҷавоб ба ин савол хонандагон ҷумлаҳои таркиби дар ҳар ду сутун пешниҳодшударо хонда, ба хулоса меоянд, ки ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби сутуни дуюм назар ба ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаҳои мураккаби сутуни аввал дар алоҳидагӣ мустақил нестанд, балки шарҳталаб мебошанд. Аммо омӯзгор «хучуми фикриро» идома дода, боз мепурсад: –Вақте ки гӯянда «Оқил он аст» гӯяду дигар гапашро давом надихад, шунаванда чӣ хел савол медихад? Албатта, кист? – гӯён пурсон мешавад. Ва боз савол медихад: – Кадом аъзои ҷумла ба саволи **кист?** ҷавоб мешавад? – Ҷавоб: Хабар. Супориши навбатии омӯзгор: – Муайян кунед, ки ба ин савол (**оқил кист?**) кадом қисмати ҷумла ҷавоб медихад? Ҷавоб: – **аз корҳо ҳақиқату руҳи он бинад, на сурати он** ҷавоби мувофиқ буда, хабари ҷумлаи якумро шарҳ додааст. Пас, ин ҷумла нисбат ба ҷумлаи якум ҷумлаи пайрав, аниқаш, ҷумлаи пайрави хабар аст, ки табиатан

чунин чумлаҳо бар эзоҳи хабари чумлаи бо чонишинҳои ишоратӣ ифодаёфта меоянд.

Ҳамин тавр, тибқи саволҳои додашуда, нави чумлаҳои пайрав муайян карда шуда, дар интиҳо муаллим чунин илова мекунад: Чумлае, ки аз он ба чумлаи дигар савол дода мешавад, **сарчумла** меноманд ва чумлае, ки ба он савол ҷавоб мешавад, **чумлаи пайрав** меноманд. Сарчумла, ҳамеша шарҳу эзоҳталаб буда, чумлаи пайрав онро аз ягон ҷиҳат пурра ва ё шарҳ медиҳад.

Инчунин, омӯзгор бо мақсади ҷалби тавачҷуҳи хонандагон ба аломатҳои дигари чумлаи мураккаби тобеъ ба хонандагон боз бо чунин савол муроҷиат мекунад: – Пайвандакҳо дар чумлаҳои сутуни аввал аз пайвандакҳои дар таркиби чумлаҳои сутуни дуюм буда чӣ фарқ доранд?

Хонандагон дар ҷавоб ба ин савол маълумоти дар синфи VII доир ба пайвандак гирифтаи худро ба хотир оварда, пайваस्तкунанда (ва, -у, вале, аммо) ва тобеъкунанда (ки) будани пайвандакҳои дар таркиби чумлаҳои сутуни дуюм мушоҳидашударо таъкид менамоянд. Онҳо ба хулоса меоянд, ки бо вучуди аз ҷиҳати сохт мураккаб будани чумлаҳои ҳар ду сутун онҳо аз рӯйи воситаҳои алоқа ва имконияти чумлаҳои содаи таркибашон фарқ мекунанд.

Пас, саволи навбатии омӯзгор чунин мешавад: Гӯед, ки кадом хусусиятҳои чумлаҳои мураккаби тобеъ ба шумо маълум шуд? Ҷавоб ба ин саволи муаллим аз тарафи хонандагон, тахминан, чунин мешавад: –Онҳо – чумлаҳои мураккаби тобеъ, пеш аз ҳама, аз ду чумлаи сода ташкил меёбанд; дар алоҳидагӣ, яке аз онҳо, асосан, чумлаи асосӣ ва ё сарчумла, мустақилияти худро гум мекунад; якеро сарчумла ва дигареро чумлаи пайрав меноманд, аз сарчумла ба чумлаи пайрав савол дода мешавад, чумлаи пайрав ба сарчумла ба воситаи пайвандакҳои тобеъкунанда алоқаманд мешаванд. Барои мустақкам намудани дониши хонандагон ин ҳама хусусиятҳои чумлаи мураккаби тобеъро метавон дар усули «Кластер» [10:110] ҷамъоварӣ намуд, ки чунин аст:

Акнун, ки хонандагон аз хусусиятҳои муҳимми ҷумлаи мураккаби тобеъ огоҳ шуданд, метавонанд, хулоса ё худ фарзияи худро пешниҳод намоянд, ки тахминан чунин хоҳад буд: Ҷумлаҳое, ки аз ду ҷумлаи сода ташкил ёфта, бо пайвандҳои тобеъкунанда ба ҳам алоқаманд мешаванду яке аз ҷумлаҳои таркибиашон дигареро пурра мекунад, ҷумлаҳои мураккаби тобеъ номдоранд.

Чунин усули хулосабарорӣ имкон медиҳад, ки хонандагон таърифи ҷумлаи мураккабро на қориёна, балки бошуурона фаҳмида, ба хотир гиранд.

Ниҳоят, барои то чӣ андоза дар ин кор муваффақ гардидани хонандагон, яъне аз рӯи аломатҳои муайянгардидаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ таҳия намудани қоида(фарзия)-и дуруст таърифи эҷодкардаи онҳо бо таърифи дар китоби дарсӣ буда муқоиса карда мешавад, ки ин зинаи чоруми салоҳият мебошад. Ва, инак, таърифи ҷумлаи мураккаби тобеъ дар китоби «Забони тоҷикӣ» – и синфи 9 чунин пешниҳод шудааст: «**Ҷумлаи мураккабе, ки дар он яке аз ҷумлаҳо асосӣ буда, ҷумлаи дигар бо ёрии воситаҳои гуногуни грамматикӣ ба ҷумлаи асосӣ тобеъ гардида, онро аз ягон ҷиҳат эзоҳ медиҳад, ҷумлаи мураккаби тобеъ номида мешавад**» [95:29].

Ин чо омӯзгор бояд барои руҳбаланд намудани хонандагон ва то чӣ андоза муваффақ шудани онҳоро дар таҳияи қоидаи ҷумлаи мураккаби тобеъ нишон додан, қисматҳои ба ҳам мувофиқи ин ду қоида ро баён менамояд, ки он салоҳияти забони муҳассилинро ташаккул медиҳад.

Ниҳоят, дар зинаи панҷум, ки ба ташаккули тафаккур ироа мешавад, фикру андешаҳо ва хулосаҳои хонандагон оид ба мазмуни ҷумлаҳои дар таблитса овардашуда шунида мешавад, ки онҳо дорои фикрҳои баланди панду ахлоқӣ буда, ҳамагӣ дар раванди омӯختан аз таҷрибаи рӯзгор рӯйи қоғаз оварда шудаанд, то ки мо, имрӯзиён, аз он пандҳо дар раванди зиндагиамон истифода намоем.

Дар барномаи соли 2006 таълими ҷумлаҳои пайрави мубтадо ва хабар баъди таълими ҷумлаҳои пайрави пурқунанда ва муайянқунанда тавсия шуда, ҳамин тартиб дар охири китоби дарсӣ низ риоя шудааст. Ба андешаи муаллифони барномаи мазкур, ин тадбир мантиқан дуруст буда, дар бобати ба инобат гирифтани теъдоди истеъмоли хелҳои ҷумлаи пайрав, чи дар нутқи шифоҳӣ ва чи дар нутқи хаттӣ, мувофиқат менамоянд. «Дигар ин, ки зимни ин тариқа иваз намудани тартиби таълими хели ҷумлаҳои пайрав дар барномаи принципи таълими тадричан аз маълум ба номаълум ё худ аз сода ба мураккаб гузаштан ба инобат гирифта шудааст» [108:393]. Аммо дар барномаи охири [7] тартиби таълими ҷумлаҳои пайрав аз сараъзоҳо, яъне мубтадо ва хабар оғоз ёфтааст, ки мо андешаҳои худро дар ин бора баён месозем.

Дар иртибот ба таъкиди охир, ҳангоми пешниҳоди андешаҳои хеш оид ба таълими ҷумлаҳои пайрави мубтадо ва хабар ба мо маълум шуд, ки таълими ҷумлаҳои пайрави мазкур дар синфи 9 дар як вақт бо таълими ҳаёт ва эҷодиёти Камоли Хучандӣ мувофиқат мекардааст. Аз ин лиҳоз, мо усули таълими мавзуи мазкурро бо истифодаи мисолҳо аз осори ҳамин адиб пешниҳод намуданро лозим донистем.

Ҳангоми муоинаи машқҳои дар иртибот ба таълими ҷумлаҳои пайрави мубтадо ва хабар дар китоби дарсӣ пешниҳодшуда мо матни машқеро

дарёфт карда натавонистем, ки аз эҷодиёти Камоли Хучандӣ интиҳоб гардида бошад. Чун аз тадқиқоти забоншиносон огоҳ шудем [8], дар осори Камол намунаҳои арзишманде, ки барои таълим додани ҳамаи шоҳаҳои грамматика мувофиқ бошанд, басо зиёд ба назар расиданд. Аз ин лиҳоз, мо низ аз осори ин шоир мисолҳо - байтҳоеро ҷустуҷӯ намудем, ки ҳам ба таълими мавзӯҳои мазкур мувофиқ бошанду ҳам масъалаҳои гуногуни ахлоқиро матраҳ намоянд. Масалан, аз қабилӣ мисоли дар зер овардашуда:

Ҳар кӣ дар олам кам аз як лаҳза дур аз ёр зист,

Кард нақди зиндагонӣ зоеву бисёр зист [199:38].

Байти мазкур аз ҷиҳати наҳвӣ ба ҷумлаи мураккаби тобеи ҷумлаи пайраваш мубтадо иртибот дорад. Яъне сарҷумлаи он «Кард нақди зиндагонӣ зоеву бисёр зист» мисраи якуми он: «Ҳар кӣ дар олам кам аз як лаҳза дур аз ёр зист» - ро ба худ тобеъ намудааст. Азбаски аз сарҷумла саволи кӣ? бармеояд ва ҷумлаи дуюм ба он ҷавоб мегуяд, он ҷумлаи пайрави мубтадо унвон мегирад. Яъне ин тавр: Кӣ нақди зиндагонӣ зоеъ карду бисёр зист? Ҷавоб: «Ҳар кӣ дар олам кам аз як лаҳза дур аз ёр зист».

Ин байт мазмуни баландро дорост: Таъкид мешавад, ки, агар ҳар кас дар ҳаёт аз дӯстон дур зиндагӣ кунад, ҳатто як лаҳзаи дур аз дӯст будан ин чунин маънӣ дорад, ки ӯ ҳаёту зиндагонии худро беҳуда аз сар гузаронидааст. Аниқаш, ғояи асосии ин байт одамонро дар ҳамбастагӣ ва дар ҳалқаи дӯстон зиндагӣ кардан далолат менамояд.

Инчунин, ҳамин нуктаро ҳам мебояд таъкид намуд, ки шарҳу маънидоди аксари он байтҳо, ки аз китоби дарсии фанни адабиёти синфи 9 интиҳоб шудааст, ҳангоми баррасии таълими мавзӯҳои грамматикӣ чандон зарурат надоранд. Чунки мазмуну ғояи онҳо дар дарсҳои адабиёт шарҳ дода шудаанд. Агар чунин намунаҳо танҳо барои шарҳи маводди назариявии ба таълими ин ё он қисмати забоншиносӣ иртиботдошта истифода шаванд ҳам, мазмуну муҳтавои он дар зеҳни хонандагон пайдо ва мустаҳкам мешавад. Дар сурати ба миён омадани зарурати шарҳи мазмун ва баъзе вожаҳои классикӣ иҷрои

он ногузир аст, зеро такрори он донишу фаҳмиши хонандагонро сайқал медихад.

Ҳамчунин, дар мавриди таълими хелҳои ҷумлаҳои пайрави ҳол ва ҷумлаҳои мураккаби бепайвандак низ аз осори Камоли Хучандӣ метавон мисолҳои басо мувофиқро дарёфт.

Инак намунаи мисолҳо:

а) Оид ба ҷумлаи пайрави сабаб:

Аз ту як соат ҷудой хуш намеояд маро,
Бо дигар кас ошноӣ хуш намеояд маро [200:30].

Чун муроди дӯст чон афшондан аст аз дӯстон,
Зудтар дарёб, чони ман, ризои дӯстро [199:33].

б) Оид ба ҷумлаи пайрави шарт:

Ҳаваси суҳбати ёрон агарат меафтад,
Бо рафиқони муҳолиф нақунӣ ёрӣ беҳ [199:295].

Гар ту дар мичмараи ғам дили мо сӯзонӣ,
Ҳамчунон бӯи ту ёбанд зи хокистари мо [199:16].

в) Ҷумлаи пайрави хилоф:

Агарчи аз ду ҷаҳон кардаем қатъи умед,
Ба лутфу раҳмати ӯ ҳаст умедвории мо [199:17].

Гар чӣ хуш ояд ба чашм гулшани ҷаннат, Камол,
Дар назари мо беҳ аз хоки дари ёр нест [199:177].

г) Ҷумлаи пайрави бепайвандак:

Дасти султонон намебӯсад Камол,
Нест султонро ба дарвеш эҳтиёҷ [199:268].

Камол аз подшаҳ дорад фароғат,

Ба вақти хеш ӯ ҳам подшоҳ аст [199:172].

Манзури мо аз пешниҳоди ин матлаб ҳамгирозии таълими ду фан: фанҳои забон ва адабиёти тоҷик буда, тибқи интиҳоби мисолҳо аз осори Камоли Хучандӣ ҳам шарҳи хусусиятҳои ҷумлаҳои пайрави ҳол ва ба ин васила ба шогирдон намоиш додани фасоҳату балоғати осори ӯ аст, ки дар ин раванд, ҳамзамон, тарбия намудани хонандагон дар руҳияи эҳтиром ба арзишҳои миллӣ ва ё хулқу одоби ҳамида низ даст хоҳад дод.

Чунон ки дар боло таъкид намудем, дар синфи 9, тибқи талаби барномаи забони тоҷикии соли 2006, таълими хелҳои ҷумлаи пайрав бо омӯзиши ҷумлаи пайрави пурқунанда оғоз меёбад. Дар ин бобат низ аз осори пандомези классикон, баҳусус, осори манзуми онҳо дарёфт ва интиҳоб намунаи чунин навъи ҷумлаҳои пайрав бештар имконпазир аст.

Таълими ин мавзӯ, тибқи тартиби маводди назариявӣ амалии дар китоби дарсӣ додасуда, бо усули дедуксия пешниҳод шудааст. Аз ин рӯ, омӯзгорон низ аз рӯйи чунин пешниҳод амал намуда, пас аз диққати аҳли синфро ба фаҳмидани мавзӯ омода кардан ин тавр бояд афзоянд:

а) ҷумлаи пайрави пурқунанда дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ бар эзоҳи хабари сарҷумла омада, онро пурра мекунад.

б) он, яъне ҷумлаи пайрави пурқунанда, ба саволҳои чӣ?, аз чӣ?, чиро?, ба чӣ?, бо чӣ? аз кӣ?, аз чӣ? ҷавоб мешавад. Ин гуна хосиятҳои ҷумлаи пайрави пурқунандаро метавон тавассути таҳлили мисолҳои зерин ба исбот расонд:

1. Ҳар кӣ илм бештар дорад, ўро бузург доред [203:96].

2. Шунидам, ки бошад забони сухан,

Чу алмоси буррону теги кўҳан [203:44].

Вай, яъне ҷумлаи пайрави пурқунанда, бар эзоҳи калимаю таркибҳои ҳамнисбате низ меояд, ки ба вазифаи пурқунандаи сарҷумла омадаанд: Аҳд набастан аз он беҳ, ки бандию напой. (Саъдӣ) [203:147].

Чумлаи пайрави пуркунанда, одатан, хабарҳои феълии сарчумларо эзоҳ медихад. Чунончи:

Чунон дон, ки бешарму бисёрғӯй

Наёбад ба назди касе обрӯй (Фирдавсӣ) [196:22].

Чумлаи пайрави пуркунанда дар таркиби чумлаи мураккаби тобеъ, одатан, ду ҷойи муқаррарӣ дорад, ки дар ҳар ду маврид он аз сарчумла бо аломати вергул ҷудо карда мешавад. Чунончи, мавридҳои омадани он:

1. Пас аз сарчумла:

Шунидам, ки бошад забони сухан

Чу алмоси буррону теғи куҳан [203:44].

2. Пеш аз сарчумла:

Ҳар чӣ аз эшон бар назарам нописанд омад, аз он парҳез кардам. (Саъдӣ) [203:65].

Мо ин ҷо барои исботи ҳамаи вижагиҳои чумлаи пайрави пуркунанда, ки дар китоби дарсӣ баён шудааст, намунаи мисолҳоро танҳо аз осори классикон овардем. Вале бояд таъкид намуд, ки дар китоби дарсӣ низ дар байни мисолҳои пешниҳодшуда оид ба чумлаи пайрави пуркунанда ду чумла аз андарзҳои классикон пешниҳод шудаанд: 1. Ҳукамо гуфтаанд, ки эътимод бар дӯсти ноозмуда набояд кард (Самандархоҷаи Тирмизӣ). 2. Шунидам, ки бар мурғу мӯру дадан, Шавад танг рӯзӣ ба феъли бадан. (Саъдӣ) [95:49].

Хулоса, зарур аст, ки дар радифи он ҳама маълумоти назариявӣ, ки бо овардани мисолҳо аз осори классикон оид ба хусусиятҳои чумлаи пайрави пуркунанда дода мешавад, ба ҷанбаи тарбиявӣ ахлоқии намунаҳои овардашуда низ бояд таваҷҷӯҳ зоҳир шавад, то ки дар ин раванд, дарс ҳамчун шакли муташаккил, барои ба ҷараёни ягона табдил додани кори таълим ва тарбия равона карда шавад

Ба таълими чумлаи пайрави муайянкунанда дар нашри соли 2018 – и китоби дарсии «Забони тоҷикӣ» барои синфи IX 7 машқ дода шудааст, ки, аз чумла, дар машқи 77 [95:47] намунаҳо аз осори классикон – Низомӣ, Ҷомӣ ва Бедил оварда шудаасту мавзӯҳои панду ахлоқиро фаро гирифтаанд.

Талаботи он машқ чунин аст: «**Байтҳои зеринро бо диққат ва ифоданок хонда, ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаро ҷудо кунед ва гӯед, ки онҳо кадом аъзои сарҷумларо эзоҳ додаанд**» [95:47]. Яъне талаби ин машқ хонандагонро водор мекунад, ки супориши онро шифоҳӣ ба ҷо оранд. Аз ин лиҳоз, омӯзгор низ аз хонандагон хоҳиш мекунад, ки байтҳоро, аввал, ифоданок ва бо диққат қироат намоянд. Сипас, зимни таъя ба он маълумоте, ки дар оғози дарс барояшон дар бораи ҷумлаи пайрави муайянкунанда дода шуда буд, аз тариқи саволгузорӣ сарҷумла ва ҷумлаи пайрав, инчунин, воситаҳои алоқаро ҳам дар он мисолҳо (байтҳо) муайян кунанд. Масалан, дар байти зерини Низомии Ганҷавӣ:

Қавле, ки дар ӯ вафо набинам,

Аз чун ту касе раво набинам.

Сарҷумлаи байт: «Қавле аз чун ту касе раво набинам» буда, ҷумлаи пайрави он «дар ӯ вафо набинам» мебошад. Он – ҷумлаи пайрав - бо сарҷумла тавассути пайванди **ки** алоқаманд шудааст. Ҷумлаи пайрав дар таркиби ҷумлаи мазкур мубтадои сарҷумларо, ки бо исми ифода ёфтааст, эзоҳ додааст. Дар чунин маврид ба ҷумлаи пайрав бо саволи **кадом қавл?** мебояд муроҷиат кард, ки ҷавоби ин савол чунин мешавад: **Қавле ки дар ӯ вафо набошад.**

Байтҳои дигар, ки аз Ҷомӣ ва Бедил оварда шудаанд, асосан, ба навъи ҷумлаҳои мураккаби сертаркиба иртибот дошта, таҳлилашон, ё худ шарҳашон барои хонандагон, ки ҳанӯз ин мавзӯ барояшон таълим дода нашудааст, мушкилӣ эҷод мекунад. Аз ин рӯ, омӯзгорро лозим аст, ки ин нуктаро ҳудаш ба уҳда гирад. Инак, он байтҳо:

Холе ба рухат бизан, ки беҳол

Чашмест, ки мардумак надорад (Ҷомӣ).

Забонамро ҳаё чун мавҷи гавҳар лол кард, охир,

Зи занчире, ки дар об аст, шеван барнамеояд

(Бедил).

Дар ин бобат шарҳи муаллим бояд ин тавр бошад: Ҳар кадоми ин ду байт аз се ҷумлаи сода ташаккул ёфта, дар ҷумлаи аввал ифодаи **мардумак надорад** бар эзоҳи мубтадои ҷумлаи дувум, ки исм (чашм) аст, омадаасту дар байти дуввум таркиби **дар об аст** ҳамчун ҷумлаи пайрав бар эзоҳи пурқунандаи ҷумлаи дувум, ки бо исму пешоянд (зи занцире) ифода ёфтааст, омадааст.

Инчунин, бояд тазаккур дод, ки ҳангоми таълими мавзуи мавриди баҳс (ҷумлаи пайрави муайянқунанда) аз фанни адабиёт таълими рӯзгору осори Убайди Зоконӣ низ оғоз мегардад, ки аз осори ӯ низ овардани намунаҳо басо ҷолиб мебуд. Бахусус, овардан ва таҳлили байти зерин аз осори ин адиб барои хонандагон басо мондагон хоҳад буд:

Хуш хотире, ки мансабу ҷоҳ орзу накард,

Хуррам диле, ки дар талаби мулку мол нест[206: 34].

Байт ҷавқ низ барои дар амал фаҳмонидан сохтори ҷумлаи пайрави муайянқунанда намунаи хуб буда, ҳар як мисраъ як ҷумлаи мураккаби тобеъ аст ва ҷумлаҳои пайраваш ба сарҷумлаҳои худ: «Хуш хотире» ва «Хуррам диле» тавассути пайвандаки **ки** алоқаманд гардидаанд. Аз сарҷумлаҳо («Хуш хотире», «Хуррам диле») ба ҷумлаҳои пайрав саволи «кадом хотир?» ё «кадом дил?» бармеояд. Муҳим аст таъкид гардад, ки бо тақозои вазни шеър аз хабарии сарҷумлаҳо (хуш аст, хуррам аст) бандакӣ хабарии **аст** ҳазф гардидааст, аммо ин маънии байтро ҳалалдор накардааст. Яъне муъҷазбаёнӣ яке аз талаботҳо дар назм маҳсуб меёбад.

Инак, нуктаи охириро таъкид намуда, омӯзгор байтро дар шакли мансур пешниҳод ва маънидод мекунад: Шоир дар ин байт таъкид кардааст, ки «Хотири касе хуш аст, ки мансабу ҷоҳ ва ё мансаберо талаб намекунад ва дили касе хуррам аст, ки дар талаби молу мулк набошад». Дар ҳақиқат, касеро, ки дар вучудаш мансабхоҳӣ ва молумулкхоҳӣ реша давонда бошад, ҳеҷ кас эҳтиром намекунад.

Дар асл, шарҳи лафзии ин қабил байтҳо зарурат надорад. Чунки мазмунашонро ҳар як шахси андаке қобилияти маънифаҳмӣ дошта, аз ҷумла,

хонандагон дарк ва хулосабарорӣ карда метавонанд. Аниқаш, аҳаммияти тарбиявии чунин абётро ҳам.

Умуман, аз мушоҳидаи маводди китобҳои дарсии забони тоҷикӣ дар иртибот ба таълими хелҳои ҷумлаҳои пайрави ҳол дар қиёс бо маводди таълимии китоби дарсии адабиёти тоҷик дақиқ намудем, ки дар рӯзҳои таълими ин гурӯҳи ҷумлаҳои пайрав дар раванди дарсҳои адабиёти тоҷик, бахусус, дар рӯзҳои таълими ҳаёт ва фаъолияти эҷодии адибони муосир: Ибни Ямини Фарюмадӣ, Муҳаммад Авфии Бухороӣ, Зиёваддини Нахшабӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ ҳам мувофиқ меомадааст. Аз ин рӯ, барои шарҳу исботи масоили ҷумлаҳои пайрави ҳол осори ин адибон маводди басо мувофиқу арзанда маҳсуб хоҳад ёфт. Масалан, дар ин китобҳо ҳикояи Муҳаммад Авфӣ бо номи «Панди Аристотелис ба фарзанд» (дар сах. 124 – 125) оварда шудааст, ки аз он ба мо дарёфт намудани чанд ҷумлаи пайрави ҳоли шарту ҳоли мақсад даст дод. Чунончи:

1. Агар сад кӯҳ бояд канд фўлод,
Забун бошад ба дасти одамизод.
2. Агар падари туро илму адаб набудӣ, ў мар мулкро мисоли харе будӣ боркаш ва парастанда.
3. Пас, илм ҳосил кун, то шарафу иззат биёбӣ.

Чунон ки мушоҳида мекунем, ду мисоли аввалро барои шарҳи ҷумлаи пайрави шарт ва мисоли сеумро бобати шарҳи ҷумлаи пайрави мақсад истифода бурдан бамаврид аст.

Ҳамчунин, чиҳати интиҳоби мисолҳо доир ба таълими ҷумлаҳои пайрави ҳол, аз ҷумла, барои дарёфти ҷумлаҳои пайрави шарт ва сабабу мақсад, мо ба маснавии «Ҳафт авранг»-и Ҷомӣ низ рӯ овардем. Чунки аз ин асар интиҳоби мисолҳои ҳам ба мавзӯ ва ҳам ба нияту мақсади омӯзгор мувофиқ, ки ҳам барои истифода дар чараёни таълими ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, аз ҷумла, доир ба хелҳои гуногуни ҷумлаҳои пайрав мусоидат намоянду аз ягон чиҳат ҷанбаи тарбиявӣ ҳам дошта бошанд, бештар имконпазир аст. Ҳамзамон, бояд таъкид намуд, ки дар «Ҳафт авранг» андарзҳои ҳикматомез, хусусан, дар достони «Хирадномаи Искандарӣ» дар

қолаби ҷумлаҳои мураккаби тобеи дорои ҷумлаҳои пайрави шарт буда бештар чашмрасанд. Чунончи:

1. Агар ёбӣ огоҳӣ аз айби кас,
Ба ҳар кас аз он барнаёвар нафас [197:291].
2. Чу кирдори носеҳ бувад нописанд,
Насиҳат кай афтад зи вай судманд [197:262].
3. Чу нодон зи доно кунад саркашӣ,
Набинад зи даврони гетӣ х(в)ашӣ [197:250].
4. Чу шоҳ аз раият бувад комхоҳ,
Гадо бошад, андар ҳақиқат, на шоҳ [197:259].

Дар ин ҷаҳор байт муаллим аз тариқи саволгузорӣ, то ки мисраъҳои аввали ҳар як байтро ба ҳайси ҷумлаҳои пайрави шарт муаррифӣ намояд, бояд раванди баёни худро ин тавр пайгирӣ намояд: -Ҳамаи ин ҷаҳор байт мазмунан дар қолаби ҷумлаҳои мураккаби тобеи ҷумлаҳои пайравашон шарт офарида шудаанд. Дар ин байтҳо, чунон ки шумо аз рӯи ҷойи омадани пайвандакҳо (агар, чу) дарк менамояд, мисраъҳои якум, ки ҳамин пайвандакҳо дар аввали онҳо истифода шудаанд, ба ҷумлаҳои пайрави шарт мансуб буда, он ҳар ҷаҳор мисраъҳои баъдина, ё худ дувум сарҷумла маҳсуб меёбанд.

Яъне, муаллим бояд тариқи саволгузорӣ аз сарҷумла ба ҷумлаи пайрав исбот кунад, ки ҷумлаҳои мазкур ҷумлаҳои пайрави шартанд. Яке аз нишонаҳои он ба ин нукта мавҷудияти пайвандакҳои **агар, гар, чу** (**чу** ба маънои **агар**) мебошад, ки ин нукта дар назм бештар мушоҳида мегардад.

Албатта, чун дар наср дар назм дарҳол муайян кардани сарҷумла ва ҷумлаи пайрав ба осонӣ даст намедиҳад. Аз ин лиҳоз, барои пеш наомадани чунин душворӣ омӯзгоронро лозим аст, ки тибқи пешниҳодоти дар саҳифаҳои пеш омада ин байтҳоро ба наср баргардонанд. Масалан, он байтҳоро метавон дар қолабҳои зерин ба наср баргардонд:

Байти якум: Агар аз айби касе огоҳӣ дошта бошӣ, (ту) онро (он айбро) ба ҳар кас мағӯй.

Байти дуом: Агар шахси носех (насихатгӯӣ) худаш кирдори нописанд дошта бошад, насихатҳои ӯ ба касе судманд (фоидаовар) намешавад.

Байти сеюм: Агар одами нодон ба гапҳои шахси доно гӯш наандозад, ӯ дар ҳаёт рӯзи некро намебинад.

Байти чорум: Агар шоҳ аз раият (халқ) ба фоидаи худ чизеро талаб намояд, дар ҳақиқат, ӯ на шоҳ, балки гадо аст.

Инак, чун байтҳои мазкур бо иштироки хонандагон ба наср баргардонида мешаванд ва шакли матлуби онҳо пайдо мешавад, муаллим метавонад мухтасар чунин афзояд: Чунон ки мушоҳида намудед, ин чаҳор байт ба ҷумлаҳои мураккаби тобеъ мансубанду ҷумлаҳои пайрав дар таркиби ҳар яки онҳо аз рӯи маъно ба ҷумлаҳои пайрави ҳоли шарт иртибот доранд. Зеро ҳамаи ин ҷумлаҳои пайрав ба саволи **ба кадом шарт?** ҷавоб мешаванд.

Ҳамин тавр, аснои таълими хелҳои ҷумлаҳои пайрав истифода намудани осори пандомези классикон ба сатҳи тарбия, забондонӣ ва фарҳанги нутқ, эҳтиром ба забон, таърих ва фарҳанг, ифтихори миллӣ доштан аз адабиёти оламгир, ниҳоят, дар ҷодаи ба худшиносиву ҳудогоҳӣ расидани хонандагон нақши мондагор мегуздоранд. Аз ин лиҳоз, ба омӯзгорон маслиҳат дода мешавад, ки дар фаъолияти омӯзгориашон он ҳама таблиғоти дар боло омадаро ҳамрадифи доимии касби худ қабул намоянд.

Таълими мавзуи «Ҷумлаи мураккаби омехта» низ аз ҷумлаи масоили душвортарини синтаксис дар синфи IX ба шумор меравад. «Соҳт ва банду басти ин ҳиссаи грамматикӣ доманадор буда, дар таркиби он миқдори ҷумлаҳои сода ва воситаҳои алоқа ҳам зиёда ба назар мерасанд. Аз ин ҷост, ки муаллимон ҳангоми таълими ин мавзӯ ҳам рӯ ба мушкилӣ мешаванду теъдоди зиёди талабагон низ хусусиятҳои асосӣ ва соҳту навҳои гуногуни чунин гурӯҳи ҷумлаҳоро ба таври бояду шояд аз худ карда наметавонанд» [160:17].

Аммо, тибқи талаби барномаи фанни забони тоҷикӣ, перомуни таълими ҷумлаи мураккаби омехта дар доираи фасли 5 – ум, ки «Ҷумлаи мураккаби тобеъ» унвон дорад, доир ба ин мавзӯ танҳо маълумоти умумию мухтасар

додан пешниҳод карда шудаасту бас. Аз ин рӯ, омӯзгорон имкон доранд, ки барои таълими мавзуи мазкур ҳамагӣ як соат чудо намоянд. Аз ин хотир, то ки дар доираи ҳамин як соат ба хонандагон дар бораи ин навъи ҷумлаҳои мураккаб маълумоти андаке қонеъкунанда баррасӣ карда шавад, лозим аст, ки дар таълими мавзуи номбаршуда аз усулҳои ҷадиди таълим самаранок истифода бурда шавад. Муҳим аст, ки хонандагон, пеш аз ҳама, сабаби чунин (ҷумлаи мураккаби омехта) унвон гирифтани ин навъи ҷумлаи мураккабро дарк намоянду аз намудҳои дигари ҷумлаҳо фарқ карда тавонанд ва дар нутқи хаттиву даҳонии хеш моҳирона истифода баранд. Бо ин мақсад, лозим аст, ки ин мавзӯ низ бо усули муаммогузорӣ таълим дода шавад. Дар ин бобат, ба хонандагон, пеш аз ҳама, маънои луғавии вожаи «омехта», ки (якҷоя кардан, ҳамгиро кардан аст) шарҳ дода шуда, сипас, диққати онҳо ба тарзи алоқаи ҷумлаҳои содаи таркиби чунин ҷумлаи мураккаб, яъне ҷумлаи мураккаби омехта, ҷалб карда мешавад. Баъдан, омӯзгор бо мақсади санҷидани дониши пешакии хонандагон аз онҳо талаб кунад, ки тарзи ба ҳам алоқаманд шудани ҷумлаҳоро, ҳам дар таркиби ҷумлаи мураккаби пайваст ва ҳам дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ ба хотир оранд. Албатта, доир ба ин талаб хонандагон чунин таъкид мекунанд: Алоқаи ҷумлаҳои сода дар таркиби ҷумлаи мураккаби пайваст бо роҳи пайвасткунӣ ба вучуд омада, онҳоро пайвандакҳои пайвасткунанда ба ҳам пайваст (алоқаманд) менамоянд. Вале алоқаи ҷумлаҳои сода дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ бо роҳи тобеъкунӣ сурат мегиранд, ки дар ин ҳолат як ҷумлаи сода ба ҷумлаи содаи дигар ба воситаи ин ё он пайвандаки тобеъкунанда, масалан, бо пайвандакҳои **ки, чунки, зеро, вақте ки, агар** ва ғ. ба вучуд меояд.

Сипас, омӯзгор идомаи суҳбатро ба ихтиёри худ гирифта, бояд ин тавр афзояд:

– Шумо, дар воқеъ, дуруст гуфтед, ки дар ҷумлаи мураккаби пайваст алоқаи ҷумлаҳои сода бо роҳи пайвасткуниву дар ҷумлаи мураккаби тобеъ алоқаи ҷумлаҳои содаи таркибашон бо роҳи тобеъкунӣ сурат мегирад. Аз ин вачҳ, аввалан, бояд донед, ки ҷумлаи мураккаби омехта ҷумлае мебошад, ки

чумлаҳои содаи таркибаш на камтар аз сето мебошанд. Дар ин ҳолат, дар таркиби чунин чумлаҳо, алоқаи чумлаҳои сода бо ду роҳ: ҳам бо роҳи пайвасткунӣ ва ҳам бо роҳи тобеъкунӣ сурат мегирад. Аниқтараш, фарз кардем, агар чумлаи содаи якум бо чумлаи содаи дуҷум бо пайвандаки пайвасткунанда сурат гирад, он гоҳ алоқаи чумлаи содаи дуҷум бо чумлаи содаи сеҷум бо пайвандаки тобеъкунанда сурат мегирад. Яъне маҳз, ҳамин гуна чумлаи мураккабро, ки дар онҳо алоқаи чумлаҳои сода ҳам бо роҳи пайвасткунӣ ва ҳам бо усули тобеъкунӣ сурат гирифтааст, **чумлаи мураккаби омехта** меноманд.

Пас аз шарҳи охир, то ки мафҳум ва навъи чумлаи мураккаби омехта барои хонандагон боз ҳам дақиқтар фаҳмову дастрас гардад, зарур аст, ки мисолҳои боварибахш аз осори суҳанварони варзида пешниҳод карда шавад.

Дар ин бобат, то ки дар дарс сарфаи вақт риоя карда шавад, омӯзгор чумлаҳоро бояд пешакӣ ё дар таблитса омода созад ва ё тавассути доскаи электронӣ намоиш диҳад.

Байти зерин низ, ки аз ашъори устод Рӯдакӣ баргузида шудааст, ба чумлаи мураккаби омехта мансуб аст. Он аз се чумлаи сода иборат буда, байни чумлаи якуму дуҷум алоқаи тобеъ ва байни чумлаҳои содаи дуҷуму сеҷум мавҷуд будани алоқаи пайваст баръало эҳсос карда мешавад. Яъне ин байтро метавон ба гурӯҳи чумлаҳои мураккаби омехта мансуб донист.

Он киро донам, ки ўям душман аст

В-аз равони пок бадхоҳи ман аст,

Ҳам ба ҳар гаҳ дӯстӣ чуям-ш ман,

Ҳам суҳан б-оҳистагӣ гуям-ш ман (Рӯдакӣ) [194:161].

Барои он ки сохтори чумла дар назари хонандагон аёнтару шакли марғуби он дастрас гардад, порчаи манзуми мазкурро ба шакли мансур пешниҳод кардан мақсаднок аст: Касеро(шахсеро) донам, ки ў душмани ману бадхоҳи ман аст, ҳам ҳар гаҳ бо ў дӯстӣ мечуям ва ҳам суҳанамро санчида

мегуям. Пас, ба ҷумлаи мураккаби омехта мансуб будани он ҷойи шубҳа ҳам наместонад.

Омӯзгор метавонад боз чанд ҷумла ба ҳайси намуна оварад, ки худ хонандагон мустақилона таҳлил намуда, ҷумлаҳои мураккаби омехта будани онҳоро (шояд андаке бо кумаки муаллим бошад) муайян намоянд. Чунончи:

1. Агар сифати шарм аз миён барафтад ва ҳеч касро аз ҳеч кас шарм набошад, низоми ҷаҳон халал пазирад ва масолеҳи халоиқ аз якдигар фурӯ резад (Кошифӣ), [209:129].

2. Қуввати раъй он аст, ки дахли фардо имрӯз бикорад ва кори имрӯза ба фардо нагузорад (Саъдӣ), [203:339].

3. Аз ҳосили дунё ба ҷуз ном наместонад ва бадбахт касест, ки аз ӯ ин ҳам намонад (Саъдӣ), [203:339].

4. Агар ҷаври шикам набудӣ, ҳеч мурғе дар доми сайёд наҷафтӣ, балки сайёд худ дом наниҳодӣ (Саъдӣ) [203:426].

5. Мардӣ на ин аст, ки ҳамла оварад, балки мардӣ он аст, ки дар вақти хашм худро ба ҷой бидорад ва пой аз ҳадди инсоф берун наниҳад (Саъдӣ) [203:142].

6. Озори дили заифон саҳл нагиред, ки мӯрон бо иттифоқ шеърӣ жаёнро очиз гардонанд ва пашшаи бисёр пири дамнро аз пой дарорад (Саъдӣ) [203:142].

Хуллас, дар раванди таълими мавзӯҳои таркибии барномаи забони тоҷикӣ синфи 8-9 марбут ба омӯзиши синтаксиси забони тоҷикӣ истифода аз методҳои фаъоли таълим дар ҳамаи равандҳои дарс: баёни мавзӯи нав, мустақамкунии мавзӯ, ниҳоят, дар доираи дарсҳои такрор, вале бештар зимни интиҳоби матну порчаҳо ва байтҳои ҷудоғона зиёда аз осори мондагори классикон тавсия дода мешавад, ки дар раванди баррасии ин ҳама донишҳои наҳвии хонандагон ва хусусиятҳои ахлоқиву тарбиявии онҳо бештар ташаккул ёфта, зиёда аз ин, дар доираи рушди ё худ инкишофи нутқи мурағабӣ онҳо низ саҳми арзанда хоҳанд гузошт.

Хулосаи боби дуюм

Ҳамин тавр, дар ду фасли боби дувум корҳои таълимию методиро барои инкишофи нутқи мураттаби хонандагони синфҳои 8-9-ум дар раванди таълими ҷумлаҳои сода ва мураккаб дар заминаи осори пандомези классикон пешниҳод намуда, ба хулосаҳои зерин расидем:

1. Корбасти осори пандомези классикон фаъолияти фикрӣ ва суханварию хонандагонро ташаккул дода, шавқу рағбати онҳоро ба дарсҳои забони тоҷикӣ тақвият мебахшад.

2. Ғановати захираи луғавӣ ва инкишофи нутқи мураттаб таъмин мегардад.

3. Дар истифодаи қолабҳои наҳвӣ дар нутқи хаттӣ ва шифоҳӣ хонандагон ба малакаву маҳорати баланд соҳиб мегарданд.

4. Шинохт, идрок ва тафсири байтҳо аз осори бузургон тақвият ёфта, ба фасоҳат, балоғат ва салосати нутқи хонандагон мусоидат мекунад.

5. Технология ва амсилаи (модел) пешниҳодгардида, ки ба истифодаи осори пандомези классикон асос меёбад, ба натиҷаҳои таълим таъсири мусбат расонида метавонад.

6. Таълими ҳамгирои фанни забон ва адабиёти тоҷик боиси ҳалли пурсамари омӯзиши масоили наҳви забони тоҷикӣ ва рушди неруи баланди эҷодӣ ва зеҳнии муҳассилин мегардад.

БОБИ 3. КОРҲОИ ОЗМОИШИЮ ТАҶРИБАВӢ ОИД БА ИСТИФОДАИ ОСОРИ АДИБОНИ КЛАССИКӢ ҲАМЧУН ВОСИТАИ ИНКИШОФИ НУТҚИ МУРАТТАБИ ХОНАНДАГОН

1.1 Озмоиши таълимӣ-методи истифодаи осори адибони классикии точик дар таълими инкишофи нутқи мураттаби хонандагони синфҳои 8-

9

Инкишофи нутқи хонандагон ҳадафи марказии омӯзиши забони тоҷикӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ мебошад. Дарачаи инкишофи нутқи нишондиҳандаи сатҳи ҷаҳонбинӣ, тафаккур ва фарҳангу маънавиёти хонанда аст. Нутқи равону мураттаб гувоҳи он аст, ки хонанда на танҳо қоидаҳоро азбар кардааст, балки тавонистааст онҳоро дар баёни андеша татбиқ намояд.

Таҳқиқоти методистону омӯзгорони соҳибтаҷриба нишон медиҳанд, ки бисёре аз хонандагон ҳангоми баёни фикр ба мушкилӣ рӯ ба рӯ мегарданд: онҳо дар интиҳоби вожаҳои муносиб, баёни пайдарҳами андеша ва асоснок намудани мавқеи худ душворӣ мекашанд. Ин ҳолат далолат бар он дорад, ки масъалаи инкишофи нутқи бояд дар маркази тавачҷуҳи раванди таълим қарор гирад.

Инкишофи нутқи мураттаб раванди мураккаби ташаккули малақаҳои баёни мантиқӣ, интиҳоб ва корбурди дурусти воситаҳои забонӣ, риояи меъёрҳои адабӣ ва фарҳанги гуфтор мебошад. Аз ин лиҳоз, таълими забон бояд ба муҳите табдил ёбад, ки дар он хонанда имкони гуфтан, баҳс кардан, хулоса баровардан ва андешаи худро ҳимоя намудан дошта бошад.

Дар ин раванд истифодаи осори пандуахлоқии классикон нақши муассир мебозанд. Онҳо на танҳо таркиби луғавии хонандаро ғановат мебахшанд, балки ӯро ба баёни қутоҳ, равшан ва пурмазмун одат медиҳанд. Панду андарзҳо, ки таҷрибаи маънавии наслҳоро таҷассум менамоянд, намунаи равшани нутқи ҳикматомез ва мураттаб мебошанд. Таҳлили онҳо хонандаро ба андешаронӣ, муқоиса ва хулосабарорӣ раҳнамун месозад.

Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ аз омӯзгор талаб мекунад, ки «диққати хонандаро дар ҳар як синф ба нутқи шифоҳӣ ва хаттии гуногун

бояд чалб кард» [7:12]. Аз ин рӯй, инкишофи нутқи мурағаб, тарбияи малакаи ибораю ҷумласозӣ ва содаю раво ифода кардани фикр аз вазифаҳои аввалиндараҷаи машғулиятҳои забони тоҷикӣ дар муассисаҳои таълимӣ ба ҳисоб меравад. «Ҷамои мавзӯҳои барномаи таълимӣ бояд барои инкишофи нутқи хаттиву шифоҳии онҳо, умуман барои тарбияи мутахассисони шоистаи замон, ки дар шароити ҷаҳонишавии арзишҳои илму техника дар ҷамои ҷабҳаҳои хоҷагии халқ ҳисса гузошта тавонанд, раво гардад» [90, 241].

Ҷамин тариқ, инкишофи нутқ бояд меҳвари ҷамои равоҳои таълимии забони тоҷикӣ қарор гирад. Танҳо дар сурате, ки ҳананда тавонад фикри худро бо тартиби мантиқӣ, бо вожаҳои муносиб ва бо эҳтироми меъёрҳои забонӣ баён наояд, метавон гуфт, ки ҳадафи таълим амалӣ гардидааст.

Таҳқиқоти ба субот расонидашуда имкон медиҳад, ки мо фарзияи зеринро пешниҳод наоем:

1. Таълими мавзӯҳо агар дар асоси намунаҳо аз осори пандомези классикон ба роҳ монда шавад, омӯзиши забон самарабахш ва сатҳи забондониву инкишофи нутқи ҳанандагон ба маротиб меафзояд.

2. Таълими самарноки забони тоҷикӣ ба таври назаррас ба интиҳоби маводди забонӣ ҳам вобаста аст: яъне мазмун, арзиши маънавӣ ва сохтори матн, ки омӯзгор истифода мебарад, дар ташаккули нутқи мурағаб ва тафаккури ҳананда нақши ҳалқунанда дорад.

3. Таҳлили ҳамаҷонибаи матн — аз ҷиҳати мавзӯ, ғоя, сохтор ва воситаҳои баён — заминаи бозғаймиди ташаккули фарҳанги нутқ ва тафаккури эҷодииро фароҳам месозад.

4. Истифодаи усулҳои фаъоли таълим зимни кор бо матн ба ташаккули салоҳияти ҳанандагон мусоидат менаояд.

5. Ҷамғирии ҳадафҳои таълимӣ ва тарбиявӣ дар ҷараёни омӯзиши матн имкон медиҳад, ки дар баробари инкишофи нутқ ва маҳорати суханварӣ тарбияи маънавиву ахлоқии ҳанандагон низ анҷом дода шавад.

Дар ин фасл натиҷаҳои таълими озмоишию таҷрибавӣ баррасӣ мегарданд, ки вазифаи он таҳлил ва тасдиқи фарзияи пешниҳодгардида мебошад. Барои муайян кардани дурустии он (фарзия) дар доираи истифода аз маводди аз осори классикон интихобшуда дар таълими синтаксис мо озмоиши педагогӣ гузаронидем, ки дар он 193 нафар хонандагони синфҳои болоӣ (аз синфҳои 8 – 98 нафар, аз синфи 9-95 нафар) – и гимназияи №2, мактаби таҳсилоти миёнаи умумии №12, №24 ва ноҳияи Б.Ғафуров, инчунин, аз МТМУ– и № 6 шаҳри Хучанд иштирок доштанд.

Бо фарогирии хонандагони синфи 8 дар соли хониши 2020-2021 ва дар соли хониши 2021-2022 дар байни хонандагони синфи 9 дарсҳои озмоишӣ – санчишӣ дар иртибот ба омӯзиши ибора ва ҷумлаҳои дар синфи 8 ва таълими ҷумлаҳои мураккаб дар синфи 9 гузаронида шуд, ки дар раванди таъсиси ин ҳама 16 нафар омӯзгорон бевосита ба таъсис додани дарсҳои таҷрибавӣ саҳм гузоштанду дар байни 42 нафар муаллимони забон ва адабиёти тоҷик анкетаҳо таъсис дода шуд.

Ҳадафи дарсҳои таҷрибавӣ – санчиши натиҷаи таҳқиқот, ҳам дар раванди озмоиши муқарраркунӣ ва ҳам дар рафти озмоиши таълимӣ (ё худ ташаккулдиҳанда), асосан, дар доираи маводди аз осори классикон баргузида муайян намудани сатҳи забондониву дараҷаи инкишофи нутқи мурағабҳои хонандагони синфҳои 8 – 9 маҳсуб меёфт.

Дар марҳалаи аввал, яъне дар раванди таъсиси озмоиши муқарраркунӣ, бахусус, дар асоси пурсишнома (анкетаҳои муқарраркунӣ) вазифа гузошта шуда буд, ки, пеш аз ҳама, саҳми омӯзгорон оид ба истифодаи осори классикон дар дарсҳои забони тоҷикӣ муайян карда шавад. Аз ин рӯ, дар раванди озмоиш барояшон чунин саволҳо пешниҳод гардида буд:

1. Муносибати шумо оид ба истифодаи осори классикон дар дарсҳои забони тоҷикӣ чӣ гуна аст?
2. Аснои ҳалли матну мисолҳое, ки дар китобҳои дарсии забони тоҷикӣ аз осори классикон оварда шудаанд, чӣ мушкилӣ пеш меояд?

3. Ба андешаи шумо, пеш аз ҳама, дар машқҳои китобҳои дарсии «Забони тоҷикӣ» пешниҳоди чӣ гуна матну мисолҳо бобати инкишофи нутқи мурағабони хонандагон мусоидат мекунад: аз адибони муосир ё аз осори классикон?

4. Барои расидан ба мақсадҳои тарбиявии дарси худ шумо маводди таълимиро бештар аз осори кадом адибон истифода мебаред: аз осори адибони муосир ё классик?

5. Луғатомӯзиро дар дарсҳои забони тоҷикӣ ба роҳ мондан дар раванди осори кадом адибон бештар инқобпазир аст: адибони муосир ва ё классик?

6. Ақидаи шумо дар бораи ташаккули нутқи муҳассилин зимни истифода аз осори классикӣ, баҳусус, дар ҷараёни таълими синтаксис чӣ гуна аст?

7. Сатҳи маҳорату малакаи омӯзгоронро аснои баррасии мавзӯҳои марбут ба синтаксиси забони тоҷикӣ зимни истифода аз осори классикон чӣ гуна баҳо медиҳед?

8. Ба андешаи шумо, то чӣ андоза омӯзгорон дар дарсҳои забони тоҷикӣ аснои шарҳи масъалаҳои наҳвӣ бо истифода аз осори классикон ба ҷанбаҳои маърифатӣ-тарбиявӣ доштани намунаҳо эътибор медиҳанд?

9. Оё ҳисси худшиносии хонандагонро ҳангоми таҳлили наҳвии осори манзум, ки дар китобҳои дарсии синфҳои 8 ва 9 ироа шудаанд, баланд бардоштан мумкин аст?

10. Бештар тавачҷӯҳ зоҳир кардан ба мазмуни осори классиконро зимни омӯзиши ҷумлаҳои сода ва мураккаб шумо ҳам дуруст мешуморед?

Инак, натиҷаи ба саволҳои пешниҳодшуда чӣ гуна ҷавоб (мусбат ё манфӣ) додаи 42 нафар омӯзгоронро дар ҷадвали зерин меорем:

Ҷадвали 17.

№	Рақами саволҳо		
1	Ба саволи 1.	42 нафар	-
2	Ба саволи 2.	9 нафар	33 нафар
3	Ба саволи 3.	28 нафар.	14 нафар

4	Ба саволи 4.	42 нафар	-
5	Ба саволи 5.	42-нафар	-
6	Ба саволи 6.	42 нафар	-
7	Ба саволи 7.	30 нафар	12 нафар
8	Ба саволи 8.	12 нафар	30 нафар
9	Ба саволи 9.	9 нафар	33 нафар
10	Ба саволи 10.	42 нафар	-

Ҳамин тавр, аз натиҷаи анкета ё худ бозпурсӣ доир ба ҳамин 10 саволи пешниҳодшуда метавон нуктаҳои зеринро баррасӣ намуд:

1. Ҷавобҳои додаи омӯзгорон, асосан ба саволҳои 1, 4, 5 ва 6 (нигаред ба номгӯйи саволҳои дар ҷадвал пешниҳодшуда) ҳамагӣ мусбат буда, дар маҷмӯъ, 100% - ро ташкил медиҳанд. Аммо ҳама ба саволи 8 – ум ҷавоби манфӣ додаанд, ки ин, дар маҷмӯъ, низ 100% - ро ташкил медиҳад.
2. Ба саволҳои 3 ва 7 аз 28 то 30 нафари онҳо ҷавоби мусбат доданд, ки ин теъдод 35 – 38 фоизро ташкил медиҳад.
3. Аммо дар ҷавоб ба саволҳои 8 ва 9 ҳамагӣ 9-12 нафар ризоияти худро изҳор кардаанд, ки аз теъдоди 42 нафар ин ба андозаи 20-30 фоиз баробар асту бас. Ва ё теъдоди омӯзгороне, ки ба ин савол муносибати манфии худро иброз доштаанд аз 30 то 33 нафарро ташкил медиҳанд, ки ин баробар ба 70-80 фоиз аст, ки ин нукта минбаъд нигаронӣ карданро тақозо мекунад.

Бояд бо қаноатмандӣ таъкид намуд, ки бобати истифода аз осори классикон ва натиҷаҳои дилхоҳи он дар ҷодаи азхудкунии маводди наҳвии забони тоҷикӣ, рушди тафаккур ва, зиёда аз ин, дар бобати ташаккул ёфтани нутқи шифоҳиву таҳририи онҳо ҷавобҳо, ё худ ақидаи зиёда аз 90 фоизи омӯзгорон аз шумораи 42 нафар мусбат арзёбӣ шудааст.

Мебояд таъкид намуд, ки барои дар раванди озмоиши муқарраркунӣ ва даст овардани ҳадафҳо пешакӣ ба анҷом расонидани амалҳои зерин зарурат доштанд:

- интихоби намунаҳо аз осори пандомези классикон вобаста ба мавзӯҳои синтаксиси синфҳои 8 ва 9;
- омода кардани мавод барои гузаронидани озмоиши муқарраркунӣ ва ҳам озмоиши таълимӣ;

Ниҳоят, пас аз таъсис додани ин ҳар ду намуди озмоиш ботаанӣ таҳлил ва ҷамъбасту хулосабарорӣ намудан дар мадди аввал меистод.

Ҳамчунин, мебояд таъкид сохт, ки дар раванди омодагӣ ба таъсиси озмунҳои мазкур ҳадафҳои зерин низ аз мадди назар дур намонда буд:

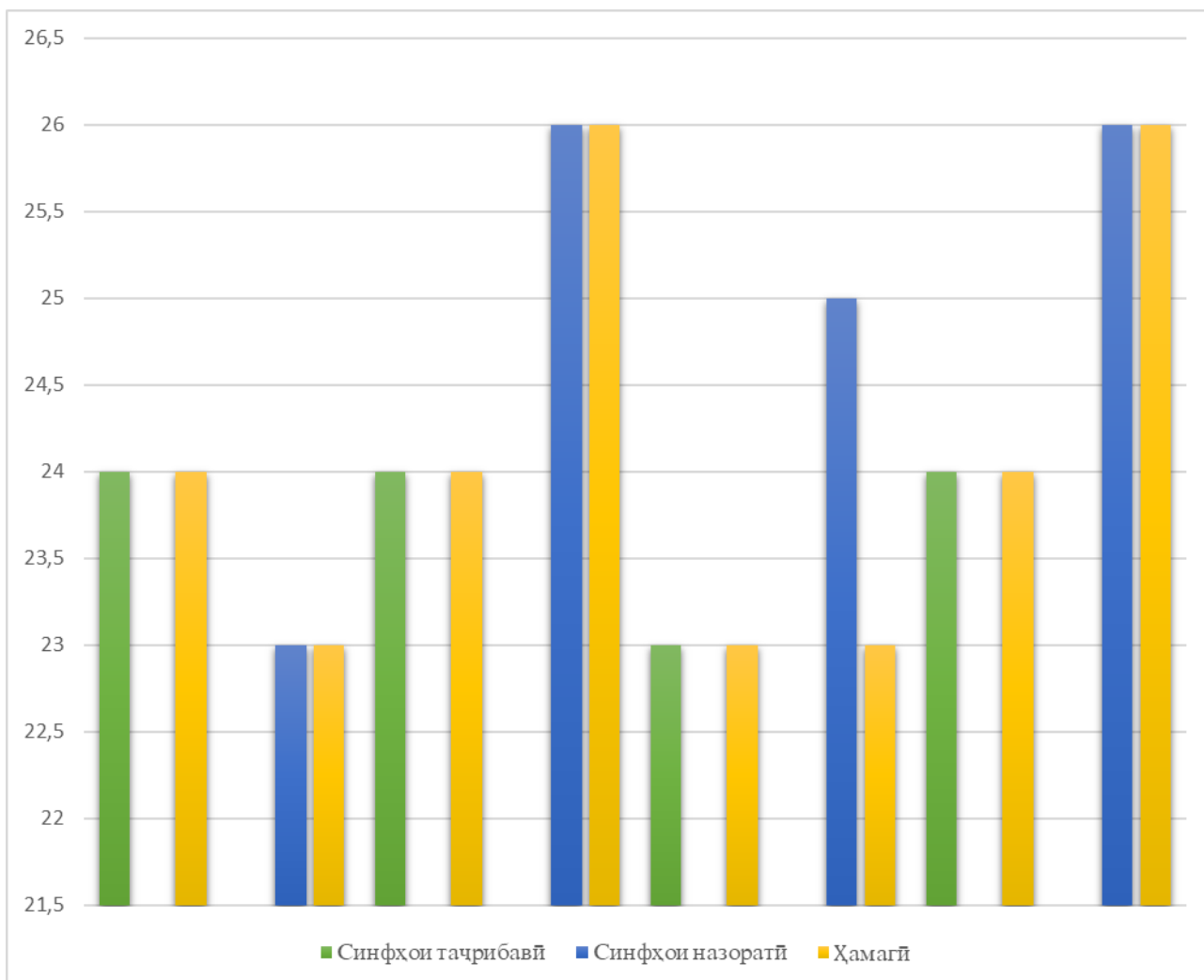
- мундариҷаи супоришҳо бояд қатъиян ба мақсадҳои мушаххаси дидактикии таълиму тарбия мутобиқат мекарданд;

- муҳтавои супоришҳо на фақат бояд самаранокии фаъолияти таълимию маърифатиро таъмин менамуданд, ҳамчунин, ба инкишофи нутқи хонандагон ҳам бояд такконе меоданд.

Инак, мо, аввалан, дар зер дар ҷадвалҳои 18 ва 19 теъдоди хонандагони синфҳои 8 – 9 – ро, ки дар раванди ду намуди озмоиш (муқарраркунӣ ва таълимӣ) солҳои 2020 – 2021 дар синфҳои 8 ва дар синфҳои 9 дар ҷаҳор муассисаи таълимӣ таъсис дода шуда буд, намоиш медиҳем.

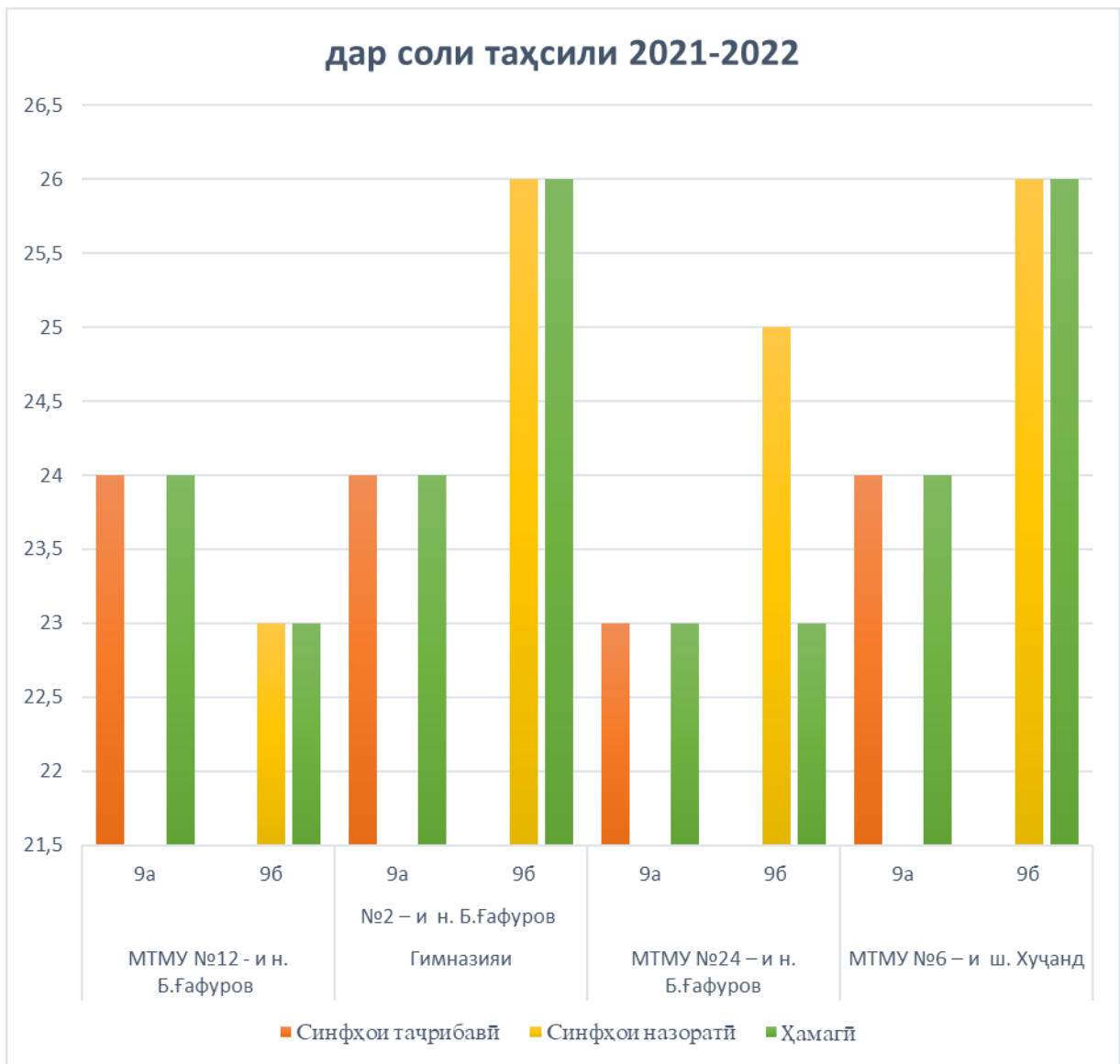
Ҷадвали №18.

Дар соли таҳсили 2020 – 2021								
Номгӯи муассисаҳои таълимӣ	МТМУ-и №12-и н. Б.Ғафуров		Гимназияи №2-и н. Б.Ғафуров		МТМУ №24 – и н. Б. Ғафуров		МТМУ №6-и ш. Хучанд	
	8а	8б	8а	8б	8а	8б	8а	8б
Синфҳои озмоишӣ	21		25		22		30	
Синфҳои назоратӣ		23		27		25		32
Ҷамагӣ	21	23	25	27	22	25	30	32

Ҷадвали 19.

Дар соли таҳсили 2021 – 2022									
Номгӯи муассисаҳои таълимӣ	МТМУ №12 - и н. Б.Ғафуров		Гимназияи №2 - и н. Б.Ғафуров		МТМУ №24 – и н. Б.Ғафуров		МТМУ №6 – и ш. Хучанд		
	9а	9б	9а	9б	9а	9б	9а	9б	
Синфҳо	9а	9б	9а	9б	9а	9б	9а	9б	
Синфҳои таҷрибавӣ	24		24		23		24		
Синфҳои назоратӣ		23		26		25		26	
Ҳамагӣ	24	23	24	26	23	23	24	26	

Чунон ки аз муоинаи таблитсаҳо бармеояд, дар раванди он ду озмоиш, дар маҷмӯъ, 398 нафар хонандагон, аз ҷумла, аз хонандагони синфҳои VIII 205 нафар ва аз синфҳои IX 193 нафар хонандагон ширкат варзида буданд, ки ба ин қор 16 нафар омӯзгорон низ ба мо кӯмак расониданд.

Албатта, дар раванди озмоишҳои мазкур ду нукта: яқум, муқаррар намудани сатҳи донишҳои хонандагони ҳар ду гурӯҳи синфҳо (синфҳои 8 ва 9) дар иртибот ба таълими синтаксиси ҷумлаҳои сода ва мураккаб ва дуюм, муайян намудани натиҷаи таҳқиқот дар самти ташаккули фарҳанги нутқ ва инкишофи нутқи мураббаи хонандагон бо истифода аз андарзҳои классикон.

Аз ин лиҳоз, санҷиши донишҳои наҳвии хонандагон дар ҳар ду синф, асосан, дар доираи маводди осори классикон, ки бештар дорои ҷанбаҳои

гуногуни тарбиявӣ бошанд, ба роҳ монда шуд. Дар ин раванд нуктаҳои зерин низ ба эътибор гирифта шуд:

- вазъи луғатомӯзӣ дар дарсҳои забони тоҷикӣ ва сатҳи захираи луғавии хонандагон;
- муайян намудани муносибат ва майлу хоҳиши хонандагон дар иртибот ба омӯзиши осори ниёгон;

Озмоиши муқарраркунӣ мувофиқи пешниҳоди мо, аснои баёни мавзуи нав, дар лаҳзаи мустаҳкамкунии мавзуи нави дарс ва дар лаҳзаҳои санчиши дониш, маҳорат ва малақаҳои хонандагон аз тариқи гирифтани диктанти санчишӣ гузаронида шуд.

Ҳамин тавр, дар доираи пешниҳодоти дар боло баррасишуда, чи дар синфҳои 8 (дар соли таҳсили 2020 – 2021) ва чи дар синфҳои 9 (дар соли таҳсили 2021 – 2022), дар як вақт ҳар ду намуди озмоиш – муқарраркунӣ (ё худ назоратӣ) ва таълимӣ (ё худ ташаккулдиҳанда) – ро чунон ки дар боло ҳам таъкид намуда будем, дар ҳаҷор муассисаи номбаршуда (ниг.: ба саҳ. 173 – 174) роҳандозӣ намудем. Ва бояд таъкид намуд, ки дар раванди ин ҳар ду озмоиш қобилият ва донишу малақаҳои хонандагони синфҳои мазкур бештар дар доираи қобилиятҳои хонандагони он ҳар ду гуруҳи синфҳои озмоишӣ масъалаҳои зерин мавриди ташхис қарор гирифта буд:

1. Шарҳи луғат;
2. Аз назм ба наср гардонидани байтҳо;
3. Тафсири байтҳо;
4. Муайян кардани аъзоҳои ҷумла ва тарзи ифодаи онҳо;
5. Аз рӯи қолаби наҳвии додашуда сохтани ҷумлаҳо (сода ва мураккаб).
6. Таҳлили синтаксисӣ намудани ҷумлаҳои сода (дар синфҳои 8) ва ҷумлаҳои мураккаб (дар синфҳои 9).

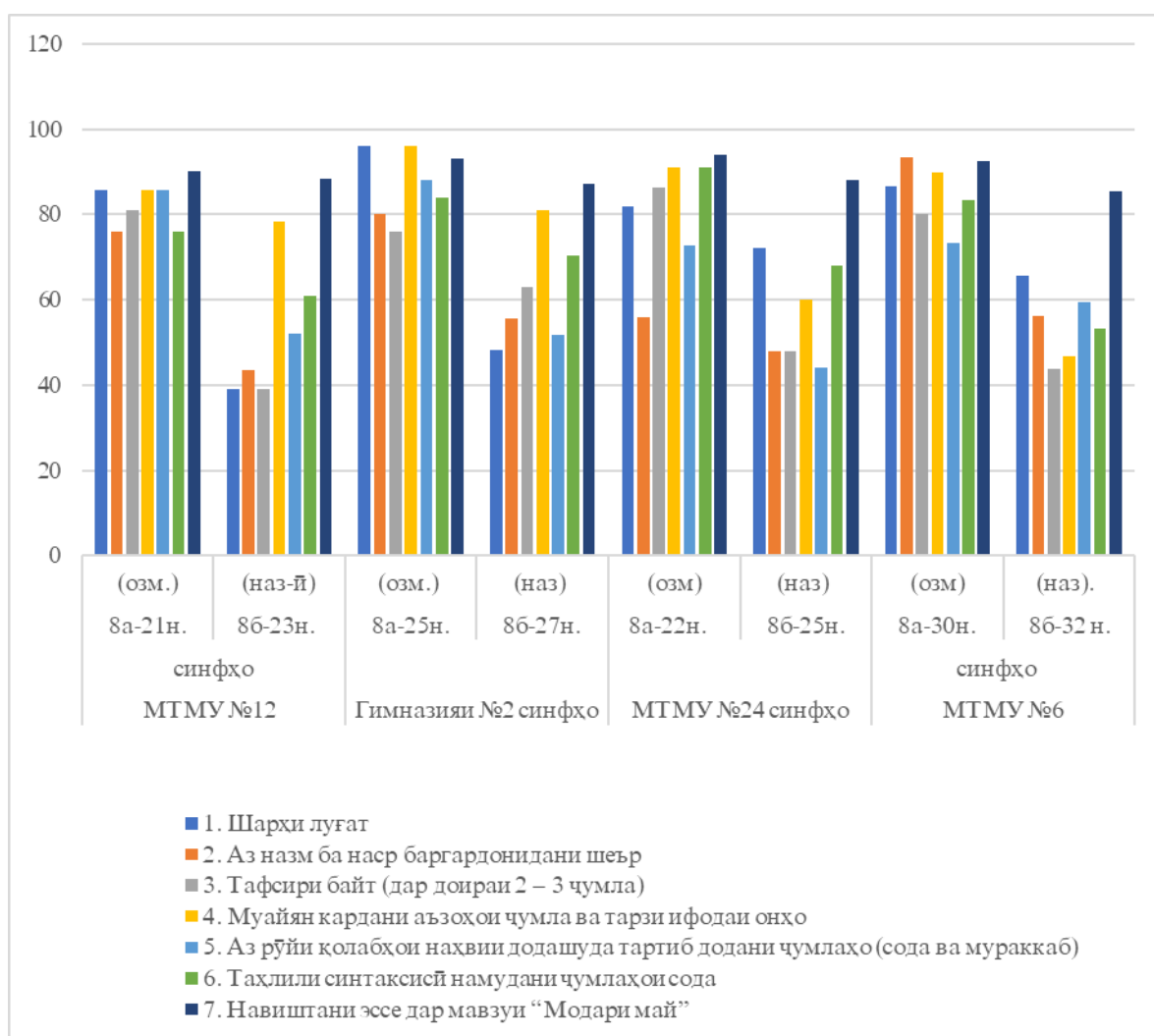
Инак, дар зер дар ҷадвали 20 натиҷаи фаъолияти дар раванди озмунҳо нишондодаи хонандагони синфҳои 8 – ро, ки аз ҳамон ҳаҷор муассисаи таълимӣ дар раванди ҳар ду санчиш, аз ҷумла, хонандагони синфҳои 8А дар

гурӯҳҳои озмоишӣ ва хонандагони синфҳои 8 Б дар гурӯҳҳои назоратӣ ширкат варзидаанд, пешниҳод мекунем, ки аз мазмуну мундариҷаи ҳар як муоинакунанда ва ё алоқамандони соҳа ба осонӣ сарфаҳм мераванд, ки мо дар ин бобат кадом натиҷаҳоро ба даст овардаем:

Ҷадвали 20.

т/р	Номгӯи саволномаҳо	МТМУ №12 Синфҳо		Гимназияи №2 Синфҳо		МТМУ №24 Синфҳо		МТМУ №6 синфҳо	
		8А-21 н (озм)	8 Б – 23 н (наз-й)	8а-25 н (озм)	8 б – 27 н. (наз)	8 А – 22 н. (озм)	8 б – 25 н. (наз)	8 а – 30 н. (озм)	8 б – 32 н. (наз).
1.	Шарҳи луғат	85,7	39,1	96	48,1	81,8	72	86,6	65,6
2.	Аз назм ба наср баргардонидани шеър	76,1	43,4	80	55,5	56	48	93,3	56,2
3.	Тафсири байт (дар доираи 2 – 3 ҷумла)	80,9	39,1	76	62,9	86,3	48	80	43,7
4.	Муайян кардани аъзоҳои ҷумла ва тарзи ифодаи онҳо	85,7	78,2	96	81	90,9	60	90	46,8
5.	Аз рӯи қолабҳои нахвӣ додасуда тартиб додани	85,7	52,1	88	51,8	72,7	44	73,3	59,3

	ҷумлаҳо (ва мураккаб)								
6.	Таҳлили синтаксисӣ намудани ҷумлаҳои сода	76,1	60,8	84	70,3	90,9	68	83,3	53,1
7.	Навиштани эссе дар мавзӯи “Модари май”	90,1	88,3	93	87,2	94	88,2	92,5	85,4

Дар воқеъ, аз муоинаи чадвали мазкур бармеояд, ки фоизи ҷавобҳои мусбати **гурӯҳҳои озмоишии** синфҳои 8 дар қиёс бо сатҳи дониши **гурӯҳҳои назорати** ҳамин синф хеле назаррасанд, ки инро аз фоизҳои дар чадвал баррасишуда метавон мушоҳида намуд.

Аммо дар бобати таълифи эссе мебояд таъкид намуд, ки иштирокчиёни ҳар ду гурӯҳ (озмоишӣ ва назоратӣ) қобилияту маҳорати якхела доштани ҳудро намоиш дода тавонистанд. Дар ин хусус, чунон ки мебинем, натиҷаи иҷрои қор дар **гурӯҳҳои озмоишӣ** дар қиёс бо **гурӯҳҳои назоратӣ** ҳамагӣ аз 2 – 3 то 3 – 4 фоиз баланд асту бас. Бояд гуфт, ки дар раванди таълифи эссе дар мавзуи «Модари май» ҳар як иштирокчии озмун кӯшиш ба ҳарч додааст, ки мавзуи мазкурро бо интихоби калимаву ибораҳои хушоянд ва ҳатто бо овардани порчаҳо аз қасидаи мазкур баррасӣ намояд.

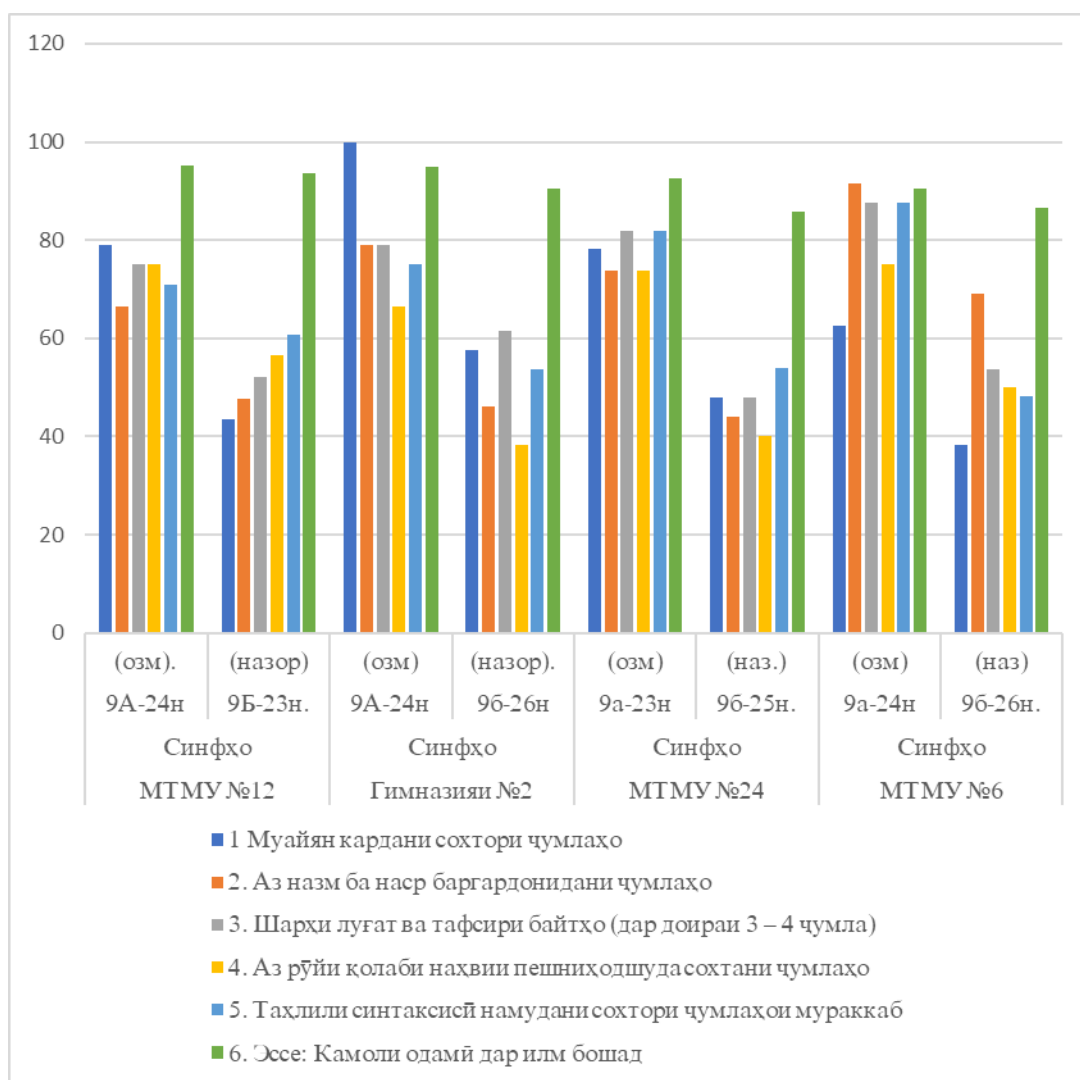
Бояд таъкид намуд, ки дар раванди таъсиси таҷрибаи педагогӣ (ё худ озмун), тайи соли таҳсили 2021 – 2022, ки дар синфҳои 9А ва 9Б дар ҳамон ҷаҳор муассисаи таълимӣ таъсис дода шуда буд, чи барои гурӯҳҳои озмоишӣ ва чи гуруҳҳои назоратӣ, 6 номгӯйи саволномаҳо пешниҳод гардида буд. Чунончи:

1. Муайян кардани сохтори ҷумла;
2. Аз назм ба наср баргардонидани байтҳо;
3. Шарҳи луғат ва тафсири байт (дар доираи 3 – 4 ҷумла);
4. Аз рӯйи қолаби наҳвии додашуда сохтани ҷумла;
5. Таҳлили синтаксисӣ намудани сохтори ҷумлаҳои мураккаб;
6. Навиштани эссе дар мавзуи «Қамоли одаме дар илм бошад».

Таъкид бояд намуд, ки дар раванди ин ҳар ду озмун, ки дар синфҳои 9А ва 9Б – и он ҷаҳор муассисаи номбаршуда таъсис гардида буд, дар маҷмуъ, 193 хонандагон, аз ҷумла, 93 нафар дар гурӯҳҳои озмоишӣ ва 100 нафар дар гурӯҳҳои назоратӣ ширкат варзида буданд, ки натиҷаи фаъолият, ё худ ҷамъбасту ҳулосаи қори онҳо дар чадвали 21 ба маърази диққати алоқамандони соҳа пешниҳод қарда мешавад:

Ҷадвали 21.

т/р	Номгӯи саволномаҳо	МТМУ №12		Гимназияи №2		МТМУ №24		МТМУ №6	
		Синфҳо		Синфҳо		Синфҳо		Синфҳо	
		9А-24н (озм).	9Б-22н. (назор)	9А-24н (озм)	9Б-26н (назор).	9а-21н (озм)	9б-25н. (наз.)	9а-24н (озм)	9б-26н. (наз)
1	Муайян кардани сохтори ҷумлаҳо	79,1	43,4	100	57,6	78,2	48	62,5	38,4
2.	Аз назм ба наср баргардонидани ҷумлаҳо	66,6	47,8	79,1	46,1	73,9	44	91,6	69,2
3.	Шарҳи луғат ва тафсири байтҳо (дар доираи 3 – 4 ҷумла)	75	52,1	79,1	61,5	82	48	87,5	53,8
4.	Аз рӯйи қолаби наҳвии пешниҳодшуда сохтани ҷумлаҳо	75	56,5	66,6	38,4	73,9	40	75	50
5.	Таҳлили синтаксисӣ намудани сохтори ҷумлаҳои мураккаб	70,8	60,8	75	53,8	82	54	87,5	48,1
6.	Камоли одаӣ дар илм бошад	95,3	93,5	94,8	90,5	92,6	85,8	90,6	86,6

Инак, тибқи нишондиҳандаҳои дар ҷадвали мазкур (21) омада дарк намудан мумкин аст, ки ҳазми маводди озмоишӣ дар **гурӯҳҳои озмоишӣ** нисбат ба **гурӯҳҳои назоратӣ** хеле назаррас аст. Аниқтараш, чунин фарқият доир ба саволномаи якум аз 24 то 42 %, доир ба саволномаи дувум аз 18 то 33%, доир ба саволномаи сеум аз 17 то 34%, оид ба саволномаи чаҳорум аз 18 то 39% ва доир ба саволҳои панҷум аз 10 то 39% муқаррар карда шудааст.

Аз натиҷаи таҳлил маълум гардид, ки пешрафт ё худ бартарӣ дар гурӯҳҳои озмоишӣ дар қиёс бо гурӯҳҳои назоратӣ назаррас аст. Чунки омӯзгорон дар гурӯҳҳои озмоишӣ тибқи маслиҳат ва маводди барои чунин гурӯҳҳо омоданамудаи мо фаъолият намуда буданд.

Мақсад аз пешниҳоди мавзуи мазкур ба ҳайси яке аз саволномаҳои озмоишӣ санҷидани рушди инкишофи нутқи мурағаб хонандагон зимни таълими синтаксиси ҷумлаҳои мурағаб маҳсуб меёфт.

Дар эссеи иштироккунандагони озмун на танҳо ифодаҳои ҷолиб, балки иқтибос аз эҷодиёти ба мавзуи илму донишандузии бахшидаи суҳанварони классик ва муосири тоҷик ба таври фаровон ба қор рафтааст. Боиси қаноатмандист, Ҷоиз ё худ натиҷаи иҷрои қисми 6 – уми саволномаи озмоишӣ, ки таҳти унвони «Навиштани эссе дар мавзуи «Қамоли одаме дар илм бошад» аз ҳар ду гурӯҳи таҷрибавӣ тақрибан баробар сурат гирифтааст: яъне фарқи Ҷоизи иҷрои қор дар **гурӯҳҳои озмоишӣ** дар қиёс бо натиҷаи **гурӯҳҳои назоратӣ** ҳамагӣ аз 2 – 3 то 3 – 4 Ҷоиз баландтар мебошад.

Дар маҷмуъ, натиҷаҳои ҳар ду озмоиши педагогӣ (солҳои 2020 – 2021 дар синфҳои 8-ум ва солҳои 2021 – 2022 дар синфҳои 9 – уми ҷаҳор муассисаи таълимӣ) дар ҷаласаи иттиҳодияи методии омӯзгорони фанни забон ва адабиёти тоҷик мавриди таҳлилу арзёбӣ қарор дода шуд.

Умуман, агар ба натиҷаи эссеҳои таълифнамудаи хонандагон дар давраи дуҷуми озмоиши педагогӣ дақиқан назар афканем, маълум мегардад, ки ташаккули салоҳиятҳои забонӣ ва иртиботии хонандагон, сатҳи инкишофи нутқи мурағаб хатти онҳо боло рафта, пайдарпайии фикр, мавқеи истифодаи ибораҳо ва ҷумлаҳои содаву мурағаб, тақвияти фикр бо овардани мисолҳо аз классикон риоя гардидааст. Эссеҳои хонандагони гурӯҳҳои озмоишӣ назар ба гурӯҳҳои назоратӣ бамаротиб беҳтару хубтар навишта шуда, болоравии сатҳи дониш, маҳорат ва малақаҳои хонандагон ба хубӣ мушоҳида гардид.

3.2. Таҳлили муқоисавӣ ва ҷамъбасти натиҷаҳои озмоиши педагогӣ

Марҳалаи ниҳоии таҳқиқоти мо ба таҳлили амиқ, муқоисаи нишондиҳандаҳо ва ҷамъбасти натиҷаҳои озмоиши таълимӣ-методи бахшида шудааст. Вазифаи асосӣ дар ин фасл аз он иборат аст, ки тавассути нишондиҳандаҳои омӯрӣ ва сифатӣ дараҷаи самаранокии методикаи

пешниҳодшуда — истифодаи осори адибони классикии тоҷик дар дарсҳои забони тоҷикӣ ва ташаккули нутқи хаттиву даҳонии хонандагони синфҳои 8-9 муайян ва фарзияи таҳқиқот ба таври комил тасдиқ карда шавад.

Тавре ки қаблан зикр гардид, озмоиши педагогӣ дар ҷаҳор муассисаи таълимии шаҳри Хучанд ва ноҳияи Б. Ғафуров бо фарогирии 398 нафар хонанда гузаронида шуд. Барои ба даст овардани натиҷаҳои шаффоф ва объективона, раванди озмоиш ду марҳаларо дар бар гирифт: озмоиши муқарраркунанда ва озмоиши таълимӣ (ё худ ташаккулдиҳанда). Дар ин ҷараён, гурӯҳҳои озмоишӣ дар асоси маводди таълимии аз осори пандомези классикон баргузида таълим гирифтанд, дар ҳоле ки гурӯҳҳои назоратӣ раванди анъанавии таълимро идома доданд.

Дар ин фасли рисола мо натиҷаҳои бадастомадаро аз рӯйи ҳафт меъёри асосии фаъолияти нутқӣ ва забонӣ, аз ҷумла шарҳи луғат, тафсири байт, аз назм ба наср гардонидани матн ва навиштани эссеи эҷодӣ мавриди таҳлили муқоисавӣ қарор медиҳем. Таҳлили мазкур имкон медиҳад, ки на танҳо болоравии сатҳи донишу малақаҳои нахвӣи хонандагон, балки тағйироти сифатиро дар захираи луғавӣ, пайдарпайии фикрронӣ ва тарзи андешаронии шахсии онҳо дар иртибот бо осори ниёгон мушоҳида намоем.

Ҷамъбасти натиҷаҳо собит месозад, ки таълими мавзӯҳои синтаксис дар асоси намунаҳои осори классикон ба сатҳи забондониву инкишофи нутқи хонандагон таъсири мусбӣ расонида, барои ташаккули шахсияти худшинос ва соҳибсухан заминаи устувор фароҳам меорад.

Марҳалаи ниҳонии таҳқиқоти мо ба ҷамъбасти натиҷаҳои озмоиши таълимӣ ва муайян кардани дараҷаи самаранокии методикаи пешниҳодшуда бахшида шуда, вазифаи асосӣ аз он иборат буд, ки фарзияи пешниҳодгардида, яъне таъсири мусбати истифодаи осори классикон ба инкишофи нутқи мураттаби хонандагони синфҳои 8-9, дар амал тасдиқ карда шавад.

Дар озмоиши мо дар маҷмӯъ 398 нафар хонанда ширкат варзиданд (205 нафар аз синфҳои VIII ва 193 нафар аз синфҳои IX). Барои шаффофияти кор,

хонандагон ба ду гурӯҳ: озмоишӣ (ки бо методикаи нав таълим гирифтанд) ва назоратӣ (ки бо методикаи маъмулӣ таълим диданд) тақсим шуданд.

Таҳлили муқоисавии натиҷаҳои синфҳои 8 ва 9 нишон дод, ки дар ҳамаи намудҳои супоришҳо (шарҳи луғат, тафсири байт, таҳлили синтаксисӣ ва ғайра) гурӯҳҳои озмоишӣ бартарии назаррас доранд. Дар асоси натиҷаҳои озмоиши педагогӣ, ки дар солҳои таҳсили 2020-2022 гузаронида шуд, таҳлили муқоисавии нишондиҳандаҳои гурӯҳҳои озмоишӣ ва назоратӣ бартарии модели пешниҳодшударо собит месозад. Ин бартарият дар ҳамаи самтҳои таълими забони тоҷикӣ, бахусус, дар самти инкишофи нутқи мурағабӣ хонандагон ба мушоҳида мерасад.

Дар зер таҳлили муфассали ин нишондиҳандаҳо аз рӯи намудҳои супоришҳо ва синфҳо оварда мешавад:

1. Таҳлили муқоисавӣ дар синфҳои 8 (Соли таҳсили 2020-2021)

Дар ин марҳала таваччуҳи асосӣ ба омӯзиши ибора ва ҷумлаҳои сода дар иртибот бо осори классикӣ равона карда шуд. Натиҷаҳо тибқи ҷадвали 20 ҷунинанд:

А. Шарҳи луғат ва захираи суҳан: Дар гурӯҳҳои озмоишӣ (масалан, Гимназияи №2) нишондиҳанда ба 96% расид, дар ҳоле ки дар гурӯҳҳои назоратӣ ин рақам ҳамагӣ 48,1%-ро ташкил дод. Ин фарқияти қариб дубаробар нишон медиҳад, ки муносибати мақсаднок ба луғатомӯзӣ тавассути осори ниёгон захираи луғавии хонандаро ба таври сифатӣ дигаргун мекунад.

Б. Аз назм ба наср баргардонидани шеър: Ин супориш барои санҷиши маҳорати ҷумлабандӣ ва дарки мантиқии матн муҳим аст. Дар МТМУ №12 гурӯҳи озмоишӣ натиҷаи 76,1% ва гурӯҳи назоратӣ 43,4% нишон доданд. Хонандагони гурӯҳҳои озмоишӣ тавонистанд сохтори грамматикӣ байтро бе ҳалалдор кардани мазмун ба насри равон табдил диҳанд.

В. Таҳлили синтаксисии ҷумлаҳои сода: Маҳорати таҳлили наҳвӣ дар гурӯҳҳои озмоишии МТМУ №24 ба 90,9% баробар шуд, дар ҳоле ки дар гурӯҳҳои назоратӣ ин нишондиҳанда 68%-ро ташкил дод. Ин нишон

медихад, ки истифодаи мисолҳои зинда аз адабиёти классикӣ ҷозибави дарси синтаксисро зиёд ва дарки қолабҳои нахвиرو осон мекунад.

2. Таҳлили муқоисавӣ дар синфҳои 9 (Соли таҳсили 2021-2022)

Дар синфи 9 тамаркуз ба ҷумлаҳои мураккаб ва рушди тафаккури интиқодӣ равона гардид. Мувофиқи ҷадвали 21:

А. Муайян кардани сохтори ҷумлаҳои мураккаб: Дар Гимназияи №2 хонандагони гурӯҳи озмоишӣ натиҷаи рекордии 100% нишон доданд, дар ҳоле ки дар гурӯҳи назоратӣ ин нишондиҳанда 57,6% буд. Фарқияти 42,4% собит месозад, ки методикаи нав дар фаҳмонидани сохторҳои мураккаби нахвӣ муваффақ аст.

Б. Тафсири байт (дар доираи 3-4 ҷумла): Ин нишондиҳандаи бевоситаи инкишофи нутқи мурағтаб мебошад. Дар МТМУ №6 натиҷаи гурӯҳи озмоишӣ 87,5% ва гурӯҳи назоратӣ 53,8%-ро ташкил дод. Хонандагони гурӯҳҳои озмоишӣ на танҳо маънои луғавӣ, балки ҷанбаҳои ахлоқиву фалсафии байтҳоро бо ҷумлаҳои мурағтаб баён карданд.

В. Сохтани ҷумла аз рӯи қолаби нахвӣ: Дар МТМУ №24 бартарияти гурӯҳи озмоишӣ нисбат ба назоратӣ 33,9%-ро ташкил дод (73,9% муқобили 40%).

Г. Таҳлили фаъолияти эҷодӣ (Эссе)

Навиштани эссе ҳамчун марҳалаи ниҳоии ҷамъбасти озмоиш ва инъикоси сатҳи салоҳияти коммуникативии хонандагон баррасӣ шуд ва дар синфи 8 натиҷаи эссе чунин аст (Мавзуи «Модари ман»): Ҳарчанд дар ин мавзӯ фарқият миёни гурӯҳҳо ҳамагӣ 2-4%-ро ташкил дод, аммо сифати эссеҳои гурӯҳҳои озмоишӣ (90,1% - 94%) бо интиҳоби калимаҳои хушоянд ва овардани порчаҳои шеърӣ фарқ мекард. Синфи 9 (Мавзуи «Қамоли одамӣ дар илм бошад»): Дар гурӯҳҳои озмоишӣ натиҷаи иҷрои қор то 95,3%-ро ташкил дод. Таҳлили эссеҳо нишон дод, ки хонандагони ин гурӯҳҳо дар истифодаи ибораҳо, ҷумлаҳои содаву мураккаб ва тақвияти фикр бо мисолҳо аз адабони классик маҳорати баланд нишон доданд.

Ҳамин тавр, таҳлили муқоисавӣ нишон медиҳад, ки пешрафт дар гурӯҳҳои озмоишӣ назаррас ва устувор аст. Ин фарқият дар саволномаҳои нахвӣ аз 10 то 42%-ро ташкил медиҳад. Ин рақамҳо собит мекунанд, ки ташкили таълим дар асоси намунаҳои пандомези классикон на танҳо сатҳи забондониро боло мебарад, балки захираи луғавӣ ва нутқи мураттаби хонандаро бамаротиб беҳтар месозад. Чунончи:

- дар синфҳои 8: Сатҳи шарҳи луғат дар гурӯҳҳои озмоишӣ ба 81-96% расид, дар ҳоле ки дар гурӯҳҳои назоратӣ ин нишондиҳанда аз 39% то 72%-ро ташкил меод.
- дар синфҳои 9: Фарқияти натиҷаҳо дар баҳши муайян кардани сохтори ҷумла аз 24% то 42%-ро ташкил дод, ки ин аз самаранокии маводди таълимии омодакардаи мо шаҳодат медиҳад.

Дар асоси маълумоти бадастомада ҳулосаҳои зеринро баровардан мумкин аст:

- таълими мавзӯҳои синтаксис дар асоси намунаҳои пандомези классикон ба сатҳи забондонӣ ва инкишофи нутқи хонандагонро таъсири мусбӣ расонидааст;
- таҳлили эссеҳои хонандагон нишон дод, ки дар гурӯҳҳои озмоишӣ пайдарпайии фикр, истифодаи дурусти ибораҳо ва ҷумлаҳои мураккаб, инчунин тақвияти фикр бо мисолҳо аз осори ниёгон босаводона ва босифат сурат гирифтааст;
- пурсиши анкетавӣ муайян намуд, ки 100% омӯзгорон зарурати истифодаи осори классикиро барои ташаккули нутқи муҳассилин эътироф мекунанд, вале қисми зиёди онҳо (70-80%) дар шарҳи ҷанбаҳои маърифатӣ-тарбиявии ин асарҳо ба мушкилӣ дучор мешаванд.

Бо мақсади такмили раванди таълим ва боло бурдани сатҳи инкишофи нутқи мураттаби хонандагон, тавсияҳои зерин пешниҳод мегарданд:

- муҳтавои супоришҳо бояд на танҳо ба мақсадҳои дидактикӣ мувофиқат кунанд, балки ба ташаккули нутқи хонандагон равона карда шавад;

- хангоми таълими ҷумлаҳои сода ва мураккаб ҳатман ба шарҳи луғат ва тафсири маъноӣ байтҳо тавачҷуҳи махсус зоҳир карда шавад, зеро ин заминаи асосии инкишофи нутқ аст;
- барои муайян кардани сатҳи воқеии нутқи мурағбаи ҳатмӣ, бояд дар давоми соли таҳсил пайваста навиштани эссе дар мавзӯҳои ахлоқиву маърифатӣ (масалан, «Қамоли одаме дар илм бошад») роҳандозӣ карда шавад;
- яке аз усулҳои муассири санҷиши дарки матн ин баргардонидани байтҳои шеърӣ ба насли сода мебошад, ки маҳорати ҷумлабандии хонандаро сайқал медиҳад;
- омӯзгоронро зарур аст, ки хангоми таҳлили наҳвии осори манзум, ҳисси худшиносии хонандагонро тавассути шарҳи мазмуни баланди инсонпарваронаи осори классикон баланд бардоранд.

Дар асоси маълумоти озмоишии дар рисола омада, қадвали муқоисавии ҷамъбастиро таҳия намудам. Ин қадвал нишондиҳандаҳои миёнаи ҳамаи ҷаҳор муассисаи таълимиро (МТМУ №12, Гимназияи №2, МТМУ №24 ва МТМУ №6) дар бар гирифта, бартарии гурӯҳҳои озмоиширо нисбат ба гурӯҳҳои назоратӣ ба таври аёнӣ нишон медиҳад. Ин қадвал натиҷаҳои фаъолияти хонандагони синфҳои 8 ва 9-ро дар марҳалаи ниҳии озмоиш инъикос мекунад:

Қадвали ҷамъбастии муқоисавии натиҷаҳои озмоиши педагогӣ (Нишондиҳандаҳои миёна бо фоиз)

№	Намуди супоришҳои озмоишӣ	Синфи 8 (Озмоишӣ)	Синфи 8 (Назоратӣ)	Синфи 9 (Озмоишӣ)	Синфи 9 (Назоратӣ)	Фарқиати миёна (Озм. ва Наз.)
1	Шарҳи луғат ва тафсири байт	87.5%	56.2%	80.9%	54.8%	+28.7%
2	Аз назм ба наср	76.3%	50.7%	77.8%	56.7%	+23.3%

	баргардонидан					
3	Таҳлили синтаксисии ҷумла	83.6%	60.5%	78.8%	54.1%	+23.9%
4	Сохтани ҷумла аз рӯи қолаб	79.9%	51.8%	72.6%	46.3%	+27.2%
5	Навиштани эссе (эҷодӣ)	92.4%	87.2%			

Ҳамин тавр, таҳқиқоти озмоишӣ собит намуд, ки низоми пешниҳодшудаи кор дар доираи маводди осори классикӣ ба хонандагон имкон медиҳад, ки на танҳо қолабҳои нахвиро аз худ кунанд, балки дорои захираи бойи луғавӣ ва нутқи мураббаби мантиқӣ гарданд.

Таҳлили муқоисавӣ ва ҷамъбасти натиҷаҳои озмоиши педагогӣ, ки дар солҳои таҳсили 2020-2022 дар муассисаҳои таълимии шаҳри Хуҷанд ва ноҳияи Б. Ғафуров гузаронида шуд, имкон медиҳад, ки хулосаҳои зерин бароварда шаванд:

1. Натиҷаҳои бадастомада нишон доданд, ки дар ҳамаи намудҳои супоришҳои санҷишӣ гурӯҳҳои озмоишӣ нисбат ба гурӯҳҳои назоратӣ бартарии куллӣ доранд. Нишондиҳандаҳои сифатии азхудкунӣ дар гурӯҳҳои озмоишӣ аз 10% то 42% афзоиш ёфтанд, ки ин гувоҳи бебаҳси дурустии методикаи пешниҳодшуда ва низоми кор бо осори классикӣ дар дарсҳои синтаксис мебошад.
2. Истифодаи мақсадноки намунаҳои пандомези адибони классик дар таълими ҷумлаҳои сода ва мураккаб на танҳо боиси азхудкунии қолабҳои нахвӣ гардид, балки захираи луғавии хонандагонро ба таври сифатӣ дигаргун сохт. Хонандагони гурӯҳҳои озмоишӣ дар шарҳи вожаҳои қуҳнабунёд ва тафсири маъноӣ байтҳои маҳорати баланд нишон дода, қобилияти аз назм ба наср баргардонидани матнро пайдо карданд.

3. Таҳлили эссеҳои эҷодии хонандагон собит намуд, ки пайванди таълими синтаксис бо мероси адабӣ ба рушди тафаккури мантиқӣ ва нутқи мураббаби хаттӣ мусоидат мекунад. Хонандагон омӯхтанд, ки фикри худро бо истифода аз воситаҳои гуногуни нахвӣ баён намуда, андешаҳои худро бо иқтибосҳо аз осори ниёгон тақвият бахшанд, ки ин сатҳи фарҳанги сухани онҳоро боло бурд.
4. Озмоиш нишон дод, ки маводди таълимии аз осори классикон баргузида, ба ғайр аз вазифаҳои таълимӣ, вазифаи муҳимми тарбиявиро низ иҷро мекунад. Хонандагон зимни таҳлили матнҳои классикӣ бо арзишҳои ахлоқӣ ва инсонпарварона ошно шуда, ҳисси худшиносии миллӣ ва эҳтиром ба забони модариро дар худ бедор намуданд.

Ҳамин тариқ, натиҷаҳои ҷамъбастии ҷисли 3.2. собит месозанд, ки модели пешниҳодшудаи истифодаи осори классикон дар дарсҳои забони тоҷикӣ воситаи пуриқтидори ташаккули шахсияти босавод, соҳибсухан ва худшинос дар шароити муосири таҳсилот мебошад. Осори барҷастаи адабӣ ҳидояткунандаи шогирдон ба роҳи худшиносӣ ва ҳудогоҳии миллӣ, рушди тафаккури маънавияти онҳо маҳсуб меёбад. Вазифаи муаллими босалоҳият аз он иборат аст, ки муҳити омӯзишу парваришро мутобиқ ба замони муосир бояд ташкил намояд, масъул ва бунёдгузори равандҳои ҷадиди мутолиаи таҳқиқӣ мероси ниёгон бошад. Истифодаи ҳубу густарда аз расонаҳои иттилоотӣ иҷтимоӣ бо фарогирии ҳадафҳои омӯзиш барои завқмандии муҳассилин ба маводди хониш, рушди нерӯи зеҳнӣ, роҳ ёфтани ҷомеаи ҷаҳонӣ, ташаккули завқи эҷодӣ ва шавқи ташаббускорӣ заминаи мусоид фароҳам меорад. Аз ин рӯй, дар раванди машғулиятҳои забони тоҷикӣ ба рушди малакаи гуфтор матнҳои дорой арзишҳои коммуникативӣ ва тарбиявӣ заруранд, зеро асоси таҳлили матни бадеӣ на танҳо маҳорату малакаи забондонӣ нутқи хонандагон инкишоф меёбад, балки ба ташаккули салоҳияти коммуникативӣ онҳо мусоидат мекунад.

Хулосаи боби сеюм

Чамъбасти натиҷаҳои корҳои озмоишӣ-таҷрибавӣ оид ба истифодаи осори адибони классикии тоҷик дар таълими забони тоҷикӣ имкон медиҳад, ки хулосаҳои зерин бароварда шаванд:

1. Озмоиши педагогӣ собит намуд, ки истифодаи намунаҳо аз осори пандомези классикон дар таълими мавзӯҳои синтаксис сатҳи забондониву фарҳанги нутқи хонандагонро баланд мебардорад .
2. Дар раванди озмоишҳои муқарраркунанда ва таълимӣ дар маҷмуъ 398 нафар хонанда (205 нафар аз синфҳои VIII ва 193 нафар аз синфҳои IX) аз ҷаҳор муассисаи таълимии ноҳияи Б. Ғафуров ва шаҳри Хучанд иштирок намуданд. Инчунин, дар ин раванд 16 нафар омӯзгорон бевосита саҳм гузошта, фикру мулоҳизаҳои 42 нафар муаллимони забон ва адабиёти тоҷик тавассути анкетаҳо мавриди омӯзиш қарор гирифт.
3. Таҳлили муқоисавии натиҷаҳо бартариии куллии гурӯҳҳои озмоиширо нисбат ба гурӯҳҳои назоратӣ нишон дод. Фарқияти нишондиҳандаҳо дар иҷрои супоришҳои наҳвӣ, шарҳи луғат ва тафсири байт вобаста ба муассисаҳо аз 10% то 42%-ро ташкил дод, ки ин аз самарнокии методикаи пешниҳодшуда шаҳодат медиҳад.
4. Таҳлили эссеҳои таълифнамудаи хонандагон («Модари ман», «Қамоли одамӣ дар илм бошад») собит сохт, ки истифодаи осори классикон ба ташаккули салоҳиятҳои забонӣ, пайдарпайии фикр, истифодаи дурусти ибораҳо ва ҷумлаҳои содаву мураккаб мусоидат мекунад. Хонандагони гурӯҳҳои озмоишӣ тавонистанд андешаҳои худро бо иқтибосҳо аз осори ниёгон тақвият бахшанд.
5. Муайян гардид, ки таҳлили наҳвии осори манзум на танҳо дониши грамматикиро такмил медиҳад, балки дар тарбияи худшиносиву ҳудогоҳии миллии хонандагон мавқеи сазоворро намуда, онҳоро бо арзишҳои ахлоқиву маънавии ниёгон ошно месозад.

6. Пурсиши анкетавӣ нишон дод, ки ҳарчанд аксарияти омӯзгорон (зиёда аз 90%) аҳаммияти осори классикиро эътироф мекунанд, вале қисми зиёди онҳо (70-80%) дар шарҳи ҷанбаҳои маърифатӣ-тарбиявии матнҳои классикӣ зимни омӯзиши масъалаҳои наҳвӣ ба мушкилӣ дучор мешаванд.

Ҳамин тариқ, натиҷаҳои озмоиш нишон доданд, ки низоми пешниҳодшудаи истифодаи осори классикӣ дар таълими синтаксис заминаи воқеиро барои гузариш аз донишҳои назариявӣ ба маҳорату малакаҳои амалии нутқӣ фароҳам меорад.

ХУЛОСА

Ноил гардидан ба сифати муосири таҳсилот, ки ба ниёзҳои шахс, ҷомеа ва давлат дар асри XXI ҷавобгу аст, дар натиҷаи фаъолияти ташаббускорона бо назардошти воқеиятҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ ва фарҳангӣ имконпазир мегардад. Таваҷҷуҳ ба мушкилоти таълими забони тоҷикӣ ҳамчун забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ташаккули салоҳияти забонӣ, маърифатӣ ва иртиботии хонандагон, ки дар рушди шахсияти насли наврас нақши махсус дорад, мавқеи назаррасро доро мебошад. Омӯзгори фанни забони тоҷикӣ дар баробари омӯзондани дастурҳои забон, тафаккур ва нутқи муҳассилинро рушд дода, онҳоро бо арзишҳои маънавӣ, меъёрҳои одоб ва фарҳанги миллӣ аз наздик ошно месозад.

Таҳлили ҳаматарафаи масъалаи таълими ҷумлаҳои сода дар синфҳои 8-ум ва ҷумлаҳои мураккаб дар синфи 9-уми муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии Тоҷикистон дар заминаи осори суҳанварони бузурги форс-тоҷик маълум намуд, ки ба роҳ мондани он ба фарҳанги нутқ, мустақилияти тафаккур, нутқи шифоҳиву хаттии бошуурона ва мавзуну дуруст ва тарбияи ахлоқиву маънавии хонандагон таъсири мусбӣ ва баланд мерасонад. Корбурди маводди барҷаста аз осори пандомези классикон сабаби рушди маҳорати суҳанварӣ, муоширати озоду ҷасеҳ, ғановати захираи луғавӣ ва тафаккури эҷодӣ мегардад. Бо ин мақсад на танҳо қоидаву қолабҳои созмони ҷумлаҳои сода ва мураккаб, балки маърифати шеър, дарки матни классикӣ, шарҳи вожаҳои душворфаҳм, тафсири абёт низ бояд ба дурустиву сареҳӣ баррасӣ шавад. Таҳлили ҳамачонибаи масоили мавриди баҳс, ҷустуҷӯи нуқтаҳои аз ҷониби мутахассисони соҳаҳои педагогика, психология ва забоншиносону адабиётшиносони ҳам ватаниву ҳам бурунмарзӣ пешниҳодшуда моро ба хулосаҳои зерин овард:

1. Мақсади асосии таълими синтаксис, ки омӯзиши муттасили он дар мактаб дар ду синф: 8-ум ва 9-ум ба роҳ монда мешавад, баробари ба хонандагон доир ба қоидаҳои асосии алоқаи калимаҳо дар ҷумла ва ҳам алоқаи байни ҳамдигарии ҷумлаҳо тасаввурот ва дониши дақику мустаҳкам

додан, ҳосил намудани маҳорату малакаи дар нутқ истифода бурда тавонистани ин қоидаҳо маҳсуб меёбад; [1-М], [7-М].

2. Дар хонандагон малакаҳои дарки бошууронои дастурҳои забонӣ (азҷумла, қоидаҳои синтаксисии ҷумлаҳои сода ва мураккаб)-ро тавассути усулҳои фаъоли таълим (пешниҳоди фарзия) пайдо намудан, ба ташаккули тафаккури илмӣ ва салоҳияти забонии муҳассилин мусоидат мекунад:

3. Аснои иҷрои шарту талаби машқу супоришҳо, ки вобаста ба қоидаҳои омӯхташуда дар китоби дарсӣ пешниҳод шудаанд, ба таҳлили маъноии онҳо тавачҷуҳ зоҳир намудан сатҳи маърифатнокии хонандагонро баланд мебардорад;

4. Пайваста истифода намудан аз намунаи осори классикон дар дарсҳои забони тоҷикӣ ба боло рафтани фарҳанги нутқ, инкишофи нутқи хаттиву даҳонӣ ва ташаккули салоҳияти иртиботии муҳассилин, ки аз масъалаҳои калидии методикаи таълим, вазифаи асосии дарси забони тоҷикӣ ва мақсади ниҳонии таълими синтаксис маҳсуб меёбад, заминаи мусоид фароҳам меорад. [15-М], [17-М], [19-М].

5. Барои инкишофи нутқи мурағабҳои хонандагон дар заминаи кор бо матнҳои адабӣ, махсусан, аз осори пандомези классикон заминаи мусоид фароҳам меорад. Корбурди пайваस्ताичунин матнҳо дар дарсҳои забони тоҷикӣ ба ташаккули маҳорати суҳанварӣ ва рушди неруи зеҳнии муҳассилин нақши муҳим мебозад [15-М], [17-М].

6. Барои таъмини самаранокии таълим ва ташаккули нутқи мурағабҳои хонандагони синфҳои 8-9 зимни омӯзиши наҳв ба иҷрои масъалаҳои зерин ҳам диққат додан зарурат дорад:

а) ба мутолиа ва ҳифзи осори адабии пурҳикмат, махсусан офаридаҳои суҳанварони классики форс-тоҷик водор намудан хонандагонро бо фасоҳату балоғати каломӣ модарӣ ошно сохта, соҳиби захираи бойи луғавӣ, нутқи суфтаву равон ва зебову нишонрас мегардонад;

б) забонии модариро на аз рӯйи қоидаву таърифҳо, балки қоидаҳои забонро дар асоси матнҳои пурмухтаво ва маърифативу тарбиявӣ омӯзондан,

чанбаи амаливу эҷодкорию дарсхоро боло бурда, хонандагонро ба пайравӣ намудан водор месозад [3-М] [5-М] [15-М];

в) инкишоф нутқи мурааттаби хонандагон, ки аз вазифаҳои асосии таълими фанни забони тоҷикӣ, дар алоқамандӣ бо дигар фанҳо, пеш аз ҳама, бо фанни адабиёт амалӣ мегардад [17-М], [18-М] [20-М];

5. Методикаи таълими забони модарӣ дар муассисаҳои таҳсилоти умумӣ ҳамчун яке аз фанҳои педагогӣ дар раванди омӯзиши назария ба чанбаи тарбиявии дарсҳо эътибори ҷиддӣ медиҳад. Ин вазифаи муҳим тавассути интиҳоби матнҳо аз осори пандомези классикон пурсамар ба анҷом расонида мешавад [1-М], [2-М], [4М].

6. Дар рисола вазъи таълим ва омӯзиши забони тоҷикӣ, пеш аз ҳама, дар доираи китобҳои дарсӣ ва барномаҳои таълими синфҳои 8 ва 9 дар фасли аввали боби 1 мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Натиҷаҳои баланди гуруҳи озмоишӣ, ки дар фасли якуми боби сеюм (ҷадвали 20 ва 21) ба таври аёнӣ нишон дода шудааст, самарабахшии амсилаи пешниҳоднамудаи моро ба субут расонида, дар раванди таълими фанни забони тоҷикӣ татбиқ намудани он натиҷаҳои самарабахш хоҳад дод.

7. Ноил гардидан ба натиҷаҳои дилхоҳ дар гуруҳҳои озмоишӣ самаранокии усулҳои пешниҳодгаштаре барои баланд бардоштани шавқу рағбати хонандагон ба омӯзиши ҷумла, муассирии ҳамгирии фанни забон ва адабиёти тоҷик ва коркарди матнҳои адабии барҷастаро дар ташаккули салоҳияти забонӣ, маърифатӣ ва иртиботии толибилмон собит кардааст [8-М], [12-М], [16-М], [21-М].

8. Матнҳо барои таҳлил ҳангоми баёни мавзӯ ва иҷрои машқҳои иловагӣ бояд бо назардошти чанбаи тарбиявӣ, мавҷуд будани вожаҳои тоза барои роҳандозӣ намудани луғатомӯзӣ дар раванди дарсҳои забони тоҷикӣ интиҳоб гардад, ки ба тарбияи маънавӣ ва ғанӣ гардидани захираи луғавӣ мусоидат менамояд. [6-М] [9-М] [11-М]

9. Бо муҳассилини синфҳои 8А ва 8Б, 9А ва 9Б дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии №12, 24, гимназияи №2 – и ноҳияи Б. Гафуров ва

муассисаи таҳсилоти миёнаи №6-и шаҳри Хучанд ҳам эксперименти таълимӣ ва ҳам эксперименти муқарраршуда (**гурӯҳҳои озмоишӣ ва гурӯҳҳои назоратӣ**) ташкил шуда, аз ҷамъбасти умумии онҳо ба чунин хулоса омадем, ки сатҳи донишҳои назариявӣ амалии хонандагон дар гурӯҳҳои озмоишӣ ширкатдошта дар қиёс бо сатҳи донишҳои хонандагон дар гурӯҳҳои назоратӣ ширкатварзида хеле баланд гардидааст. Натиҷаи ин озмоишҳо дар ҷадвалҳои 20 ва 21 (ниг.: ба сах. 168 ва сах.170) ба таври оморӣ пешниҳод гардидааст.

10. Натиҷаи озмоишҳои педагогӣ, хусусан, эксперименти таълимӣ бозгӯӣ эътимоднокии фарзияи пажӯҳиш аст, ки бо ҳаллу фасли вазифаву ҳадафҳои гузошташуда тасдиқи худро ёфтанд. Метавон гуфт, ки кор ё худ таҳқиқоти мазкур таҳқиқоти баанҷомрасида маҳсуб меёбад.

Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот:

Бо мақсади минбаъд ташаккул додани асосҳои илмӣ-методии таълими забони тоҷикӣ, аз ҷумла, синтаксиси забони тоҷикӣ дар асоси осори пандомези классикон ва ташаккули нутқи мураттаби хонандагон дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон тавсияҳои зеринро пешниҳод менамоем:

1. Воқеияту дурустии асосҳои илмӣ-методии ташаккули нутқи мураттаби хонандагон зимни таълими синтаксиси забони тоҷикӣ бештар дар заминаи осори пандомези классикон ва дар доираи фикру андешаҳои дар таҳқиқот баррасишуда амалӣ мешаванд, ки ин нукта дар раванди озмоишҳои (эксперимент) педагогӣ, бахусус, таълимӣ – озмоишӣ тасдиқи худро ёфтаанд.

2. Интихоби дурусти мавод ва корбурди мавқеъшиносонаи он дар дарсҳои забони тоҷикӣ бо муҳтавои мавзӯҳои таълимӣ мувофиқат карда, ба хонандагон шавқовару ибратомӯз мебошад.

3. Истифода аз маводди китоби «Адабиёти тоҷик» (синфҳои 5-11) аз он ҷиҳат судманд мебошад, ки зимни чунин амал на фақат қоидаву

таърифоти наҳви забони тоҷикӣ мушаххастар омӯзонида мешавад, балки дар ҳамин раванд ҳамгирии ду фанни таълимашон басо муҳим дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар амал татбиқ ва ҷанбаи тарбиявии машғулиятҳо низ таъмин мегардад.

4. Модели пешниҳодшудаи таълим, ки ҳадафи асосӣ усулҳои интиҳоб ва корбасти ҷумлаву матнҳо аз осори классикон дар таълими синтаксиси забони тоҷикӣ дар синфҳои 8–9 ва таъмини ҷанбаи тарбиявии дарсҳо мебошад, ба таҳқиқоти марбут ба таълими қисматҳои дигари забоншиносии тоҷик, масалан, фонетика, луғат ва воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ ҳам идома дода шавад.

РҶҶХАТИ АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

Санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва расмӣ

1. Концепсияи миллии маълумоти ҚТ Қарори Ҳукумати ҚТ аз 3 майи 2002, №200 [Матн] // Ахбори Вазорати маориф ҚТ,– Душанбе, 2003
2. Концепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 марти 2006, № 94,– 12 с.
3. Қонун «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 5 октябри соли 2009, № 553[Матн] // «Ҷумҳурият» 8-уми октябри 2009
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф». [Матн] Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2013. – 180 с.
5. Паём ва рисолати созандаи он. (Маҷмуи Паёмҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Хучанд: Нури маърифат, 2017. - 516 с.
6. Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2030 [Матн] //Бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 сентябри 2020, № 526 – 103 с.
7. Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ барои синфҳои V-XI. [Матн] / –Душанбе, 2018.–237с.

Монографияҳо, китобҳои дарсӣ, васоити таълимӣ

8. Абдуқодиров А., Давронов А. Каломи Камол [Матн] / А.Абдуқодиров, А. Давронов. – Хучанд: Нашриёти давлатии ба номи Раҳим Чалил, 1998. –216 с.
9. Абдуқодиров А., Давронов А. Услубиёт ва ҳусни баён. [Матн] А.Абдуқодиров, А.Давронов. –Хучанд: Нури маърифат, 2020.– 360с
10. Азизов А., Рӯзиева М., Азизов Ш., Насимӣ М. Барнома ва модули таълимии омӯзишӣ барои омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи

- умумӣ аз фанни технологияи меҳнат (оид ба муносибати босалоҳият дар таълим). – Душанбе: Маориф, 2017. -246 с.
11. Аминов С. Забони тоҷикӣ, (Китоби дарсӣ барои синфи 8-уми муассисаҳои таҳсилоти умумӣ) [Матн] / С.Аминов. – Душанбе, 2007.- 206 с.
 12. Аминов С. Забони тоҷикӣ, (Китоби дарсӣ барои синфи 8-уми муассисаҳои таҳсилоти умумӣ) [Матн] / С.Аминов. – Душанбе, 2015. – 215 с.
 13. Аминов С. Забони тоҷикӣ (Китоби дарсӣ барои синфи 8-уми муассисаҳои таҳсилоти умумӣ). [Матн] / С. Аминов. –Душанбе: Маориф, 2020.– 255 с.
 14. Анварӣ С., Мирзоев А. Забони тоҷикӣ (Китоби дарсӣ барои синфи 6-уми муассисаҳои таҳсилоти умумӣ). [Матн] / С.Анварӣ, А.Мирзоев. – Душанбе: Собириён, 2008. – 201с.
 15. Афсаҳзод А. Дар сафи бузургон. [Матн] / А. Афсаҳзод - Душанбе: Ирфон, 1986.– 335с.
 16. Аҳмадов, М. Таълими адабиёти тоҷик (қисми 1). [Матн] /М. Аҳмадов. – Хучанд: Ношир, 2012. -292 с.
 17. Аҳмадов, М. Таълими адабиёти тоҷик (қисми 2). [Матн] /М.Аҳмадов. – Хучанд: Нури маърифат, 2016. – 380 с.
 18. Бабайцева В.В. Изучение членов предложения в школе. (Пособие для учителя) [Текст]/ В.В. Бабайцева. –М.: МГПИ им. Ленина, 1975, - 154 с
 19. Байзоев, А. Баъзе масъалаҳои назариявӣ ва амалии муносибати босалоҳият ба таълим [Матн]/ А. Байзоев - Душанбе: Донишварон, 2018.- 48 с.
 20. Банақшагирии дарс дар асоси стандартҳо, китоби дарсӣ ва замимаҳо (Дастур барои омӯзгор). Модули 2. [Матн] / Ф.Ниёзов, А.Алиев, Б.Нусратов, Э.Ҷонмирзоев, Н.Қодиров, М.Иргашева, Қ. Зиёев – Душанбе, 2016. - 73 с.

21. Баранов М.Т. и др. Методика преподавания русского языка: Учеб. пособие для студентов пед. институтов [Текст] / М.Т.Баранов, Т.А.Ладыженская, М.Р.Львов, Н.А.Ипполитова, П.Ф.Ивченков. – М.: Просвещение, 1990. – 368 с.
22. Баринаева Е.А., Боженкова Л.Ф., Лебедев В.И. Методика русского языка. [Текст] / Е.А. Баринаева, Л.Ф. Боженкова, В.И. Лебедев. М.: «Просвещение», 1974. –367 с.
23. Барномаи адабиёти тоҷик. (Барои синфҳои 5-11). [Матн]–Душанбе, 2007
24. Барномаи забони тоҷикӣ. (Барои синфҳои 5-11). [Матн] –Душанбе, 2006
25. Белянин, В. П. Психолингвистические аспекты художественного текста. [Текст] / В.П. Белянин. - М.: МГУ, 1988. - 122 с.
26. Блинов Г. И. Методика изучения пунктуации в школе. [Текст] / Г.И.Блинов. М.: Просвещение, 1990. –208с.
27. Bloom B. S., Englehart M. D., Furst E. J., Hill W. H., Krathwohl D. R. Taxonomy of educational objectives handbook I: Cognitive domain. New York, 1956.
28. Болдирев, Н.И. Методикаи корҳои тарбиявӣ дар мактаб [Матн] / Н.И. Болдирев. –Душанбе: Маориф, 1979. – 232с.
29. Буслаев, Ф.И. Преподавание отечественного языка: учеб. пособие [Текст] / Ф.И. Буслаев. – М.: Просвещение, 1992. - 511 с.
30. Воспитание учащихся в процессе преподавания русского языка и литературы: Вопросы методики обучения в национальной школе. [Текст] / Под. ред. И.В.Баранникова, И.Е.Каплана. – М.: Педагогика, 1980. – 120с.
31. Вопросы методики преподавания русского языка в средней школе: Сборник статей [Текст] /Под ред. А.В.Текучева. –М.: Просвещение, 1965. – 136с.

32. Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования: [Текст] И.Р.Гальперин. – М., 1981. –156с.
33. Головин, Б.Н., Основы культуры речи. [Текст] / Б.Н.Головин.– М.: Высшая школа, 1988. - 320 с
34. Горбич О.И. Педагогические технологии в преподавании русского языка [Текст] О.И.Горбич. – М.: ВК, 2012. –144с.
35. Гореликова, М.И. Лингвистический анализ художественного текста [Текст] /М.И. Гореликова, Д.М. Магомедова. - М.: Рус.язык, 1989. -152 с.
36. Дидактика средней школы. Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов. [Текст] Под. ред. М.А.Даниловаи М.Н.Скаткина. –М.: Просвещение, 1975.– 303 с.
37. Дорошкевич А.Н. Опыт методического построения урока словесности [Текст] /А.Н. Дорошкевич. - Киев: Сотрудник, 1971. - 58 с.
38. Жинкин Н.И. Язык. Речь. Творчество (избранные труды) [Текст]/ Н.И.Жинкин. – М.: Лабиринт, 1998. – 368 с.
39. Замонӣ, Карим. Шарҳи чомеъи «Маснавии маънавӣ». Дафтари 4.- Техрон: Иттилоот, 1390.-1091 с.
40. Зеҳнӣ, Т. Чанд сухани судманд.- Душанбе: Ирфон, 1984.-160 с.
41. Зикриёев Ф. Чумлаҳои пайрави тарзи амал ва монандӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик. [Матн] / Ф. Зикриёев. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 124 с.
42. Золотова Г.А. Синтаксис текста. [Текст] / Г.А.Золотова // Москва: Наука, 1979. – 368с.
43. Ипполитова, Н.А. Текст в системе изучения русского языка в школе [Текст]/ Н.А.Ипполитова// - М.,1992. - С. 90-93.
44. Кадиров К.Б. Междисциплинарные отношения: Аннотация и креативное мышление учащихся. [Текст] /К.Б.Кадыров//.– Душанбе, 2004. - 134 с.

45. Камолиддинов Б. Наҳви забони тоҷикӣ [Текст] / Б. Камолиддинов Душанбе: Собириён, 2010. –279 с.
46. Камолиддинов Б. Муродифоти синтаксисӣ ва ҳусни баён [Матн] / Б.Камолиддинов. – Душанбе: Маориф, 1986. – 136с.
47. Коротов В.М.Общая методика учебно-воспитательного процесса: Учеб. пособие для слушателей ФПК директоров школ и студентов пед. ин-тов. [Текст] /В.М.Коротов//–М.: Просвещение, 1983.–224с.
48. Қосимова М. Очеркҳо оид ба синтаксиси ҷумлаҳои содаи насри асри XI. [Матн] / М.Қосимова//. –Душанбе: Ирфон, 1976. –216с.
49. Кубрякова, Е.С. О тексте и критериях его определения. Структура и семантика. Т. 1. [Текст] / Е.С. Кубрякова//. – М.: Москва, 2001.–81 с.
50. Казаков Б. И. Дар таълим мафҳумҳои забон ва нутқро бояд фарқ кард. [Матн] / Б. И. Казаков // . – Мактаби совети, 1984, №2. - С.17-21.
51. Кудрявцева, Т.С. Учебный текст как объект лингводидактического описания русского языка: функции, типология, принципы и оценки: [Текст] Автореф. дисс. канд. пед. наук. - М.,1985. - С.20.
52. Купалова А.Ю. Изучение синтаксиса и пунктуации в школе: Библиотека учителя. [Текст] / А.Ю.Купалова. - М., 2002. –87с.
53. Қурбонов М. Асосҳои лингвистӣ ва методиҳои таълими услубшиносии тоҷик дар мактаби миёна [Матн] / М.Қурбонов //–Душанбе: Маориф, 1988. – 192 с.
54. Қурбонов М. Инкишофи нутқ дар дарсҳои забони модарӣ. [Матн] /М.Қурбонов//. –Душанбе:«Маориф», 1978. –72с.
55. Ладыженская Т.А. Методика развития речи на уроках русского языка: кн. для учителя [Текст] /Т.А. Ладыженская // - М: Просвещение, 1991. -312 с.
56. Леонтьев А.А. Признаки связанности и целостности текста [Текст] /А. А. Леонтьев//Лингвистика текста / Отв. ред. И.И. Чернышева. - М.: МГПИ ин. яз. им. Мориса Тореза, 1976. – 291 с.

57. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность [Текст] / А.А.Леонтьев//. - М.: Просвещение, 1969. - 168 с.
58. Лутфуллоев, М. Бобизода Ғ. Андешаҳо перомуни салоҳиятҳо ва ташаккули онҳо [Матн] / М.Лутфуллоев, Ғ. Бобизода//. – Душанбе, 2019.-90 с.
59. Лутфуллоев, М. Дарс [Матн] /М.Лутфуллоев//. - Душанбе, 1995, – 76с.
60. Лутфуллоев, М. Методикаи таълими забони модарӣ дар синфҳои ибтидоӣ. [Матн] /М. Лутфуллоев//. – Душанбе: «Маориф», 1985. – 210 с.
61. Лутфуллоев, М. Педагогикаи миллии халқи тоҷик [Матн] / Лутфуллоев М// –Душанбе, 2015. – 704 с.
62. Максимова, В.Н. Междпредметные связи в процессе обучения. [Текст] / В.Н. Максимова. – М.: Просвещение, 1988. – 191 с.
63. Маркова А. К., Орлов А.Б., Фридман Л.М. Мотивация учения и его воспитание у школьников [Текст] / А.К.Маркова, А.Б.Орлов, Л.М.Фридман. – Москва: Педагогика, 1983. – 64 стр
64. Миров Т., Хоҷаев Қ., Исломов Ш. Методикаи таълими адабиёти тоҷик [Текст] / Т.Миров, Қ. Хоҷаев, Ш.Исломов // . – Душанбе: Маориф, 1991.– 248 сах.
65. Москальская, О.И. Грамматика текста. [Текст] / О.И.Москальская. // . – М., Высшая школа,1981. – 183 с.
66. Мухторӣ, Қ. Модули таълимии курсҳои омӯзишии омӯзгорони фанни забони тоҷикӣ оид ба гузариши муносибатҳои босалоҳият дар таълим [Матн] / Қ. Мухторӣ, Ф. Мирзоёров // . – Душанбе, 2017. – 79 с.
67. Наимбоев, С. Хониши ифоданок [Матн] /С. Наимбоев // . –Душанбе: Маориф, 1990. -236 с.
68. Насриддинов А. Куллиёти осор. Дар 7 ҷилд. Ҷилди 2 [Матн] / А.Насриддинов. //–Ҳучанд: Ношир, 2013. – 633с.

69. Негматов, С.Э. Горизонты лингводидактики. [Текст] / С.Э. Негматов. – Душанбе: Сино. 2020. – 165 с.
70. Негматов, С.Э. Инновационные методы в преподавании русского языка в образовательных учреждениях Таджикистана: коллективная монография. [Текст] / Э. Негматов//. – Душанбе. Изд. ТНУ, 2022. – 211 с.
71. Ниёзов, Ф. Методикаи таълим дар низоми таълими салоҳиятноқӣ Модули 1/ Ф.Ниёзов ва дигарон // . – Душанбе, 2016.-141 с.
72. Ниёзмухаммадов Б., Рустамов Ш. Забони тоҷикӣ. Синтаксис. Барои синфҳои VII-VIII. Қисми II. [Текст] / Б.Ниёзмухаммадов, Ш. Рустамов // . –Душанбе: Маориф, 1983. – 208 с.
73. Никитина Е.И. Учебное пособие по развитию связной речи 8-9 кл. - 3-е изд. [Текст] / Е. И. Никитина//. - М.,1997. –143с.
74. Норматов, М. /Забони адабии муосири тоҷик. Синтаксис. [Текст] / М. Норматов // . –Душанбе: Матбуот, 2011. – 324с.
75. Норматов, М. Таҳлили синтаксисӣ ва навъҳои он. Дастури таълимӣ барои донишҷӯёни мактабҳои олии ва муаллимони забон ва адабиёти мактабҳои таҳсилоти умумӣ. [Матн] / М.Норматов // . Душанбе: Матбуот, 2013. – 96с.
76. Озерская В.П. Система работы по синтаксису и пунктуации в V-VIII классах [Текст] / В. П. Озерская//. – Москва: Просвещение, 2064. – 167с.
77. Олимова, Ф. Методикаи таълими забон ва адабиёти тоҷик дар курсҳои тақмили ихтисос. Маводди ёрирасон ба барномаи таълимии курсҳои тақмили ихтисоси омӯзгорони фанни забон ва адабиёти тоҷик [Матн] / Ф. Олимова //– Душанбе, 2010. – 77 с.
78. Пешковский А.М. Объективная и нормативная точка зрения на язык // Основы культура речи. – Москва: Высш.шк., 1984. – 312 с.,

79. Раҳим Ҳошим. Сухандонӣ ва суханронӣ / Солҳо дар саҳифаҳо: Мақолаҳо ва ёддоштҳо [Текст] /Ҳ. Раҳим//. – Душанбе: Адиб, 1988. – 320с. –С. 246-276.
- 80.Раҳмон Эмомалӣ. Забони миллат-ҳастии миллат [Матн] / Э.Раҳмон. – Душанбе, 2015. – 345с.
- 81.Раҳмон Ш. Маърифати забон [Матн] / Ш. Раҳмон // . – Душанбе, 2008. – 208 с.
- 82.Рустамов Ш. Мушкилоти синтаксис [Матн] / Ш. Рустамов // . – Душанбе, 1983. –340 с.
83. Рустамов, Қ. Таърихи методикаи таълими забони тоҷикӣ дар мактаб. [Матн] / Қ. Рустамов. – Душанбе, 2001. –280 с.
84. Саломӣён М. Вижагиҳои луғавӣ ва маъноии забони ғазалиёти шоирони асрҳои XII-XIV [Матн] / М.Саломӣён. – Душанбе, 2020. –158 с.
85. Сабуров, Х.М. Афкори педагогии халқи тоҷик. (раҳнамои таълим). [Матн] / Х.М.Сабуров. – Хучанд: Нури маърифат, 2004. – 466с.
86. Сайидзода З.Ш. (Саидов Зафар Шералиевич). Истиқлоли давлатӣ ва гиромидошти забони модарӣ. – Нашри дуҷуми такмилёфта. – Душанбе: ҚДММ «Контраст», 2013. –200 с.
87. Стоюнин В.Я. Избранные педагогические сочинения. [Матн] / В.Я. Стоюнин. – Москва: АПН РСФСР, 1954. -234с.
88. Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ барои синфҳои V-XI. [Матн] / –Душанбе, 2018.–237с.
89. Тиллохоҷаев М. Луғатомӯзӣ дар дарсҳои забони тоҷикӣ [Матн] / М.Тиллохоҷаев. – Хучанд: Нури маърифат, 2019. - 84 с.
90. Тиллохоҷаева М.Н. Аҳаммияти усулҳои интерактиви таълим дар инкишофи нутқи хонандагон.//Номаи донишгоҳ, №2 (43), Хучанд-2015. саҳ. 241-244.

91. Хоҷаев Д. Гуфтори накӯ куҳан нагардад [Матн] / Д. Хоҷаев–Душанбе, 2011. – 232 с.
92. Хоҷаев Қ. Таҳлили порчаҳои манзум дар синфҳои 5-8 [Матн] / Д. Хоҷаев. – Душанбе: Маориф, 1990. – 96 сах.
93. Хоҷаев Д., Зикриёев Ф., Муллохонов А. Забони тоҷикӣ. (китоби дарсӣ барои синфи IX мактабҳои таҳсилоти умумӣ) [Матн] / Д. Хоҷаев ва диг. – Душанбе: Собириён, 2007. – 160с.
94. Хоҷаев Д., Зикриёев Ф. Забони тоҷикӣ. (китоби дарсӣ барои синфи IX мактабҳои таҳсилоти умумӣ) [Матн] / Д. Хоҷаев ва диг. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2013. –176с.
95. Хоҷаев Д., Зикриёев Ф., Саломов М. Забони тоҷикӣ. (китоби дарсӣ барои синфи IX мактабҳои таҳсилоти умумӣ). [Матн] / Д. Хоҷаев ва диг. – Душанбе, 2018.
96. Хоҷаев Д., Кабириов Ш. Синтаксис ва пунктуатсия. Д.Хоҷаев, Ш. Кабириов–Душанбе: Маориф, 1991.–60 с.
97. Ҳабибуллоева М. Маърифати шеър [Матн] / М.Ҳабибуллоева. – Хучанд: Нури маърифат, 2014. –64 с.
98. Ҳабибуллоева М. Таҳлили матни асари бадеӣ. [Матн] / М.Ҳабибуллоева. –Хучанд: Нури маърифат, 2014. –140 с.
99. Ҳоҷиев С. Масъалаҳои муҳими таълими забони модарӣ дар синфҳои 4-8. [Матн] / С. Ҳоҷиев. – Душанбе: Маориф, 1987. –120с.
100. Ҳоҷиев С. Методикаи таълими забони тоҷикӣ [Матн] /. С. Ҳоҷиев.– Хучанд: Нури маърифат, 2000, –170с.
101. Ҳоҷиев С. Таҳлил ва хелҳои он дар дарсҳои забони тоҷикӣ [Матн] /С.Ҳоҷиев .– Хучанд, 1992. –48 с.
102. Шанский Н.М. Художественный текст под лингвистическим микроскопом: Кн. Для внеклассного чтения учащихся 8-10 кл. средней школы. [Текст] / Н.М.Шанский. – М., 1987. – 162с.

103. Шанский Н.М. и др. Что значит знать язык и владеть им [Текст] / Н.М. Шанский, И.Л. Резниченко, Т.С. Кудрявцева. Под ред. Н.М. Шанского. – Л: Просвещение (Ленинградское отд-ние), 1989.– 192 с.
104. Шарифзода Ф. Педагогикаи ҳамгириро / Ф. Шарифзода. – Душанбе: Ирфон, 2011, – 512 с.
105. Шарифзода Ф., Файзалиев Ҷ. Ҳикмати афкори педагогии ниёгон [Матн] / Ф. Шарифзода, Ҷ. Файзалиев. – Душанбе: Ирфон, 2012, - 402 с.
106. Шарифходжаев М. Роль национальных ценностей в формировании мировоззрения будущих учителей [Матн] / М.Шарифходжаев. – Душанбе, 2012. -79 с.
107. Шербоев С. Асосҳои илмию методии таълими синтаксиси ҷумлаҳои содаи забони тоҷикӣ дар синфҳои V ва VII [Матн] / С.Шербоев. – Душанбе: Деваштич, 2006. – 300 саҳ.
108. Шербоев С. Методикаи таълими забони тоҷикӣ [Матн] / С. Шербоев. – Душанбе: Бухоро, 2014. - 460 с.
109. Шербоев С. Таълими баъзе масъалаҳои синтаксиси забони тоҷикӣ [Матн] /С. Шербоев. – Душанбе: Маориф, 1992. –68 с.
110. Шербоев С. Методикаи таълими забони тоҷикӣ (нашри 7, бо таҳрир ва иловаҳо). [Матн] / С. Шербоев. – Душанбе: Бухоро, 2020. - 496 с.
111. Шукуров М. Забони мо – ҳастии мо. [Матн] / М.Шукуров. – Душанбе: Маориф, 1991. – 232 с.
112. Шукуров М. Инсонгароии омӯзиш ва забони миллий [Матн] / М.Шукуров. – Душанбе, 2002. –98с.
113. Шукуров М. Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақома дорад. [Матн] / М.Шукуров. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 368
114. Щерба, Л.В. Языковая система и речевая деятельность [Текст] / Л.В. Щерба. - Л.: Наука, 1974. - 427 с.

Диссертатсия ва авторефератҳо:

115. Аминов, С.А. Методика обучения текстообразованию на уроках таджикского языка в 8–9 классах. [Текст]/: Дисс. кан. пед. наук: 13.00.02./ А.С. Аминов. Душанбе, 1995. – 134 с.
116. Валиджанова С. Р. Основы интегрированного обучения русскому языку в таджикской школе средствами адаптированного художественного текста коммуникативной и лингвокультурной ценности [Текст] /. С.Р. Валиджанова. Дис. канд. пед. наук: 13.00.02:– Душанбе, 2015. – 248 с.
117. Гамбург Н.И. Использование занимательности как средство повышения качества обучения русскому языку (на материале изучения синтаксиса сложного предложения) [Текст]/ Н.И.Гамбург // Дис. канд. пед. наук: 13.00.02: – Ленинград, 1966. – 339 с.
118. Дадабаев, Х.М. Художественный текст как средство обучения русскому языку в национальной школе. [Текст] / Х.М.Дадабаев. Дисс. канд. пед. наук: 13.00.02/ М., 1998. – 166 с.
119. Зуева С. В. Изучение сложного предложения в начальной школе как одно из условий развития речи учащихся [Текст]/. С.В. Зуева. Дис. канд. пед. наук: 13.00.02 / – Ульянов, 1999. – 203 с.
120. Каримова А. С. Использование мотивационных возможностей текста на уроках русского языка в национальной школе: [Текст] / А.С.Каримова. Дис. канд. пед. наук: 13.00.02: Ташкент, 1990.-174 стр.
121. Каримова, И.Х. Теоретические основы гуманизации гуманитарного образования учащихся таджикских школ. [Текст] / И.Х. Каримова. Автореф. дис. док. пед. наук. – Душанбе, 2000.–45 с.
122. Лойченко А. Б. Работа с художественным текстом как средство воспитания интереса к урокам русского языка [Текст] / А.Б.Лойченко. Дисс. канд. пед. наук. 13.00.02. –Москва, 1999. –120 с.
123. Никитина Е.И. Связный текст на уроках синтаксиса в 7-ом классе как средство развития связной речи учащихся. [Текст] Е.И. Никитина. Дисс. кан. пед. наук: 13.00.02. / Ульяновск, 1964. – 389с.

124. Партов Н. Методикаи таълими фасли муқаддимаии «Синтаксис (наҳв) ва аломатҳои китобат» дар синфҳои 5-и таҳсилашон ба забони тоҷики [Матн] / Н.Партов // Автореф.канд.дисс.пед.наук 13.00.02.- Душанбе, 2020.30 с.
125. Рамазанова Р. Р. Интегрированное обучение русскому языку в старших классах таджикской школы на основе поэтического текста. [Текст] / Р. Р. Рамазанова. Дисс. канд. пед. наук. 13.00.02. –Душанбе, 20. –170 с.
126. Рожкова М.В. Пути реализации проблемного и ситуативно- речевого подходов к изучению синтаксиса на уроках русского языка: На материале 8-9 классов. [Текст] / М.В.Рожкова. Дисс. канд. пед. наук. 13.00.02. –Москва, 2004. –205 с.
127. Романенкова О. А. Методика обучения простому предложению русского языка студентов национального (Мордовского) отделения на основе поэтического текста [Текст]: О.А. Романенкова. Дисс. кан. пед. наук:13.00.02. /– Нижний Новгород, 2005. – 181 с.
128. Сысолятина А. А. Лингвокогнитивный подход к обучению синтаксису сложноподчинённого предложения (5—9 классы общеобразовательной школы) [Текст] /А.А. Сысолятина. Дисс. кан. пед. наук: 13.00.02./ – Киров, 2012. – 201 с.
129. Триандафилиди Т. Методика отбора и использования художественных текстов в практическом курсе русского языка среднего этапа обучения на гуманитарных факультетах зарубежной высшей школы (На примере вузов Греции) [Текст] / Т.Триандафилиди. Дисс. канд. пед. наук: 13.00.02 / –М., 2005. –224 с.

Фарҳангномаҳо

130. Азимов, Э.Г. Щукин А.Н. Словарь методических терминов (теория и практика преподавания языков) [Текст] / Э.Г. Азимов, А.Н. Щукин – СПб.: г. Златоуст, 1999.– 472 с.

131. Львов, М.Р. Словарь справочник по методике русского языка [Текст] / М.Р. Львов. – Москва: Просвещение, 1988.–240с.
132. Русско–таджикский словарь. [Текст] / – М.: Русский язык, 1985.– 1280 с.
133. Словарь терминов общей и социальной педагогики. М., 2006. – 167 с.
134. Фарҳанги забони тоҷикӣ. [Матн] / М.Ш. Шукуров ва диг. Ҷилди 1. – М.: 1969. –952 с.
135. Фарҳанги забони тоҷикӣ. [Матн] / М.Ш. Шукуров ва диг. – Ҷилди 2. –М.: 1970. –908 с.
136. Энциклопедияи миллии тоҷик [Матн] /. – Душанбе, 2019. Ҷ.8.– 672 с.

Мақолаҳо ва маърузаҳо:

137. Айзерман Л.С. Литература на уроках русского языка. [Текст] / Л.С.Айзерман / Русский язык в школе,1966, № 3, –С.34-42, 128 с.
138. Аминов С. Истифодаи баъзе ҳикоятҳои Ҷомӣ дар дарсҳои забон. [Матн] / С.Аминов. -Маҷ: Мактаби советӣ, 1989, №11. – С.24-27
139. Ардамехр. Укёнус ё укёнусшиносӣ / Дарси ҳештаншиносӣ (Маҷмӯаи мақолаҳо) [Матн] // Ардамехр. -Душанбе: Ирфон, 1991.– С.170-178. – 400с.
140. Бабайцева, В.В. Лингвистические основы преподавания синтаксиса в школе и вузе. [Текст] В.В.Бабайцева /. – В сб.: Лингвистические основы преподавания языка. М.: Наука, 1983, - с.200-214.
141. Бударный А.А. Урок – основная форма организации процесса обучения в школе. [Текст] / А.А. Бударный// - В кн.: Дидактика средней школы. -М., 1975. –С. 185-251.
142. Виноградов В.В. Некоторые задачи изучения синтаксиса простого предложения. / Вопросы языкознания [Текст]// В. В. Виноградов/. – Москва, 1954, № 1, –С.3-29.

143. Гальперин, И.Р. Грамматические категории текста [Текст] / И.Р.Гальперин //Опыт общения // Изд. АН СССР - серия литературный язык. 1977, № 6. - 254 с.
144. Давлатова М. Таълими аъзои чумла вобаста ба таърихи инкишофи онхо. [Матн]/ М.Давлатова // Мактаби советӣ. №7, 1990.– 64 с. С. 18–21
145. Дейкина А.Д. Межпредметные связи русского языка и литературы и пути их реализации [Текст] /А.Д.Дейкина // Русский язык в школе. 1974, №2. –С. 14-18
146. Дейкина А.Д. Воспитание национального самосознания при обучении родному языку. [Текст] А.Д.Дейкина//Русский язык в школе. 1993. № 5. –С.3-11
147. Донченко Т.К. Работа учащихся с языковым материалом как источник познавательного интереса. [Текст] Т. К. Донченко // Русский язык в школе. 1993. № 2. С.–20-23
148. Еремеева А.П. Развитие речи учащихся при изучении предложений с однородными членами [Текст] А.П. Еремеева // Русский язык в школе. 1976, №5. – С.49-55
149. Забони миллӣ бояд забони фарҳанг бошад (Матни мусоҳибаи устод М. Шакурӣ бо рӯзноманигор А. Умарзод) / Забон ва чома (Маҷмӯаи мақолаҳо). [Матн] // М.Шакурӣ. Душанбе: Деваштич, 2006. -167 с.-С.5-26
150. Иконников С.Н., Интернациональное воспитание. / Патриотическое воспитание на уроках русского языка. Сб.статей из опыта учителей и методистов. Пособие для учителя. [Текст] / Сост. М.Т.Баранов. – Москва: Просвещение, 1985. – 143 с.
151. Казаков Б.И. Дар таълим мафҳумҳои забон ва нутқро бояд фарқ кард. [Матн] Б.И.Казаков // Мактаби советӣ. 1984, №2. –С.17-21

152. Казакова Л.Ф. Синтаксические ошибки учащихся IV-X классов и возможные пути их преодоления [Текст] Л.Ф.Казакова / Русский язык в школе, 1984, № 5, – С.32-37.
153. Қосимова М.Н. Чумлаҳои мураккаби омехта дар ашъори устод Рӯдакӣ / Забон – рукни тоат (маҷмӯаи мақолаҳо) [Матн] / М.Н. Қосимова. –Душанбе: Нашриёти «Озар», 2007. –С. 69-77.
154. Қосимова М.Н. Чумлаҳои мураккаби тобеи якпайрав дар «Сиёсатнома». // Забон – рукни тоат (маҷмӯаи мақолаҳо) [Матн] / М.Н.Қосимова. –Душанбе: Нашриёти «Озар», 2007. –66-68.
155. Қосимова М.Н. Тарбияи зебоипарстӣ ва суҳангузинӣ дар дарсҳои забон. [Матн] М.Н.Қосимова. // Маҷаллаи «Маърифат», №7-8, 2005, С.24-27
156. Котибова Ш., Иматова Л. Маҳорати зарурии нутқи мурағаб.// [Матн] Ш.Котибова, Л.Иматова /Паёми ДМТ, №7 (63), 2010. С. 267-270
157. Купалова А.Ю. Язык и речь в школьном курсе родного языка [Текст] /А.Ю. Купалова//Русский язык в школе. - 1999. - №1. - С. 27-32.
158. Лутфуллоев, М. Технологияи таълим ва тарбияи салоҳиятнокӣ // Гузориш дар конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ–назариявӣ (19–20 октябри соли 2011). [Матн] / М. Лутфуллоев. –Душанбе, 2011. – С.4-12
159. Набиев М. Таълими ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб дар синфи VIII [Матн] / М.Набиев. // Мактаби советӣ. – 1985, №5. – С.29-35
160. Набиев М. Таълими ҷумлаҳои мураккаби омехта дар синфи VIII [Матн] / М.Набиев. // Мактаби советӣ. – 1984, №1. – С.17-21
161. Насриддинов А. Пайванди забон ва тафаккури бадеӣ/Дарси хештаншиносӣ (маҷмӯаи мақолаҳо)[Матн] / А.Насриддинов // . – Душанбе: Ирфон, 1991. –С. 179-190. – 400 с.
162. Насрулло К. Хишти аввал гар ниҳад меъмор қач, аз рӯзномаи “Тоҷикистони Советӣ”, 21.10.1988 // Маданияти суҳан (маҷмуаи мақолаҳо)

163. Одинаев, С. Таълими нутқи мураттаб – воситаи муҳимми инкишофи нутқ [Матн] / С. Одинаев // Мактаби Советӣ, 1987, №8, – С.46–48.
164. Пахнова Т.М. Художественный текст на уроках русского языка. // Русский язык в школе [Текст] /Пахнова Т.М. -М:1993.-№3. –С.13-18
165. Пустовой П. Г. Нравственный потенциал русской классики и ее традиции // Современное состояние и основные проблемы изучения и преподавания русского языка и литературы: Доклады советской делегации на V Конгрессе МАПРЯЛ. [Текст] /. Пустовой П. Г. –М.: Рус. яз., 1982. С. 276-282.
166. Раҳмон Эмомалӣ. Забон-омили муҳимми ҳастии миллат/Баромади Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба муносибати Рӯзи забони давлатӣ. [Матн] /Э. Раҳмон/. – Душанбе; Омӯзгор 2012, 12-октябр, №41, с.1.
167. Розиков Ч. Мақоми панду ҳикматҳои бузургон дар тарбияи ахлоқи хонандагон. [Матн]/ Ч. Розиков //.- Мактаби советӣ, 1987, №2. – С. 24-26
168. Раҳмонов Ш. Ба китоби дарсӣ саҳлангори нашояд.//Маорифи Тоҷикистон [Матн] /.Ш.Раҳмонов.–Душанбе, 2013, №6, саҳ 15.
169. Соколова Г.П. О тематических тетрадах. [Текст] / Г.П. Соколова // Русский язык в школе. 1993, №1. –С.19-26.
170. Соколова Г.П. Сегодня мы начинаем новую тему [Текст] / Г.П.Соколова //.- Русский язык в школе. –1976, №5. – С. 27-33.
171. Тағоев, Ш. Санъати дарсдиҳии омӯзгор [Матн] / Ш.Тағоев/ – Мактаби Советӣ, №12, 1971. – с.34–35.
172. Ҳақимова, Ш.И.Организация обучения речевой деятельности [Текст] / Ш.И Ҳақимова // Инновационно–интегративный подход к профессионально–направленному обучению иностранным языкам (материалы республиканской научно–практической конференции) / Под редакцией М.Д.Рахмановой. –Душанбе: РТСУ, 2020. – С.231–233.

173. Ҳакимова, Ш.И. Истифодаи таълими ҳамгиро дар мактаби олий [Матн] / Ш.И. Ҳакимова // Масъалаҳои мубрами таълим дар замони муосир (маводди конференсияи таълимӣ–методии ҷумҳуриявӣ бахшида ба Соли рушди сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ (27–28–уми ноябри соли 2018) –Хучанд:« Нури маърифат », 2018. – 380с., С.314–318.
174. Ҳакимова, Ш.И. Оид ба усули интерактивии таълими забони тоҷикӣ [Матн] / Ҳакимова Ш.И // Тўҳфаи аҳбоб (Маҷмуаи мақолаҳо бахшида ба 70–солагии н.и.ф. Мавлонов А.), – Хучанд: «Ношир». 2012. С. 345–348
175. Ҳошимов М. Мавқеи назм дар чараёни таълими забони тоҷикӣ// Шукуҳи маърифат (Маҷм. мақолаҳо) [Матн] /.М.Ҳошимов. – Хучанд, 2013. –С. 360с.
176. Ҳусни баён ва тозагии забон (Мусоҳибаи М. Бобочон бо С.Улуғзода) [Матн] / Хучанд (маҷаллаи илмӣ-адабӣ), 2001, № 12 (74), –С. 27-40.
177. Ҷонмирзоев Э. Вежагиҳои хоси тарбия дар раванди таълим. // [Матн] /.Э Ҷонмирзоев // Маърифати омӯзгор, №5, 2021. С. 17-23
178. Шербоев С. Истифодаи ашъори Камоли Хучандӣ дар дарсҳои забони модарӣ [Матн] /С.Шербоев //-Маърифати омӯзгор, 1998, №7-8.- С 5-6.
179. Шербоев С. Истифодаи ашъори Ҷалолуддини Балхӣ дар дарсҳои забони тоҷикӣ [Матн] / С.Шербоев //.-Маҷал: Маорифи Тоҷикистон, 2007. №4. С. 83-89.
180. Шербоев С. Истифодаи ашъори Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ дар дарсҳои забони тоҷикӣ [Матн]/ С.Шербоев //.- Маҷал: Маърифати омӯзгор, 2007. №5. –С. 5-11
181. Шербоев С. Истифодаи ашъори ибратомӯзи устод Мирзо Турсунзода дар дарсҳои забони тоҷикӣ [Матн] / С.Шербоев //.- Маҷал:Масъалаҳои маориф, 2011, №5. –С.41-47
182. Шербоев С., Раҳимова М. Истифодаи ашъори пандомӯзи Абдурахмони Ҷомӣ хангоми таълими ҷумлаҳои мураккаб дар синфи

IX [Матн]/ С.Шербоев, М.Раҳимова // Маҷм: Масъалаҳои таълиму тарбия аз дидгоҳи Ҷомӣ. Душанбе, 2014. –С. 64-67

183. Эшонҷонов А. Намудҳои таҳлили грамматикӣ дар синфҳои У-УИ мактабҳои тоҷикӣ. - Маҷ.: Бюллетени Институтӣ тақмили ихтисоси муаллимон, №4. - Сталинобод, 1954, с. 10-12.

Манбаи электронӣ

184. Чебодаева В. Н. Принципы отбора текстового дидактического материала для уроков русского языка в хакасской поликультурной школе» [Электронный ресурс] / Чебодаева В. Н. // Педагогическая практика, 2014.) –Режим доступа: <https://cyberleninka.ru>

185. Саидов З. З. Использование художественных текстов русских поэтов в таджикской школе на примере стихотворения А. С. Пушкина «Зимнее утро». [Электронный ресурс] / З.З.Саидов/. – Режим доступа: <https://scholar.google.ru>.

186. Смирницких О.Н., Провоторова Т.В., Кузнецова М.Н. Практика использования произведений русских классиков на уроках русского языка (Урок русского языка в 5 классе по теме «Повелительное наклонение») [Электронный ресурс] / Смирницких О.Н /. – Режим доступа: <https://scholar.google.ru>

187. Вострякова С.А. Использование текста как коммуникативной единицы на уроках русского языка [Электронный ресурс]/. С.А.Вострякова/. – Режим доступа: <http://xn--i1abbnckbmc19fb>

188. Воспитательный потенциал уроков литературы [Электронный ресурс] /– Режим доступа: <https://znanio.ru>

189. Крамова Е. Использование афоризмов А. П. Чехова на уроках русского языка в начальной школе. [Электронный ресурс] /Е.Крамова/. – Режим доступа: <https://www.maam.ru>

190. Левушкина О.Н. ва диг. Высказывание классиков в роли текстов – импульсов на уроках русского языка (к 200 – летнему юбилею Н.А. Некрасова и Ф.М. Достоевского) [Электронный ресурс] Н.О. Левушкина/. Режим доступа: <https://scholar.google.ru>
191. Мансурова Э.Э. Русская классическая литература на уроках русского языка в современной Азербайджанской вузовской аудитории. [Электронный ресурс] / Э.Э. Мансурова-. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru>
192. Стрельникова Ю.А. Использование произведений русских классиков как способ знакомства с русской культурой на уроках РКИ. [Электронный ресурс] УДК 811.161.1 Новомосковский институт РХТУ им. Д.И. Менделеева Режим доступа: e-mail – julie_strelnikova@mail.ru
193. Пирогова А.В. Притча на уроках русского языка и литературы. [Электронный ресурс] /А.В. Пирогова /-Режим доступа: <https://infourok.ru>

Осори адабӣ:

194. Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Ашъори мунтахаб [Матн] /А.Рӯдакӣ. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2008. – 146 с.
195. Андарзномаи Фирдавсӣ. (таҳия ва тадвин аз Зоҳир Аҳрорӣ, Камол Айнӣ). [Матн] /.-Душанбе: Ирфон, 1992.– 272с.
196. Андарзномаи «Шоҳнома» [Матн]/. –Душанбе: Адиб, 1994. –69 с.
199. Андарзномаи Мавлоно Ҷалолуддини Румӣ. Мурағтиб М. Муллоаҳмад /[Матн]. –Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2007.–168с.
197. Абдурахмони Ҷомӣ. Панду ҳикматҳо. [Матн]/. А.Ҷомӣ. – Душанбе: Ирфон, 1989.–290 с.
198. Абдурахмони Ҷомӣ. [Матн]/. Гулчини панду ҳикматҳо. /А.Ҷомӣ.– Душанбе: Сифат, 2014. –100 с.
199. Иксири саодат (Гузидаи абёт, мисраъ ва гуфторҳои ҳақимонаи Камоли Хучандӣ). [Матн]/. – Хучанд: Ношир, 2016. – 224 саҳ.

200. Камоли Хучандӣ. Девон: Иборат аз ду ҷилд. [Матн]/К.Хучандӣ/. – Душанбе: Ирфон, 1984.– 432 с.
201. Низомулмулк. Сиёсатнома. [Матн]/. Низомулмулк/. –Душанбе, 1989. – 200с.
202. Носири Хисрав. Саодатнома [Матн]/. Н.Хисрав/. –Душанбе. Ирфон,1991.–154с.
203. Панду ҳикмат (Гирдоваранда Фозилов) [Матн]/. –Душанбе. 1963. – 480 с
204. Саидзода Ҷ. ва диг. Хуш вақти касе, ки панд гирад (гулчини панду андарзо барои мактабиён) [Матн]/.Ҷ.Саидзода, А.Мирзо, Г.Сафарзода, А.Абдулло, Б.Шогунбек. –Душанбе:Сифат,2010.–100с.
205. Саъдии Шерозӣ. Саду як ғазал. [Матн]/. С.Шерозӣ/. – Душанбе: Ирфон, 2008. – 112 с.
206. Убайди Зоконӣ. Боғи дилкушо. [Матн]/. У.Зоконӣ. –Душанбе. Ирфон, 1969. – 66с.
207. Унсуролмаолии Кайковус. Қобуснома. [Матн]/.У.Кайковус.– Душанбе: Адиб, 1990. –160 с.
208. Фаридуддини Аттор. Панднома. Футуватнома. Ҳикоёт аз маснавиҳо (мурат: А.М.Хуросонӣ). [Матн]/ Ф.Аттор/. –Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2008. -256с.
209. Ҳусайн Воизи Кошифӣ. Ахлоқи Мӯҳсинӣ. [Матн] /.Ҳ.В. Кошифӣ/. – Душанбе: Адиб, 1991. –156 с.
210. Ҳусайн Воизи Кошифӣ. Калила ва Димна. [Матн] /.Ҳ.В. Кошифӣ/. – Душанбе: Адиб, 1989.–298 с.
211. Ҷалолуддини Румӣ. Девони кабир. Ҷилди 2. [Матн]/.Ҷ.Румӣ/. – Душанбе: Адиб, 1993.–464 с.

ИНТИШОРОТ

I. Мақолаҳое, ки дар маҷаллаҳои тақризшаванда ва тавсиякардаи комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии

Тоҷикистон ба таъб расидаанд:

[1-М]. Раҳимова М. Мавқеи панду андарзи классикон дар таълими синтаксис. [Матн] /М. Раҳимова // Номаи донишгоҳи ДДХ ба номи акад. Б. Ғафуров, 2015, №4(45). - С. 239-242.

[2-М]. Раҳимова М. Перомуни корбурди афкори педагогии Ҷалолуддини Румӣ дар дарсҳои забони тоҷикӣ. [Матн] /М. Раҳимова // Номаи донишгоҳи ДДХ ба номи акад. Б. Ғафуров, 2022, №3 (72). - С. 205

[3-М]. Раҳимова М. Вижагиҳои интиҳоби матнҳо аз осори классикон дар таълими забони тоҷикӣ. [Матн] / М. Раҳимова // Номаи донишгоҳи ДДХ ба номи акад. Б. Ғафуров, 2023, №2 (75). - С. 169-173

[4-М]. Раҳимова Д. Муаррифии чехраҳои занони суҳанвар дар ҷараёни таълим. // Паёми донишгоҳи Хоруғ [Матн] / М. Раҳимова // Паёми донишгоҳи Хоруғ – Хоруғ, 2023, №3 (27). – С. 3-9.

[5-М]. Шербоев С. Раҳимова М. Баррасии масоили мубрами инкишофи нутқи хаттиву даҳонии муҳассилин дар дарсҳои забони тоҷикӣ [Матн] / С. Шербоев, М. Раҳимова [Матн] / Номаи донишгоҳи ДДХ ба номи акад. Б. Ғафуров, 2023, № 4, (77). – С. 133-138

II. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷмуаҳо ва дигар нашрияҳои илмӣ-амалӣ ҷой шудаанд:

[6-М]. Шербоев С. Раҳимова М. Истифодаи ашъори пандомези Абдурахмони Ҷомӣ дар ҷараёни таълими ҷумлаҳои мураккаб дар синфи IX [Матн] / Шербоев С. Раҳимова М. // Маводди конференсияи илмӣ-амалӣ бахшида ба бузургдошти Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ дар мавзӯи «Масъалаҳои таълим ва тарбия аз дидгоҳи Ҷомӣ». - Душанбе, 2014.–80 с.

[7-М]. Раҳимова М. Истифодаи осори классикон дар раванди таҳлили ҷумла ва хелҳои он [Матн] / Раҳимова М. // Ховаршинос (маҷмӯаи мақолаҳо

бахшида ба шастсолагии забоншинос Нуруллохон Ғиёсов).– Хучанд: Ношир, 2015.– 716 с. -С. 316-325

[8-М]. Раҳимова М. Андешаҳо доир ба истифодаи осори классикон дар раванди таълим [Матн] / Раҳимова М. // Оинадори хусни сухан. Маҷмуаи мақолаҳо бахшида ба 70-солагии профессор А. Абдуқодиров. – Хучанд: «Вектор Канд», 2015, с. 249-256.

[9-М]. Раҳимова М. Осори классикони тоҷик – омили тарбиявии дарсҳои забони тоҷикӣ [Матн] / Раҳимова М. // Уфуқи андеша: Маҷмуаи мақолаҳои илмӣ олимон, муҳаққиқони ҷавон ва магистрантон. – Хучанд: Ношир, 2020.– с. 95-102

[10-М]. Раҳимова М. Каримова Д. Усули муаммовӣ ва корбасти он дар дарсҳои забони тоҷикӣ [Матн] / Раҳимова М., Каримова Д. // Уфуқи андеша: Маҷмуаи мақолаҳои илмӣ олимон, муҳаққиқони ҷавон ва магистрантон. – Хучанд: Ношир, 2021.– с.133-137

[11-М]. Раҳимова М. Ҷойгоҳи осори классикон дар таъмини ҷанбаи тарбиявии дарсҳои забони тоҷикӣ. [Матн] / М.Раҳимова// Маводди конференсияи байналмилалии илмӣ-амалии «CHALLENGES IN SCIENCE OF NOWADAYS». – №6 ИМА. Вашингтон, Маркази интишороти илмӣ Inter Conf, 16-18 июли соли 2021. – С.184-189.

[12-М]. Раҳимова М. Аҳаммияти дидактикии осори Камол дар омӯзиши забони тоҷикӣ. [Матн] / М. Раҳимова // Армуғони «Ганҷи сухан» (Баёзи муҳаққиқон ва шоирони вилояти Суғд). Ҷилди 7. -Хучанд: Ношир, 2022. –560 саҳ. –С. 245-255.

[13-М]. Раҳимова М. Аҳаммияти корбасти зарбулмасалу мақол дар дарсҳои забони тоҷикӣ. [Матн] / Раҳимова М. // Масъалаҳои таълиму тарбия дар низоми таҳсилоти муттасил: Маҷмуаи мақолаҳо. – Хучанд: Нури маърифат, 2023.- 371 с.

[14-М]. Раҳимова М., Пўлодова Ш. Арзишҳои фарҳанги миллӣ дар осори адабӣ (ҳаммуаллиф). [Матн] / М.Раҳимова, Ш.Пўлодова // Пешвои миллат ва рушди илм дар Тоҷикистон (маводди конференсияи умуҷумҳуриявӣ

бахшида ба 145-солагии Қаҳрамони Тоҷикистон, бунёдгузори адабиёти муосири тоҷик устод Садриддин Айнӣ ва бахшида ба Рӯзи илми тоҷик). – Хучанд: Ношир, 2023.- 1196 с. –С. 729-734.

[15-М]. Раҳимова М. Инкишофи нутқи мураттаби хонандагон зимни истифода аз осори классикон. [Матн] / М.Раҳимова // Маводди конференсияи илмӣ-амалии байналхалқӣ «Лингвистическое наследие и развитие языкознание» (Lisoniy meros va tilshunoslik taraqqiyoti) mavzusidagi xalqaro ilmiy–amaliy konferensiya materiallari / Mas’ul muharrirlar – O.Tojiyev, Sh.Qahhorov. – Andijon davlat universiteti. 2023. – 470 bet.). – С.201–206

[16-М]. Раҳимова М. Истифодаи намунаҳо аз осори Саъдии Шерозӣ зимни таълими ҷумлаҳои ҷидааъзо [Матн] / Раҳимова М. // Масъалаҳои методикаи таълим. №4, 2024. 69 с. –С. 6-10.

[17-М]. Раҳимова М. Ташкили самараноки таълими инкишофи нутқ. [Матн] / Раҳимова М. // Маводди конференсияи илмӣ-амалӣ таҳти унвони «Забон – намояндаи хотираи гузаштаи таърихӣ ва ҳозира» (20.02.2024) Душанбе, 2024.- 497 с.

[18-М]. Раҳимова М. Маърифати шеър дар дарсҳои забони тоҷикӣ [Матн] / Раҳимова М. // Маводди конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ дар мавзуи «Муносибати босалоҳият ба таълими забонҳо дар муҳити бисёрзабонӣ ва гуногунфарҳангӣ» бахшида ба 80-солагии зодрӯзи узви вобастаи Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, доктори илмҳои педагогӣ, профессор Шербоев Саидбой. – Душанбе «Фасл-4» -220 с. Саҳ. 147-151

19-М]. Раҳимова М. Истифодаи порчаҳои манзум дар таълими синтаксис [Матн] / М.Раҳимова // Уфуқи андеша (Маводди конференсияи илмӣ-амалии донишгоҳӣ дар мавзуи «Масоили меҳварии таълими фанҳои филологӣ ва ташаккули салоҳиятҳои касбӣ» ба ифтихори 35-солагии Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 70-солагии дотсент Марҳамат Ҳабибуллоева). Хучанд: «Кова», 2024. – 515 с. –С. 111-121

[20-М]. Раҳимова М. Инкишофи нутқи мураттаби хонандагони синфҳои 8-9 зимни омӯзиши синтаксиси ҷумлаҳои ва мураккаб [Матн] / М. Раҳимова //

Масъалаҳои мубрами филологияи тоҷикӣ ӯзбек. Маҷмӯаи мақолоти илмӣ.
Хучанд: Нури маърифат, 2024.–830с. –С. 756-764

[21-М]. Раҳимова М. Ташаккули салоҳиятҳои хонандагон дар дарсҳои забони тоҷикӣ тавассути матнҳои таълимӣ [Матн] / Раҳимова М. // Маводди конференсияи байналмилалӣ: «Муаммоҳои илму фан аз нигоҳи муҳаққиқон (дар ҳамкорӣ бо Маҷаллаи байналмилалӣ «Interpretation and researches», дар Google scholar индексасатсия шудааст) Фарғона, 25.05. 2024

[22-М]. Раҳимова М. Усулҳои ташаккули салоҳиятҳои коммуникативии хонандагон дар таълими забони тоҷикӣ [Матн] / Раҳимова М.// «Масъалаҳои мубрами методикаи таълими забон ва адабиёти тоҷик: Роҳҳои татбиқ ва амалисозии методҳои муосир ва технологияи педагогӣ» // Маводди конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ. – Душанбе, 2025.–300 с.

[23-М]. Раҳимова М. Нақши паремиялогия дар рушди малакаҳои коммуникативӣ ва тафаккури мантиқии хонандагон (дар дарсҳои забони тоҷикӣ) [Матн] / Раҳимова М.//Маводди конференсияи ҷумҳуриявӣ: «Муаммо ва дурнамои илми методикаи таълим дар раванди ҷаҳонишавӣ ва рушди инноватсионӣ» ба ифтихори 35-солагии Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон.–Хучанд: «Нури маърифат», 2025. –332 с.

[24-М]. Раҳимова М. Машқ ҳамчун омили муҳими ташаккули салоҳияти коммуникативии хонандагон [Матн] / Раҳимова М.// «Пешвои миллат ва масъалаҳои рушди забони тоҷикӣ» // Маводди конференсияи ҷумҳуриявӣ. –Хучанд:«Нури маърифат», 2026. –370 с.